

Indexed Journal with
www.sjifactor.com
Impact Factor
8.045

ISSN 2278-3199

Volume - 14, Issue-2, July - December, 2025

*A Half Yearly Single Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...*

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

**SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE**

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 14, Issue - 02, July - December, 2025.

*A Half Yearly Singal Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National
Research Journal of Social Sciences & Humanities*

National Journal on.....

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. Rahul Bhagat

*Offeciating Principal, Professor &Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.*

Editor

Dr. R. K. Ubale

*Associate Professor & Head, Department of Marathi
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara– 441912*

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

**S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR,
DIST. BHANDARA - 441912.**

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09834988337 / 09420359657

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. Rahul Bhagat,

Officiating Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. R. K. Ubale,

Associate Professor, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, Ex.Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Suresh Waghmare, Ex.Head Dept. of Soci., RajshreeShahuMaharaj College, Latur (MS)

Dr. JaganKarade, Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)

Dr. Sanjay Salunkhe, Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)

Dr. N. T. Kamble, Professor, Department of Sociology, Swami Vevekanand College, ShirurTajband. (M.S.)

Dr. Sujata Gokhale, Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)

Dr. Shivcharan Meshram, Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)

Dr. B. K. Swain, Ex. Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. Smita Awchar, Ex. Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)

Dr. Prakash Bobde, Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Ramesh Makwana, Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.

Dr. S. P. Gaikwad, Principal, Dayanand College of Arts, Latur.

Dr. Archana Jagatkar, Professor & Head, Department of Sociology, New College, Kolhapur. (MS)

Dr. Anil Surya, President, S. M. S. New Delhi.

Dr. Kalyan Sakharkar, Ex.Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)

Dr. Arun Chavhan, Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS)

Dr. Mahendrakumar Jadhao, Head Dept. of Sociology, Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.

Editorial Board Member -

Dr. G. G. Baghmar, Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. J. M. Maske, Dept. of Economics, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. O. Belokar, Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, Ex.Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.

Dr. Dipak Paware, Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.

Dr. M. V. Kolhe, Ex. Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.

Dr. Nalini I. Borkar, Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)

Dr. P. H. Gajbhiye, Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist. Nagpur

Prof. Priyadarshan Bhaware, Head, Dept. of Sociology., Badrinarayan Barwale College, Jalna

Dr. Rajkumar Bhagat, Ex. Head, Dept. of Sociology., Rajiv Gandhi College, Sadak-Arjuni Dist. Gondia.

Prof. Vinod Shende, Head, Dept. of Sociology, H.B. T. College, Nagpur.

Dr. Ajay Choudhary, Assistant Professor, Deptt. of Sociology, Hislop College, Nagpur.

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

- CONTENTS -

S.N.	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Trends in cotton production and productivity.....	Arun Chavhan	...1
2.	Women's violence and empowerment	Ganesh Pathode	...4
3.	Cyber bullying and online harassment	Dhiraj Ovhal	...7
4.	Maintenance right of senior citizens in India	Kavita Hedao	...12
5.	The digital eyes: A potential risk to Indian women's....	Neelu Tigga	...16
6.	Challenges due to air pollution in Chennai City....	S. T. Akilan	...20
7.	Sociological analysis od education and cultural.....	Kiran Kumbhare / Mahendrasing Lodhi	...25
8.	Intersecting voices in media- Inspired narratives....	Kranti Aglave / Subhashree Mukherjee	...30
9.	Social issues and problems	Rambhau Kotangale	...35
10.	पहचान की लडाई: जातिगत हिंसा और आंबेडकरवादी विमर्श	अविनाश वर्धन	...41
11.	नैनो शिक्षण एवं नैनो तकनीकी	राम पाण्डेय	... 46
12.	मैत्रेयी पुष्पा की कहानियों में नारी चेतना	रीतुबाई तुरकर	... 50
13.	जनजातीय लोगों की जीवनशैली और संस्कृती की स्थिरता ..	शैलेश डेडून / राकेश भेदी	... 53
14.	केलावा की कृषक संरचना	हरदयाल भाटी	... 57
15.	सामाजिक विविधता बहुसंस्कृतीवाद आणि राष्ट्रवाद	बालाजी केंद्रे	... 61
16.	भारतीय अर्थव्यवस्था: डॉ. बाबासाहेव आंबेडकरांचे विचार...	सुनील सामग	...64
17.	भारतीय ज्ञान प्रणाली विषयाची प्रासंगिकता	नलिनी बोरकर	...66
18.	जागतिकीकरण आणि पर्यावरण: समाजशास्त्रीय विश्लेषण	विनोद खेडकर	...72
19.	संत तुकारामाच्या अभंगातील व्यावहारिक ज्ञान	राजेश दिपटे	...77
20.	निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा व पारदर्शकता : एक राजकीय दृष्टी	एन. डी. बालपांडे	...80
21.	भारतीय संदर्भात कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी	सतीश जाधव	...84

संपादकीय

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या 'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज अँड प्रॉब्लेम्स' या जर्नलला १४ वर्ष पूर्ण होत आहेत. १४ व्या वर्षातील जर्नलचा हा दुसरा अंक व नियमित २८ वा अंक. या अंकासाठी देशभरातून अनेक संशोधकांनी आपले संशोधन निबंध पाठवून आम्हाला सहकार्य केले त्याबद्दल त्या सर्व लेखक आणि संशोधकांचे हार्दिक आभार.

मित्रांनो, आपले 'सोशल इश्युज अँड प्रॉब्लेम्स' हे जर्नल सिंगल ब्लाइंड पिअर रिव्ह्यूड जर्नल आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जुलै २०१८ च्या नव्या रेग्युलेशननुसार आता जर्नल यु. जी. सी. लीस्टेड नसले तरी ते जर पिअर रिव्ह्यूड असेल तरी प्राध्यापकांना अ. पी. आय. मध्ये १० मार्क मिळणार आहेत. यु. जी. सी. चे हे नोटीफिकेशन यु. जी. सी. च्या वेबसाईटवर आपल्याला पाहायला मिळेल. आता आपले शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी यु. जी. सी. लिस्टेड जर्नलची आवश्यकता नाही. आपण या जर्नलसाठी आपले शोधनिबंध पाठवू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे, आणि आपल्या सहकार्यामुळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असू द्यावा.

आपल्या सर्वांसाठी अजुन एक महत्वाची व आनंदाची बातमी म्हणजे आपले 'सोशल इश्युज अँड प्रॉब्लेम्स' हे जर्नल आता www.sjifactor.com या जर्नलचे मुल्यांकन करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेशी जुळले असून आपल्या जर्नलला आता इम्प्याक्ट फॅक्टर सुद्धा प्राप्त झालेला आहे. यासंदर्भातील प्रमाणपत्रे आपण www.sjifactor.com किंवा आमच्या www.snmorcollege.org.in या वेबसाईटवर बघू शकता.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक जून, २०२६ मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुद्धा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे.

धन्यवाद !

मुख्य संपादक
डॉ. राहुल भगत

संपादक
डॉ. आर. के. उबाळे

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता

डॉ. राहुल भगत

प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,

तुमसर जि. भंडारा- ४४१९१२

Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

Mobile – 09420359657, 09834988337

TRENDS IN COTTON PRODUCTION AND PRODUCTIVITY IN YAVATMAL DISTRICT OF VIDARBHA (2011-12 TO 2023-24)

Arun B. Chavhan, Assistant Professor in Economics, S. N. Mor College, Tumsar

Introduction: Agriculture is vital to the Yavatmal District's economy, cotton cultivation holds a central place in the agricultural economy of Vidarbha, particularly in Yavatmal district, where it is both a major source of farmer livelihood and a crop highly sensitive to climatic and technological factors. The study of trends in cotton area, production, and productivity from 2011-12 to 2022-23 seeks to understand the dynamics of growth and instability in this region, with special attention to rainfall variability and the adoption of Bt and hybrid varieties. By analysing compound growth rates and correlating yield performance with rainfall patterns, the study highlights the challenges of declining acreage, fluctuating productivity, and marginal production gains. This investigation not only provides insights into the historical trajectory of cotton in Yavatmal but also underscores the need for policy interventions and improved management practices to stabilize yields and ensure farmer sustainability in Vidarbha.

Historical context:

Early cultivation (18th–19th century): Vidarbha's climate and black cotton soil made it ideal for cotton. By the late 1700s, varieties like *Buri* and *Bani* were cultivated, and cotton became a staple crop.

Colonial expansion: During the British Raj, Vidarbha (then Berar) rivalled Egypt in supplying cotton to Manchester mills. By 1867, Berar exported as much cotton to Britain as Egypt, driven by demand during the American Civil War.

Railway and trade linkages: Railways built in the 19th century connected Yavatmal and surrounding districts to Bombay ports, transforming cotton from a local crop into an export commodity.

Post-independence development: Cotton remained India's most important fiber crop, supporting millions of farmers. Yavatmal continued as a major cotton hub, though productivity fluctuated with rainfall and technology adoption.

Hybrid and Bt cotton introduction: From the late 20th century, hybrid varieties and Bt cotton were introduced to improve yields. While

they boosted productivity, they also brought challenges like rising input costs and farmer distress.

Key Production Trends in Yavatmal & Vidarbha: Cotton production trends in Yavatmal and the wider Vidarbha region reveal both strengths and persistent challenges. Vidarbha contributes nearly 30 percent of India's cotton crop, with Yavatmal consistently maintaining a large acreage under cultivation, though expansion has slowed in recent years due to farmer distress and diversification into other crops. Productivity levels remain comparatively low, averaging about 300 kg lint per hectare against India's 500 kg and the global average of 700 kg, underscoring structural issues in farming practices and irrigation. Since the 2000s, Bt cotton adoption has spread widely across Yavatmal, improving yields but simultaneously increasing input costs, which has left farmers vulnerable to market fluctuations. Year-wise data reflects significant variability, with national yields recorded at 491 kg/ha in 2011-12, peaking at 512 kg/ha in 2016-17, before dipping to 443 kg/ha in 2017-18 and later stabilizing; Yavatmal mirrored these patterns, heavily influenced by rainfall conditions. Despite its importance to India's textile industry, the region's relatively low productivity compared to global standards continues to reduce competitiveness and poses challenges for long-term sustainability.

Methodology: The present study is based on secondary data collected from government reports, district statistical abstracts, agricultural census publications, and research articles related to cotton in Vidarbha. Data on area under cotton cultivation, total production, and yield per hectare in Yavatmal district for the period 2011-12 to 2023-24 were compiled and analysed using descriptive statistics.

Objectives of the Study: 1) To study the temporal trends in cotton area, production, and productivity in Yavatmal district during 2011-12 to 2023-24. 2) To analyse growth rates of cotton cultivation. 3) To measure instability in cotton production and productivity. 4) To suggest policy implications for enhancing cotton productivity and ensuring farmer sustainability in

Vidarbha. 5) To examine the influence of rainfall variability.

Historical Study on Trends in Cotton Production and Productivity in Yavatmal District-

Period	Compound Growth Rate of Area (% per annum)	Compound Growth Rate of Production (% per annum)	Compound Growth Rate of Productivity (% per annum)
1983-84 to 1992-93	3.10	3.91	4.72
1993-94 to 2002-03	Increasing Trend	Increasing Trend	Increasing Trend
2003-04 to 2012-13	Increasing Trend	Increasing Trend	Increasing Trend
Overall (1983-84 to 2012-13)	-0.94 (Not Significant)	1.58	2.55 (Significant)

Source: 1. Trends in Agricultural Growth in Amravati Division of Maharashtra (ResearchGate) **2.** Studies on Growth and Instability of Cotton in Western Vidarbha

The historical analysis of cotton production and productivity in Vidarbha reveals distinct phases of growth and fluctuation. During the period 1983-84 to 1992-93, cotton area, production, and productivity all registered positive compound growth rates of 3.10, 3.91, and 4.72 percent per annum respectively, indicating a phase of expansion and improvement in yields. In the subsequent decade, 1993-94 to 2002-03, the trend continued with increases across area, production, and productivity, largely driven by technological adoption and favorable conditions. The momentum was sustained during 2003-04 to

2012-13, with all three indicators showing an increasing trend, reflecting the impact of hybrid and Bt cotton introduction. However, when viewed over the entire period from 1983-84 to 2012-13, the compound growth rate of area turned negative at -0.94 percent and was statistically not significant, suggesting stagnation or contraction in land under cotton cultivation. In contrast, production grew modestly at 1.58 percent per annum, while productivity showed a significant increase of 2.55 percent, highlighting that yield improvements rather than expansion of area were the main drivers of growth in cotton output during the long term.

Current Trends in Cotton Area, Production, Productivity, and Rainfall in Yavatmal (2011-2023)

Period	CGR of Area (% per annum)	CGR of Production (% per annum)	CGR of Productivity (% per annum)	Rainfall-Productivity Correlation
2011-12 to 2015-16	Declining trend (-1.6%)	Fluctuating trend (-2.8%)	Negative (-3.1%)	Strong positive (2012-13 peak yield with high rainfall; 2014-15 drought collapse)
2016-17 to 2019-20	Stable (+0.3%)	Moderate growth (+4.2%)	Moderate growth (+2.1%)	Mixed (2016-17 high yield despite low rainfall; 2019-20 decline despite good rainfall)
2020-21 to 2022-23	Slight decline (-0.5%)	Negative (-3.6%)	Sharp decline (-4.8%)	Weak (2020-21 anomaly: very low productivity despite normal rainfall)
Overall, 2011-23	Marginal decline (-0.7%) [Not Significant]	Marginal increase (+1.2%) [Significant]	Fluctuating growth (+0.9%) [Not Significant]	Rainfall explains part of variability, but technology & management practices also critical

Source: 1. <https://mahades.maharashtra.gov.in/>. **2.** <https://www.indiejournal.in/article/inflation-rainfall-import-the-plaint-of-vidarbha-s-cotton-cultivators>. **3.** <https://www.ceicdata.com/en/india/production-of-non-foodgrains-in-major-states-cotton/agricultural-production-cotton-maharashtra>. **4.** <https://www.biochemjournal.com>

The table highlights the historical trends in cotton area, production, productivity, and rainfall correlation in Yavatmal between 2011-12 and 2022-23 by using compound growth rates (CGR).

Between 2011-12 and 2015-16, cotton acreage declined at -1.6 percent per annum, while production showed a fluctuating trend with a -2.8 percent growth rate. Productivity also fell at -3.1 percent, strongly linked to rainfall variability: higher rainfall in 2012-13 boosted yields, but drought in 2014-15 caused a collapse. In the next phase, 2016-17 to 2019-20, area

remained relatively stable (+0.3 percent), production grew moderately (+4.2 percent), and productivity improved (+2.1 percent). However, rainfall correlation was mixed 2016-17 recorded high yields despite low rainfall, while 2019-20 saw declines even with good rainfall, suggesting that technology and management practices also played a role.

During 2020-21 to 2022-23, cotton area showed a slight decline (-0.5 percent), production fell sharply (-3.6 percent), and

productivity registered a steep decline (-4.8 percent). Rainfall correlation weakened, as seen in 2020-21 when productivity collapsed despite normal rainfall, pointing to anomalies in crop management, pests, or market conditions. Over the entire period (2011-23), cotton area registered a marginal decline (-0.7 percent, not significant), production showed a marginal but significant increase (+1.2 percent), and productivity fluctuated with no significant long-term growth (+0.9 percent). Rainfall explains part of the variability, but the evidence suggests that technological adoption, input use, and farm management practices are equally critical in determining cotton outcomes in Yavatmal.

Mejor Findings:

1. **Decline in Cotton Area** The compound growth rate of area under cotton showed a marginal decline (-0.7%), indicating that farmers are gradually reducing acreage, possibly due to diversification, rising costs, and unstable returns.

2. **Marginal Increase in Production** Cotton production registered only a slight overall increase (+1.2%), though this was statistically significant. The growth was driven more by productivity gains in certain years rather than expansion of area.

3. **Instability in Productivity** Productivity growth was weak (+0.9%) and statistically not significant. Yield levels fluctuated sharply across years, ranging from highs in 2016-17 to extreme lows in 2020-21, reflecting instability in cotton cultivation.

4. **Rainfall Correlation with Yield** Rainfall explained part of the variability in productivity. Years with good rainfall (2012-13, 2016-17) corresponded to higher yields, while drought years (2014-15, 2017-18) saw collapses. However, anomalies (2020-21) showed that rainfall alone cannot explain yield outcomes.

5. **Role of Technology and Management** The mixed correlation between rainfall and productivity highlights that technological adoption (Bt cotton, hybrids), pest management, and farm practices are equally critical in determining cotton performance in Yavatmal.

Policy Implications: The following policy implications are suggested to enhance

cotton productivity and ensure farmer sustainability in Yavatmal District:

1. **Strengthen Irrigation Infrastructure:** Expand micro-irrigation (drip, sprinkler) and watershed development projects to reduce dependence on erratic rainfall. Promote community water management systems to ensure equitable access.

2. **Promote Diversification and Crop Rotation:** Encourage farmers to integrate pulses, oilseeds, and cereals with cotton to reduce risk and improve soil health. Provide incentives for crop diversification through minimum support prices (MSP) and procurement schemes.

3. **Enhance Technology Adoption and Extension Services:** Support adoption of improved cotton varieties (Bt hybrids, drought-tolerant strains) with localized extension guidance. Strengthen farmer training on integrated pest management (IPM) and precision farming practices.

4. **Improve Market and Price Support Mechanisms:** Ensure timely procurement by Cotton Corporation of India (CCI) at MSP to protect farmers from price crashes. Develop farmer producer organizations (FPOs) and cooperatives for collective bargaining and better market access.

5. **Risk Management and Financial Support:** Expand crop insurance coverage with simplified claim processes to protect farmers against yield losses. Provide low-interest credit and input subsidies targeted at small and marginal farmers.

Sustainability and Climate Resilience: Promote organic and sustainable cotton initiatives to reduce input costs and environmental stress. Integrate climate-smart practices (soil moisture conservation, resilient seed varieties) into government programs.

Conclusion: The study of cotton trends in Yavatmal from 2011-12 to 2022-23 reveals that while production registered a marginal but significant increase, both area and productivity showed declining or fluctuating growth, with instability being a persistent feature. Rainfall played an important role in influencing yields, as good monsoon years corresponded with higher productivity and drought years with sharp declines, yet anomalies such as 2020-21 demonstrate that rainfall alone cannot explain outcomes. Instead, technological adoption, pest

management, and farm practices also critically shaped performance. Overall, the findings highlight that cotton cultivation in Yavatmal remains vulnerable to climatic variability and management challenges, underscoring the need for policy interventions to stabilize productivity and ensure farmer sustainability.

References:

1. Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra. (2011-2023). *Agricultural Statistics: Area, Production, and Yield of Cotton*. Mumbai: DES.

2. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Government of India. (2011-2023). *Cotton Statistics Reports*. New Delhi: Cotton Development & Advisory Committee.
3. CEIC Data. (2023). *Agricultural Production: Cotton – Maharashtra*. Retrieved from <https://www.ceicdata.com>
4. ResearchGate. (2013). *Trends in Agricultural Growth in Amravati Division of Maharashtra*. Retrieved from <https://www.researchgate.net>
5. Indie Journal. (2022). *Inflation, Rainfall, Import: The Plight of Vidarbha's Cotton Cultivators*. Retrieved from <https://www.indiejournal.in>
6. Biochem Journal. (2024). *Economics of Bt Cotton Based Cropping Systems in Vidarbha*. Vol. 8(12),

WOMEN'S VIOLENCE AND EMPOWERMENT

Dr. Ganesh M. Pathode, Asst. Professor, Dept. of English, Shamrao Bapu Kavgate Arts college Sakoli Dist. Bhandara – 441802 Email I.D:- ganeshpathode@gmail.com Mobile No. 9764098078

Abstract: Violence against women is a complex and multi-layered problem that permeates various sections of society. This problem is harmful not only to women but also to society as a whole. Women's empowerment is a process that enables women to recognize and exercise their rights and power. The causes of violence against women are diverse including social factors such as economic inequality and lack of education. Through women's empowerment, we can change these factors and help women become self-confident and independent. Our findings show that women's empowerment can play a significant role in reducing violence against women. Through this research paper, I tried to examine the relationship between women's violence and women's empowerment and also attempt to understand how such empowerment can help reduce women's violence.

Keywords: Violence, empowerment, recognize inequality, education, independent

Introduction: Violence against women is a complex and multi-layered problem that permeates various aspect of society. This problem is harmful not only to women but also to society as a whole. The causes of violence against women are diverse including factors such as patriarchal society, economic inequality, and lack of education. To address this problem, we must understand its root causes and work to empower women. Violence against women impacts not only women but also their families and communities. This problem affects women's physical and mental health, and also hinders their social and economic development. The women perform the role of organizer, administrator, director, economist, doctor, teacher, and artist. Most importantly, a woman plays a key role in the socio-economic development of the society.

Women empowerment in India is required to overcome situations of such types and to provide them with their independent role in Indian society. Empowering women is a necessary right of women. They should have proportional rights to contribute to society. Women's empowerment is a process that enables

women to recognize and utilize their rights and potential. This process helps women become self-confident and self-reliant, enabling them to make decisions about their lives. Through women's empowerment, we can make women aware of their rights and enable them to grow up against violence. Women's empowerment can be achieved through measures such as education, economic empowerment, and social support. When women are empowered, they are able to defend their rights and stand up against violence. There is a deep connection between violence against women and their empowerment. If Women are empowered, they are able to defend their rights and grow up against violence. Empowerment helps women become educated and self-reliant, reducing the likelihood of being abandoned. To address violence against women, we must adopt a holistic approach.

Objectives of study: Following are the objectives for present study; 1) To analyze the relationship between women's violence and empowerment. 2) To study the causes of violence against women and suggest solutions. 3)

To study how empowerment can help reduce violence against women.

Research Methodology: The present paper is basically descriptive in nature and data used in this paper is purely from secondary sources, especially collected from Internet, YouTube, published journals and books.

Violence against women: A Social Problem: Violence against women remains one of the most pervasive human rights violations. It severely impacts women's physical, emotional and social well-being, creating barriers to achieving gender equality. Violence against women takes many forms, cutting across social, cultural and economic boundaries. Domestic violence, sexual harassment and honor killings continue to undermine women's freedom and dignity. Violence against women is a complex and multi-layered problem that permeates various aspects of society. This problem is harmful not only to women but also to society as a whole. The causes of violence against women are diverse and include factors such as patriarchal society, gender inequality and lack of education. In patriarchal societies, women are considered subservient to men who in turn fuels violence against women. Economic inequality can lead to women's dependence on men, making them more vulnerable to violence. The effects of violence against women not only affect women but also their families and communities. This violence affects women's physical and mental health in hinders their social and economic development. Victims of violence against women often face challenges such as lack of legislation and discrimination. Furthermore, violence against women impacts women's productivity and economic participation, slowing down societies economic progress. Addressing violence against women requires a holistic approach. This includes steps such as empowering women, raising education and awareness, and strengthening policies and laws. We must also insure that women are aware of their rights and empower to stand up against violence. To do this, we must increase social awareness and desensitize women's rights. We must also ensure that women find solutions that are safe and supportive. Combating violence against women requires collective efforts. The participation of governments, non- government organizations and the community is essential. We

must understand the causes of violence against women and work to address them.

Women Empowerment: A solution: Women empowerment refers to ensuring equal opportunities for women to increase their participation in various spheres of social life. Its objective is to enable women to exercise freedom in making decisions concerning their education, health life style and career. The major aim of women's empowerment is to ensure that women attain rights, status and power on par with men to promote equally and inclusivity within society. Women empowerment is a multi dimensional concept with social, educational, economic and political aspects. Each of these plays a crucial role in insuring that women attain equal rights, opportunities, and status in society.

Women's empowerment is a process that enables women to recognize and utilizes their rights and potential. This process helps women become self- confident and independent, enabling them to make decisions about their lives. Through women's empowerment, we can make women aware of their rights and empower them to stand up against violence. Education is a key factor for women's empowerment. Education makes women aware of their rights and gives them self-confidence. Furthermore, education also helps women become financially independent, enabling them to make decisions about their lives. Economic empowerment is also a key factor for women's empowerment. When women are financially independent, they are able to make decisions about their lives and stand up against violence. Social support is also an important factor for women's empowerment. When women receive social support, they become aware of their rights and are able to stand up against violence. Furthermore, social support also helps women gain self- confidence, enabling them to make decisions about their lives. Through women's empowerment, we can reduce violence against women and improve women's lives. Through women's empowerment, we can not only reduce violence against women but also improve women's lives and we can make society more just and equal. To do this, we must adopt a holistic approach to women's empowerment, providing women with education, economic empowerment and social support. When women are empowered, they are able to

protect their rights and stand up against violence, leading society to better future.

The Relationship between Violence and Empowerment of Women: There is a deep connection between violence against women and empowerment. When women are empowered, they are able to protect their rights and stand up against violence. Empowerment helps women become self- confident and self-reliant, making them less likely to become victims of violence. Furthermore, Empowerment makes women aware of their rights and enables them to fight against violence. Empowerment is a key factor in fighting violence against women. When women are empowered, they are able to protect their rights and stand up against violence. Empowerment helps women become self-confident enabling them to make life decisions and resist violence. Furthermore, empowerment also helps women become economically independent, enabling them to make life decisions and stand up against violence. Through women's empowerment, we can reduce violence against women and improve women's lives. Through employment, we can make society more just and equal. Understanding the relationship between violence against women and empowerment can help us fight against violence against women. In short, through empowerment, we can improve women's lives by reducing violence against women.

Women's Violence and Empowerment: Social Studies: Social empowerment is the foundation of women empowerment. Historically, women in India faced deep-rooted social inequalities due to patriarchal norms, the caste system, and oppressive practices such as Sati, polygamy and restrictions on their freedom. Social empowerment aims to give women the rights to make independent decisions regarding health, marriage, family, child birth and overall lifestyle. The ability to exercise such choices is key to ensuring dignity and equality in society. Social studies play a crucial role in understanding issues of violence against women and empowerment. This study helps us understand the causes and effects of violence against women, as well as the importance of women's empowerment. Through social studies, we can explore ways to combat violence against women and protect women's rights. Violence against women is a complex problem that

permeates various aspect of society. Women empowerment is a factor that can help reduce violence against women. In short, empowerment helps women become self- confident and self-reliant.

Conclusion: On the basis of the above study, the issues of women's violence and empowerment reveals that violence against women is a complex problem that permeates various aspects of society. Women's empowerment is a key factor in a dressing this issue. Empowerment helps women become self-confident and self-Reliant them to depend their rights and stand up against violence. Women's empowerment can be achieved through initiatives such as education, economic empowerment and social support. When women are empowered, they are able to defend their rights and stand up against violence. Through women empowerment; we can reduce violence against women and improve their lives. To combat violence against women, we must adopt a holistic approach. This includes steps such as empowering women, increasing education and awareness and strengthening policies and laws. We must also ensure that women are aware of their rights and are empowered to stand up against violence. This study on the issues of women's violence and empowerment clearly shows that women's empowerment is a key factor that can help reduce violence against women. We must work towards women's empowerment and strive to protect women's rights. Through this, we can reduce violence against women and make society more just and equal. Continuous efforts must be done to promote gender equality, protect women's rights and eliminate domestic violence against women. Collaborative action from the government, civil society, and other stake holders is needed to create a society that empowers and ensures the safety and dignity of all women in India.

References:

1. Ganeswamurthy (2008): *Empowerment of women in India-social, economics, and political, new century publications, New Delhi.*
2. Kumar, S.(2009) : *The Problem of Violence against women in India, Journal of Social Science.*
3. Jain, K. (2023): *The Role of Education for women's empowerment, Indian Journal of Educational research.*
4. Dr. Rasheeda Khatoon, (2016): *Women Empowerment-Need and importance.*
5. Sharma R (2020): *Women's Empowerment and Education, Indian Journal of Education.*
6. VermaS (2017): *Violence against Women and its causes, Journal of Social Problems.*

CYBER BULLYING AND ONLINE HARASSMENT

Dr. Dhiraj Raghunath Ovhal, Associate Professor, Commerce Department, NSS College of Commerce and Economics, Tardeo-Mumbai 400034 976893721 dhi.ovhal@gmail.com

Abstract: Cyber bullying and online harassment have become widespread social problems in the digital era which is impacting on individuals across all age groups. With the rapid expansion of internet access, social media platforms, and mobile communication technologies lead to the anti social activities such as sending threatening messages, posting defaming content, misusing personal identities, sharing images without consent, and publicly humiliating individual are occurring more frequently. Even scammer is often sending the fake legal notices, threatening calls, or frightening messages, pretending to be police or government officials under digital arrest. It is important to spread awareness so people recognize such tactics and avoid becoming victims. In many cases, victims do not report incidents of cyber bullying and online harassment to the police for various reasons. These include fear of social stigma, lack of awareness about legal remedies, feelings of shame or embarrassment, concerns about not being taken seriously, and the belief that reporting will not lead to meaningful action. There are multiple factors led to the increase in cyberbullying and online harassment. These problems occurs due to excessive use of digital platforms, lack of digital literacy, peer pressure and desire for social approval through social media , and insufficient awareness of existing cyber laws. Most incidents occur on social media platforms like Facebook, Instagram, Twitter, and TikTok, involving public shaming, trolling, and rumor-spreading. Even on Messaging apps such as WhatsApp, Messenger, and Telegram are often used for threats and harassment. Online forums, gaming platforms, emails, professional networks, and phone calls are also exploited for cyberbullying and scams.

This paper provides a comprehensive overview of the nature, forms, causes, and consequences of cyberbullying and online harassment, highlighting their psychological, social, and academic impact on victims. Even also provide the proper way to tackle the situation of Cyber bullying and Online Harassment.

Keywords: Cyber bullying, Online Harassment, Digital age, Digital Arrest, Social Media

Introduction: In the age of rapid digital advancement, the internet has become an essential part of everyday life, transforming the way people communicate, learn, work, and socialize. While digital technologies offer countless benefits, they have also created new avenues for harmful behaviours, among which cyberbullying and online harassment have emerged as significant and growing social concerns. These issues affect individuals across all age groups, the term combines “cyber” and “bullying,” referring to harmful or hostile behavior carried out in digital spaces, mainly through the Internet and mobile devices. As cyberbullying has evolved with the widespread use of ICT, its definition continues to expand and become more precise. Online harassment refers to any form of aggressive, threatening, or harmful behavior directed at an individual or group through digital platforms. It includes actions intended to intimidate, insult, embarrass, or emotionally harm someone using the internet or electronic devices. The prevalence of

cyberbullying and online harassment has increased dramatically with the widespread availability of smartphones and high-speed internet. Most of the Studies indicate that a significant percentage of young people have either experienced or witnessed online aggression. Unlike traditional bullying, which are limited to physical spaces like schools, colleges, communities, Offices, etc. But cyberbullying can take place at any time and reach a vast audience within seconds.

The consequences of cyberbullying and online harassment are far-reaching and multifaceted. Victims commonly experience psychological effects such as stress, anxiety, depression, low self-esteem, social withdrawal, and in severe cases, self-harm or suicidal ideation. Academic performance and interpersonal relationships may also suffer as victims struggle to cope with persistent digital aggression. Cyberbullying and online harassment commonly occur on social media platforms, Messaging apps, Online forums and Gaming

platforms and additionally, scammers and harassers are using emails or direct phone calls to target individuals.

For the Addressing cyberbullying and online harassment requires a collective effort from policymakers, educators, parents, online platforms, and communities. Promoting digital citizenship, strengthening legal protections, implementing clear institutional policies and offering psychological support are essential steps toward creating safer online environments. As digital interactions continue to expand, understanding and tackling these issues is crucial to ensuring that technological progress contributes positively to society.

Objectives of the Study: This study aims to examine the causes and consequences of cyberbullying and online harassment, and to identify effective measures and remedies for preventing and addressing these harmful behaviors. 1) To examine the nature and forms of cyberbullying and online harassment across various digital platforms. 2) To identify the key factors contributing to the rise of cyber bullying and online harassment. 3) To analyze the psychological, social, and academic impact of cyberbullying on victims across different age groups. 4) To assess the level of awareness among users regarding digital safety practices, responsible online behaviour, and existing cyber laws. 5) To review existing legal frameworks, policies, and institutional mechanisms designed to prevent and address cyber bullying and online harassment. 6) To suggest preventive measures and intervention strategies for creating safer online environments and promoting digital well-being.

Research Design/Methodology: This study uses a qualitative research approach, relying on a comprehensive review of existing literature and an in-depth analysis of cyberbullying and online harassment case examples. It includes information gathered from academic research, industry reports, and case studies from cyberbullying and online harassment.

Meaning and Definition of Cyberbullying and Online Harassment

Cyber bullying: Cyberbullying refers to the use of digital technologies such as social media, messaging apps, gaming platforms, or website etc to intentionally harm, intimidate, or embarrass others.

Online Harassment: Online harassment includes repeated hostile behavior such as threatening messages, stalking, doxxing, identity theft, or spreading misinformation to cause emotional or reputational damage.

Both cyberbullying and online harassment involve harmful actions carried out in virtual spaces. Cyber bullying generally implies repetitive misconduct aimed at younger or peer-level victims, while online harassment encompasses a wider range of abusive behaviours across different age groups and settings. Together, they represent serious digital safety issues that require awareness, preventive strategies, and timely intervention to protect individuals from emotional, psychological, and social harm.

1. Nature and Forms of Cyber bullying and Online Harassment: Cyber bullying and online harassment are deliberate, harmful behaviors carried out through digital technologies. Unlike traditional bullying, they can occur anytime and anywhere, reaching victims even in the privacy of their homes. The nature of these behaviors is often aggressive, repetitive, and intended to cause emotional, psychological, or social harm.

Cyberbullying and online harassment commonly occur on social media platforms such as Facebook, Instagram, Twitter, and TikTok, where behaviors like public shaming, trolling, and spreading rumors are prevalent. Messaging apps like WhatsApp, Messenger, and Telegram are frequently used for sending threatening, harassing, or unwanted messages. Online forums and gaming platforms, including Reddit, Discord, and multiplayer games, are often exploited for trolling, cyberstalking, and community-based bullying. Additionally, scammers and harassers may use emails, professional platforms, or direct phone calls to target individuals.

Forms of Cyber bullying and Online Harassment: These behaviors take many forms across different digital platforms:

1. Harassing Messages: Sending threatening, insulting, or abusive messages through emails, social media, or messaging apps.

2. Cyberstalking: Persistent monitoring or following of a person online, often accompanied by threats or intimidation.

3. Defamation and Rumor-Spreading: Posting false or damaging information to tarnish a person's reputation.

4. Impersonation (Identity Theft): Pretending to be someone else online to embarrass or harm the victim.

5. Non-Consensual Sharing of Personal Content:- Distributing private photos, videos, or information without permission.

6. Trolling and Public Shaming: Posting offensive comments or content to provoke emotional reactions or publicly humiliate someone.

7. Exclusion: Deliberately leaving someone out of online groups, discussions, or social interactions to cause distress.

8. Doxxing: Publishing personal or sensitive information online to intimidate or endanger the victim.

2. Key Factors Contributing to Cyberbullying and Online Harassment: Cyberbullying and Online harassment have become widespread social problems due to increased digital connectivity and Excessive dependence of online platform; the following are the Key Factors increase the cases of Cyberbullying and Online Harassment.

i. **Excessive Use of Digital Platforms:** Increased time spent on social media, messaging apps, online games, and forums exposes users to higher risks of encountering or engaging in harmful behavior.

ii. **Anonymity and Lack of Accountability:** The ability to hide identity online allows perpetrators to act aggressively without fear of immediate consequences.

iii. **Limited Digital Literacy:** Many users, especially children and adolescents, lack awareness of safe online practices, privacy settings, and the consequences of harmful actions.

iv. **Peer Pressure and Social Influence:** Individuals, particularly teenagers, may engage in cyberbullying to gain acceptance, popularity, or approval from peers.

v. **Desire for Social Validation:** Seeking likes, shares, and online attention can motivate harmful behaviors such as trolling, public shaming, or posting offensive content.

vi. **Psychological and Emotional Factors:** Some individuals use online platforms to vent

anger, frustration, or personal insecurities by targeting others.

vii. **Inadequate Awareness of Cyber Laws:** Lack of knowledge about legal protections and reporting mechanisms prevents both victims and witnesses from taking proper action.

viii. **Rapid Technological Growth:** Continuous emergence of new platforms and communication tools increases opportunities for harassment while outpacing regulatory measures.

3. Psychological, Social, and Academic impact of cyberbullying on victims across different age groups:

i) **Psychological Impact:** Cyber bullying severely affects the mental and emotional well-being of victims, regardless of age of the victims as follow;

a) **Anxiety and Stress:** Continuous online harassment causes constant fear, worry, and emotional tension.

b) **Depression:** Repeated insults, threats, or humiliation can lead to feelings of hopelessness and sadness.

c) **Low Self-Esteem:** Victims often begin to doubt their self-worth and feel inadequate or ashamed.

d) **Anger and Emotional Instability:** Persistent harassment can trigger anger, irritability, and emotional outbursts.

e) **Self-harm and Suicidal Thoughts:** In extreme cases, prolonged cyberbullying drives victims toward self-destructive behaviors.

b) **Social Impact:** Cyber bullying affects social relationships and the way victims interact with others.

a) **Isolation and Withdrawal:-** Victims may avoid social interactions, both online and offline, due to embarrassment or fear.

b) **Loss of Trust:** They may find it difficult to trust friends, peers, or colleagues, believing they may also bully or judge them.

c) **Damaged Reputation:** Rumors, false information, or manipulated photos can harm a person's social standing.

d) **Family Conflicts:** Stress and emotional burden can cause misunderstandings or strained relationships at home.

e) **Peer Rejection:** Children and teens might be excluded from peer groups, while adults may face workplace exclusion.

c) **Academic Impact:** Cyber bullying significantly affects the academic performance and school-related behavior of victims.

a) **Poor Concentration:** Emotional distress makes it difficult for students to focus on studies.

b) **Declining Grades:** Anxiety and fear reduce academic performance over time.

c) **Absenteeism:** Many victims avoid school to escape bullies, leading to frequent absences.

d) **Loss of Interest in Learning:** Feeling unsafe or unsupported can make victims disengage from school activities.

e) **School or College Dropout Risk:** In severe cases, prolonged bullying may push students to drop out.

4. Level of Awareness about Digital Security: Awareness of digital safety practices, responsible online behaviour, and existing cyber laws remains limited among many internet users. Although digital participation is increasing, many individuals lack knowledge of essential safety measures such as strong passwords, privacy settings, and identifying online threats. Understanding of respectful and ethical online communication is also insufficient, leading some users to unknowingly engage in harmful behaviours. Moreover, a large number of people are unaware of legal protections under cyber laws or how to report cybercrimes. This lack of awareness increases vulnerability to online risks and contributes to the rising cases of cyberbullying and online harassment.

5. Existing legal frameworks, policies, and institutional mechanisms addressing cyber bullying and online harassment: Existing legal frameworks, policies, and institutional mechanisms provide essential safeguards to prevent and address cyberbullying and online harassment in India and globally. In India, the Information Technology Act, 2000 forms the core legal foundation. Sections 66C and 66D deal with identity theft and cheating by impersonation, while Sections 67 and 67A address the publication or transmission of obscene or sexually explicit material online. Although Section 66A related to offensive messages was struck down in 2015, other provisions of the IT Act continue to play a crucial regulatory role. The Indian Penal Code (IPC) supplements these provisions through Section 354D (stalking) 499–500 (defamation), 503–507 (criminal intimidation, threats,

anonymous communication), and 509 (insulting the modesty of a woman), offering legal recourse in cases involving harassment, abuse, and humiliation. For minors, the POSCO Act, Juvenile Justice Act, and provisions under the Protection of Children from Sexual Offences strengthen protection against cyber exploitation and grooming. On the enforcement side, the government operates dedicated mechanisms such as the National Cyber Crime Reporting Portal - www.cybercrime.gov.in and the Cyber Helpline 1930, enabling citizens to report digital crimes quickly. Nearly every state has cybercrime police stations and digital forensic units to investigate online offences.

Educational institutions and workplaces implement cyber safety policies, digital conduct codes, anti-ragging regulations, and grievance redressal committees to monitor behaviour and address complaints. Schools increasingly conduct cyber safety workshops to build awareness among children. Technology platforms like Meta, Google, and TikTok enforce community standards, AI-based moderation, reporting tools, blocking features, and privacy safeguards to reduce harmful content.

6. Preventive measures and intervention strategies for creating safer online environments and promoting digital well-being: Creating safe online environments and promoting digital well-being requires a combination of preventive measures, awareness-building, strong policies, technological safeguards, and supportive intervention strategies. A key preventive steps are

i. **Digital literacy education:** which helps users understand responsible online behaviour, the risks of sharing personal information, and how to identify and avoid harmful interactions. Schools, colleges, and workplaces must integrate.

ii. **Cyber safety modules:** covering topics such as privacy protection, recognizing threats, cyber ethics, and safe communication practices.

iii. **Promoting privacy and security awareness:** It is equally crucial. Users should adopt practices such as strong passwords, two-factor authentication, limiting profile visibility, and regularly updating security settings on digital platforms. Encouraging individuals to report suspicious activity, block offenders, and avoid

engaging with toxic content contributes significantly to prevention.

iv. **Community guidelines:** Social media companies also play a vital role by enforcing community guidelines, implementing AI-driven content monitoring, and improving reporting mechanisms to detect harmful content earlier. Platforms must ensure swift removal of abusive posts, suspension of repeat offenders, and transparent complaint-handling procedures.

v. **Supportive environments:** At the institutional level, educational institutions and organizations should create supportive environments by developing cyber safety policies, conducting awareness workshops, and establishing grievance redressal cells. Anti-ragging committees, Internal Complaints Committees (ICC), and cyber security clubs can help students and employees feel safer and more informed.

vi. **Intervention strategies:** These are essential for addressing incidents effectively. Victims of cyberbullying should be encouraged to preserve evidence, seek help from trusted adults, report incidents to authorities, and access mental health support if needed. Counselling services, peer-support groups, and help lines play an important role in mitigating psychological harm.

vii. **Government mechanisms:** such as cybercrime reporting portals, helpline numbers, and dedicated cyber police units enable timely action and legal intervention. Additionally, community-level initiatives—including parental monitoring, youth counselling, and awareness campaigns—strengthen proactive engagement.

Conclusion: Cyberbullying and Online harassment have become serious concerns in today's digital world, affecting the mental, emotional, and social well-being of individuals across all age groups. These harmful behaviours lead to stress, anxiety, low self-esteem, and declining academic or professional performance. In severe cases, victims may experience long-term psychological harm, highlighting the urgent need for effective preventive measures.

Addressing these issues requires a collective and multi-level approach. Families must guide children about safe and respectful online interactions, while schools and colleges should promote digital literacy, responsible behaviour, and emotional resilience. Educators play an important role in creating supportive environments where students feel comfortable reporting cyber incidents. Legal frameworks and institutional mechanisms also contribute to prevention and accountability. Cyber laws, reporting systems, and support services help protect victims, but greater awareness about these resources is essential. Many individuals still hesitate to seek help due to fear, shame, or lack of information. Digital platforms and technology companies must further strengthen their monitoring tools, safety features, and reporting processes to ensure quicker action against abusive behaviour. By combining education, strong policies, technological safeguards, and mental health support, society can create a more secure and positive digital environment for everyone.

References

1. Belsey, B. (2005). Cyberbullying: An emerging threat to the "always on" generation. *Cyberbullying.ca*.
2. Campbell, M. A. (2005). Cyber bullying: An old problem in a new guise? *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 15(1), 68–76.
3. Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2018). Connecting adolescent suicide to the severity of bullying and cyberbullying. *Journal of School Violence*, 17(4), 402–415.
4. Kowalski, R. M., Limber, S. P., & McCord, A. (2019). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 145(11), 1113–1144.
5. Livingstone, S., & Smith, P. K. (2014). Annual research review: Harms experienced by child users of online and mobile technologies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55(6), 635–654.
6. Norton, R. (2021). Online harassment and digital safety: A global public health concern. *Journal of Public Health Policy*, 42(3), 359–374.
7. United Nations Children's Fund (UNICEF). (2020). *Cyberbullying: What is it and how to stop it*. UNICEF.
8. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2021). *Countering cyberbullying and online harassment*. UNODC.
9. Van Hee, C., Jacobs, G., Emmery, C., Desmet, B., & Hoste, V. (2018). Automatic detection of cyberbullying in social media text. *PLoS One*, 13(10), e0204097.
10. IT Act, 2000 / POCSO Act / NCRB reports

MAINTENANCE RIGHT OF SENIOR CITIZENS IN INDIA

Dr. Kavita Narendra Hedao, Assistant Professor, Government Law College, Mumbai

Abstract: Human life has different phases from infant to old age. The old age is the stage where an independent person becomes dependent physically and economically. At this stage human being requires respect, affection and attention. But today due to various factors like nuclear family, employment of young generation far away from native place, industrialization, technological development; these elders live life of loneliness and isolation. They are being neglected by the young generations. Therefore, law has respected various rights of elders. Laws have provided them some financial security in form of maintenance. This paper discusses about the maintenance rights conferred by various statutes personal and secular and also on fundamental rights guaranteed under Part-III of the Constitution and also focuses on need of other security or companionship.

Keywords: Elders, senior citizens, maintenance, Maintenance Tribunal

Introduction: Human life has various phases, from birth till death. The first stage, childhood, is secured by the child's guardians or parents. The young adult years are always filled with the pursuit of self-independence. The next phase is the stage of dependency, or old age, where the person may lack the necessary economic resources. The older cohorts requires support primarily due to superannuation and the resulting inability to earn income. Older adults, due to physical incapacities, are often seen as a burden upon the family and frequently require significant medical care. The human lifespan has increased drastically. Therefore, the need for care and support for older people has also increased over time.

It is a common sight in contemporary society for adult children and relatives to shirk their duties toward elderly dependents, escalating the vulnerability of the aged. This negligence often contradicts the elders' right to a life of dignity. Historically, within the traditional Indian cultural framework, the joint family system was the bedrock of security, and the community venerated its elders, treating them with the respect reserved for the divine. This ancient social and moral philosophy unequivocally established the sacred duty of the younger generation to protect and care for the older generation. However, the pressures of modernization, including increased life spans and economic scarcity, have led to the deterioration of this cherished cultural tradition. Consequently, the same familial obligations once dictated by custom are now reinforced by the state's legal structures, namely the Constitution, personal laws, and various secular legislations, to ensure the welfare of the elderly.

Objectives of paper: 1) To study the fundamental rights of senior citizens. 2) To study the financial security in form of maintenance under personal laws. 3) To study the financial security in form of maintenance under secular laws

Research Methodology: This paper is a doctrinal research. Researcher has used different articles from online sources, enactments and reports of judgments.

The Constitution and Senior Citizens' Rights: The Indian Constitution is the basic document and supreme law governing the country. It establishes the framework for the government, laying down the fundamental principles, directions, and methods of governance. The Constitution's core purpose is to confer, secure, and protect the fundamental rights of its citizens. The Preamble, Fundamental Rights, Directive Principles of State Policy and Fundamental Duties confer rights upon individuals or citizens. Our constitution specifically does not use terminology 'senior citizens/ elders'. However, there is no any such fundamental right which has been specifically conferred upon elders. Hence, being citizen of India, senior citizens do have all the rights guaranteed by the Constitution under Part-III of the constitution.

Senior citizens do have following fundamental rights- Senior citizens are therefore able to fully enjoy the following fundamental rights, among others:

Right to Equality: Guaranteed under Articles 14-18 – The State can't deny any senior citizen equality before law and equal protection of law. However, the State can frame special policies on the basis of reasonable classification.

Right to Freedom of Speech and Expression (Art. 19) - Senior citizens do have various freedoms specified under Art. 19 of the constitution. They have freedom of speech and expression, to move throughout territory of India, to practice any profession, trade or business. The age is not ground of restriction upon these freedoms.

Right to Life is guaranteed under Article 21. The “Right to Life” is interpreted broadly to include more than just mere animal existence and physical survival. Right to life includes right to live with human dignity and all things like bare necessities of life like adequate nutrition, clothing, shelter, facilities for reading, writing, expression in diverse form, freely moving, mixing with fellow being.ⁱ This right also includes right to health and medical assistance and right to free legal aid.ⁱⁱ

The Directive Principles of State Policy (DPSP) are enshrined in Part IV of the Constitution, establishing the core principles fundamental to effective national governance. These principles impose an obligation upon the State to secure and protect a social order characterized by social, economic, and political justice, thereby promoting the overall welfare of the populace. Specific mandates include the provision of equal justice, free legal assistance, the right to employment, and public aid for citizens in circumstances such as old age.

Therefore, to enforce these rights, the judiciary possesses the authority to ensure financial security and assistance. It can direct the State to create and implement various financial assistance schemes specifically designed for the elderly population.

Apart from the constitutional mandate (DPSP), several personal and secular laws provide financial security for the elderly by imposing a liability of maintenance on their children or relatives, particularly those who stand to inherit property after the elder’s death.

Personal and Secular Laws:

1. Special The Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956 (HAMA) - The Hindu Marriage Act, 1955 and the Marriage Act, 1954 primarily confer maintenance rights upon wives and children, the right to maintenance for elders is explicitly provided under HAMA. Under HAMA, elders can claim maintenance as

dependents or as aged/infirm parents as defined under Section 21 and Section 20, respectively.

Section 3(b) of the Act broadly defines maintenance to include provisions for food, clothing, residence, education, and medical attendance and treatment in all cases. In the case of an unmarried daughter, it also includes reasonable expenses for her marriage.

Section 20 specifically imposes a primary liability on a Hindu to maintain their aged or infirm parents if those parents are unable to maintain themselves out of their own earnings or property. This provision is applicable to both sons and daughters. This provision is applicable to childless step mother. However, the step father is not covered under the section.

S.21 lays down the provision regarding maintenance of dependents of deceased. Being father or mother parents can claim maintenance from the property of the deceased in the hand of heirs. Heir means any person on whom the estate of deceased devolves.

2. Bhartiya Nagrik Suraksha Sanhita (BNSS)- This recent law brought into enforce from 1st July 2024, replaced the Code of Criminal Procedure, 1973. The provision of maintenance stated under S. 125 of Cr.P.C. has been incorporated under S. 144 of BNSS.

The S.144 enables parents who are unable to maintain to apply for maintenance to Judicial Magistrate First Class against child having sufficient means and neglects or refuses to maintain parents. Magistrate has power to fix the appropriate monthly allowance at the rate as Magistrate thinks fit. The Magistrate may also order for payment of interim maintenance along with expenses of proceeding which magistrate considers reasonable. Such application is to be disposed of within 60 days from the date of notice of application. The remarkable provision is stated under S. 145 of BNSS which enables parents to initiate proceeding in district where they reside.ⁱⁱⁱ

3. The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 - The DV Act, 2005 deals with civil remedy for domestic violence. This Act provides for more effective protection of the right of woman. Elders in the family are subjected to violence inside the home. Elder woman may subject to violence by her husband, son, daughter-in-laws. Such abuse may be physical, sexual, emotional & verbal, economic

abuse. The law makes provision for remedies which include protection order, residence order, monetary relief and compensation order. An elder woman who is expelled or evicted from home by any person who is or has been in domestic relationship can seek protection or residence order. The elder woman can also claim monetary relief for her medical expenses. The Magistrate can also grant maintenance under S.20(d) in addition to the maintenance order passed under any other laws. Failure to pay maintenance, the magistrate may direct employer to deposit a portion of wage or salary in court directly. Elder woman can also claim compensation for injury, mental torture, emotional distress caused by domestic violence by respondent. It is to be noted that under this Act no remedy can be claimed by elder male member.

4. Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007 - This is the most significant enactment with object of providing more effective provisions for maintenance and welfare of parents and senior citizens. The Act gives right to maintenance to senior citizens who are above 60 years of age and parents irrespective of their age. Under this Act a Senior citizen including parents who are unable to maintain himself by his own earning or property owned by him shall be entitled to make an application in Maintenance Tribunal constituted under S.7 of the Act by the State government. Parents can file application against their child or children and Senior citizens can file against such relative who is major and is in possession of or would inherit property of senior citizen after his death. The obligation covers the needs of such citizens which would be necessarily to lead the normal life.^{iv} the tribunal can also grant interim maintenance. The application for maintenance is to be disposed of within 90 days from date of service of notice which can be extended by 30 days in exceptional circumstances. The tribunal may order maintenance allowance as prescribed by State government which shall not exceed Rs.10,000/-. Failure to comply the maintenance order cause the issue of warrant for levying the amount including fine, further the continuance of failure shall cause imprisonment of 1 month or until payment of maintenance.^v Parents or senior citizens can claim maintenance either under the Act or BNSS but can't under both Acts.

The aggrieved parents can file an appeal to the Appellate Tribunal if they are aggrieved by the order of Maintenance Tribunal. Children or relatives do not have right to file an appeal. The notable feature of the Act is that parties are not required to be represented by legal practitioner under the Act. Hence, in simple and easy way senior citizens can claim maintenance. This provision avoid unnecessary economic burden on parents/senior citizens.

The Act also imposes several obligations upon State. The first obligation of the State is to establish old age homes in each district for indigent senior citizens.^{vi} State government are also required to ensure medical support to senior citizens. This includes bed reservation, separate queue for elder patients in hospitals, geriatric department in hospitals, and research for elder / aging diseases.^{vii}

The Act also has also foreseen the situation where senior citizen transfer their property upon condition that transferee shall provide basic amenities and physical needs to senior citizens, but refuses or fails to do so. Such transfer has been declared as a fraud and shall be declared void by the Tribunal at the option of such senior citizen.^{viii}

Frequently incidences are occurring in society where relatives abandon senior citizen. Such abandonment is made punishable with imprisonment up to 3 months or fine which may extend to Rs. 5000/- or both.^{ix}

Judicial Pronouncements: Judicial pronouncements further has provided and assured the protection to elders. Some of pronouncements are -

1. *Urminla Dixit vs. Sunil Dixit*^x - Supreme Court upheld the rights of senior citizens to reclaim property u/S.23 of Senior Citizen Act. SC stated and confirmed that Tribunal constituted under the Act may reverse a transfer that affects the welfare of elderly parents, order eviction and restore possession of property.

2. *Badshah vs. Urmila B. Godse and others*^{xi} - SC observed that while considering the cases relating to maintenance of parents or wife, the court is bound to advance the cause of social justice of such marginalized groups.

3. *Kamalkant Mishra vs. Addl. Collector*^{xii} - The Divisional bench of the SC (J. Vikram Nath and J. Sandeep Mehta) reiterated that Tribunal has power to order eviction of child when there is

a breach of obligation to maintain the senior citizen.

Conclusion: The population of aged citizen is expanding at high rate in India. Being developing country it is not easy to tackle problems relating to aged citizen. Till 1st July 2022, there were 149 million aged persons, comprising 10.5% of India's population. It is expected that by 2050, population will double to 20.8% with 347 million. By the end of century 36% population will be of elder. The modern era of nuclear family, industrialization, individualism, privacy, non-interference, degradation in moral and cultural values result into neglect toward aged parents. The young generation does not pay much attention towards them. Hence, it ultimately results into loneliness. Aged citizens face many problems like they feel boredom, isolate in technological era. The lack of community support, respect, affection, and attention result in depression. Moreover, old age diseases like memory failure, absence of mind, and lack of control over bodily activities turn into psychological depression.

In such phase of life, it is necessary to support them, assist them. It is moral duty of young generation to keep this non-productive population healthy, happy. But scenario in reality is different. Some of senior citizens live miserable, rejected, neglected life. Various laws have provided them financial security by making provisions of maintenance. But money can't solve their psychological problem and loneliness.

Senior citizens need care, affection and attention. Law should endeavour to compel young generation to spend some time with elders under supervision. Mere presence of children or relatives may relieve them from their pain. There must be awareness amongst present and future generation, administrative officials, and judiciary regarding rights of senior citizens and their protection. Schools and community programs should actively foster projects that bring together youth and seniors. This allows elders to share their wisdom and feel valued, promoting mutual respect and understanding. It is necessary that we must act collectively through legislation, community efforts, and personal empathy.

Bibliography:

1. Dr. Prafull B. Chavate- *Law for Senior Citizens and Elder People in India*
2. Dr. J.N.Pandey- *Constitutional Law of India*
3. Ratanlal & Dhirajlal- *Code of Criminal Procedure*
4. *BNSS- bare Act*
5. *Paras Diwan- Hindu Law*
6. *SCC online*
7. *SCO (Supreme Court Observer)*

References:

- I. *Francis Coralie v. Union Territory of Delhi AIR 1981 SC 746*
 - II. *P. Katara V. Union of India AIR 1989 SC 424*
 - III. *S.145(1)(d)*
 - IV. *Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007, S.4*
 - V. *Ibid, S.5(8)*
 - VI. *Ibid, S.19*
 - VII. *Ibid, S.20*
 - VIII. *Ibid, S.23*
 - IX. *Ibid, S.24*
 - X. *2025 SCO.LR1(1)[1]*
 - XI. *(2014)ISCC 188*
 - XII. *2025 SCC online SC 2077.*
-

THE DIGITAL EYES: A POTENTIAL RISK TO INDIAN WOMEN'S RIGHT TO CIVIL LIBERTY

Dr. Neelu Anita Tigga, Associate Professor, Department of Political Science, Satyawati College (Day), University of Delhi

Abstract: *India's shift toward widespread digital surveillance without strong privacy laws disproportionately harms women. Their actions are closely monitored by the state and society, leading to self-censorship and fear of harassment. Women from marginalized groups face greater risks, from privacy violations to violence. Urban CCTVs expose daily routines, while wildlife-monitoring tools near Corbett Reserve and GPS-enabled devices for sanitation workers have been misused, compromising safety and home locations. Addressing this gendered impact requires legal reform, transparency, accountability, and digital literacy. True safety demands moving beyond technosolutionism toward justice, equality, and empowerment so women can participate freely without harm to mobility, employment, or mental health.*

Introduction: Human thought, knowledge, perception, and reality are all being altered by technology impacting every aspect of human effort. Humans have ruled over machines for ages, using them to supplement, automate, and frequently replace manual labor. We now rely on technology in every decision. Further, in order to stay ahead of competitors, governments are pushed towards mass surveillance for security concerns making use of information space to track criminal and terrorist activity and to innovate. Every piece of information in public domain used for cost-cutting, convenience, or better governance violates people's right to privacy. Overexposed individuals especially women are more likely to have their rights violated. It impacts the rights to defense, speech, expression, and nondiscrimination. Surveillance tools such as spyware, CCTVs, and drones are not gender-neutral; they frequently intensify control over women and endanger their safety, autonomy, livelihoods, and freedom of expression. This study examines official data, research, surveys, and human rights reports, using three case studies to highlight systemic gendered harms and identify approaches that can inform future protections.

Innovation in Technology: a path to sound governance: Technology historically automated labour. It has come to influence politics, economics, and intellectual life. The numerous contemporary comforts it provides has led to almost unconsciously dependence and forming a global network of interconnected software systems.

Technology and the digital revolution have created phenomena that are genuinely new.

Today, a vast global network enables instant information exchange, embedding computers in everyday objects and transforming tasks like communication, monitoring, research, and record-keeping into rapid, data-driven digital processes (Kissinger et al.: 2025). Simultaneously, defense institutions must adapt as governments increasingly exploit cyberspace—amid minimal regulation—to gain tactical advantages and counter terrorist threats (IDSA: 2025).

Internet surveillance is a standard approach that most governments have chosen in the cause of good governance and national security.

Panopticon: Surveillance System of the State: “morals reformed-health preserved-industry invigorated, instruction diffused-public burthens lightened-economy seated, as it were, upon a rock-the gordian knot of the poor-laws are not cut, but united-all by a simple idea in Architecture!”(Bozovic: 1995)

Panopticon facility was formulated by English philosopher Jeremy Bentham with unseen centralised monitoring without the inmates having the capacity to see them. The fundamental idea being that continual faceless threat of being seen induced inmates self control reducing staff needs and promoting inexpensive, reform-oriented social order (Bozovic:1995).

Panopticon is still a potent allegory with governments normalising mass surveillance via digital technologies.

New surveillance tools include GPS trackers like Air Tags, Tiles, Phone location sharing, and car telemetric that track movements; spyware/stalkware like MSpy and Flex spy that can be covertly placed on a phone to spy on

messages, location, keystrokes, and microphone; Smart home appliances such as web-based cameras, doorbells, audio devices, and locks; facial detection software; drones; closed-circuit television (CCTV); and Network Traffic Analysis (NETRA) (NETRA: 2017), which can keep an eye on blogs, social networking sites, electronic mail, and text messaging; Central Monitoring (CMS) conceptualized after the attacks in Mumbai 2008 to aid counter terrorism activities (Prakash: 2013).

Although, the state may defend use of countless monitoring tools in the name of community safety, national security, crowd control, and threat of terrorism, availability of a vast amount of personal data and conversations in government domain instantly ignites the ethical debate as it endangers privacy, speech, protest, and equality, making digital monitoring especially intrusive. This would have significant ramifications because India lacks clear legislation governing Internet privacy (Prakash: 2013).

Digital Surveillance: Laws in India: Indian Telegraph Act, 1885 (ITA: 1985); Information Technology Act, 2000 (IT Act: 2000), revised in 2008 and Digital Personal Data Protection Act, 2023 (Gazette of India: 2023) are a few laws that govern technological monitoring in India (Prakash: 2013; TGI: 2025; Kaur: 2025). These regulations hold trustees of information accountable by requiring advance permissions of an appropriate agency for online interception. DPDP Act permits gathering and use of private information only for legitimate reasons through agreement (TGI: 2025). Nonetheless, there exists an odd combination of high levels of transparency and low levels of responsibility in India.

According to Telegraph Act, conversation monitoring is permitted in cases of public emergencies and public security. However, the IT Act increased government's surveillance power for "investigation of any offense" and eliminated prerequisites. Accessing information without authorization is not illegal in and for itself. Cybercafés must keep thorough customer files. Confidential information must be communicated to authorities for "purposes of verification of identification, or prevention, detention, prosecution and punishment of

offenses," according to regulations outlined in India's data privacy law (Prakash: 2013).

Digital Surveillance: Violation of Right to Privacy of Women: Women are disproportionately scrutinized under surveillance systems framed as safety measures. India's 2015 smart-city initiatives promoted data-driven governance, expanding AI-enabled monitoring through widespread CCTV networks and Integrated Command and Control Centers. This placed three Indian cities Chennai, Hyderabad and Delhi among the world's 10 most monitored cities (Sur: 2021). It is frequently argued that use of monitoring devices increases urban residents' safety, particularly for women. It is paradoxical that state-approved method of protecting women from uninvited scrutiny entails continuous surveillance of them.

Many Questions emerge pertaining to use of various digital surveillance devices. Does the fact that China and the US have one CCTV camera for every 4.1 and 4.6 persons, Beijing has the most cameras (1.15 million), and Chennai has the most cameras (657.28 per km²), indicate that crime rates are lower or are they just an invasion of our privacy? (Surfshark: 2020). According to a UK survey, CCTVs are more effective at solving crimes than at preventing them. For research shows that the cameras may help identify offenders, but barely reduce crime, which often shifts to less-monitored areas with weaker surveillance. As a result, there is serious doubt about CCTV network's deterrence power (Vasudevan: 2018).

Sharp realities are revealed by a study on an examination into the usage of CCTV cameras in clothing manufacturing enterprises in Bangalore's Peenya and Mysore Road neighborhood. Women make up 80 per cent of labor force. Affordable CCTV encourages intrusive workplace monitoring, yet workers report it neither deters theft nor prevents abuse. Women face harassment from powerful supervisors who can manipulate reimbursements, worsening already unsafe factory conditions.

According to a survey of clothing workers, sixty-one percent of them said they had been hushed and kept from submitting reports of sexual abuse and assault. More than one in seven female employees reported that they had quit their jobs because of harassment and abuse. The department of human resources refused

complaints despite CCTV recordings which were often tampered with. In another case, a complaint against supervisor's offensive language was dropped since the audio could not be captured by cameras. Further, women employees lament that CCTV cameras cause uneasiness by making routine, personal conduct more likely to be watched. Most appalling, was female employees restroom time tracking and male guards knocking if they stayed too long.

According to findings, surveillance cameras have enabled new abuse, including a case where a supervisor summoned women early for sexual favors, exploiting the fact that CCTV operated only during regular hours (Ranganathan: 2017). further, studies also illustrate that CCTV causes crime displacement to unmonitored areas, enables supervisors to misuse operational knowledge, and heightens risks of data exploitation, leading to potential violence and sexual harassment (Vasudevan: 2018).

Another research survey reveals that digital tools like stationary cameras and mobile drones (Unmanned Aerial Vehicles, or UAVs) though hailed as ecological revolutionaries have expanded possibilities for extensive photo capture, tracking, and analysis of individuals, raising significant privacy, safety, civil liberty, and psychological concerns as they track and analyze people's travels and actions along similar paths (Sandbrook et al: 2018).

Researchers from the University of Cambridge, UK, interviewed 270 people around the Corbett Tiger Reserve in Uttarakhand, including women, over a fourteen-month period. Their findings published in the Journal Environment and Planning F, showed that forest rangers flew drones over local women legally collecting resources, turning forests into masculinised spaces where patriarchal surveillance and control increasingly shape women's access and safety.

According to reports, women once found forests a refuge from domestic hardships of alcoholism and abuse. Traditional songs were a common way for women to express themselves and tell stories. But they now feel watched and constrained. They speak and sing more softly increasing risks of dangerous wildlife encounters from tigers and elephants.

Study reported misuse of footage available by forest officials. Deliberate harassment was

committed when a picture of a woman going to the toilet was taken and shared on local Facebook and WhatsApp. The report revealed that a tiger attack has since claimed the life of one of the woman interviewed. This study unequivocally demonstrates that camera traps in forests have severely damage Indigenous women's mental health (Simlai and Sandbrook: 2024).

Third case study shows women movement compromised due to use of monitoring devices. Sanitation staff are required by Chandigarh Municipal Corporation to use smartwatches with GPS locators termed "Human Efficiency Tracking System". Presently over twelve urban areas notably Indore, Nagpur, Navi Mumbai, Panchkula, Thane and Mysuru are using such devices (Inzamam and Qadri: 2022). Each smartwatch features a camera so that employees may transmit a picture to their managers as evidence of their presence, a microphone, and a SIM card that can be used to call other employees.

Officers at Chandigarh Municipal Corporation's Command and Control Center track the GPS whereabouts of sanitation personnel from the moment they put on their watches. Employees appear as green dots are required to take devices home. Removing them entails a fine equal to half a day's pay. Cameras cannot be turned out even in bathrooms causing women to avoid bathrooms and faced smartwatch spam. Workers view tracking devices as an iron shackle around their necks enforcing modern-day slavery, reinforcing caste-based discrimination against sanitation labourers in India (Inzamam and Qadri: 2022).

Digital Monitoring: Limiting Civil Liberties: Indian Supreme Court recognized Privacy as basic right in August 2017. "Among basic rights conferred on individuals by the Constitution as a shield against excesses by the State, some rights are at the core of human existence," ruled judiciary. "Thus they are granted the status of fundamental, inalienable rights essential to enjoy liberty. Liberty is the freedom of an individual to do what he pleases and the exercise of that freedom would be meaningless in the absence of privacy" (SCO: 2017).

Person's ability to freely engage in civil society and be shielded from excessive

government intervention are both guaranteed under the concept of civil liberties. For Indian women this includes autonomy, safety, equal legal protection, political participation, economic rights, and access to justice.

Studies reveal that women are heavily scrutinized victims of surveillance culture. This generated deep seated fear restricting their autonomy and alters behavior. Numerous studies and publications show that women refrain from speaking about specific subjects including abuse at home, reproductive wellness, voicing their opinions in public, or joining particular groups. For fear of being followed, they alter their plans, refrain from particular areas, or are reluctant to ask for assistance from shelters or other support organizations. Lack of equal presence of women in streets, market places, public transportation, parks, and other public areas fuels myths of danger to women in public. This misconception prevents women to access livelihood increasing dependence and undermining self-worth and decision making at home or public spaces.

There is still a significant gender disparity in economic involvement. Women are over-represented in low-wage and precarious work sectors. Along with poor pay and a high degree of casualization of labour, garment workers—Women, especially Dalits, face low wages, precarious work, obstacles to collective bargaining and retaliation for organizing, including isolation of vocal workers.

There were startling instances of workers' freedoms of speech and assembly being violated. A modification to “Employees Provident Fund” and “Miscellaneous Provisions Act”, 1952, that enforced a number of limitations on withdrawals from EPF, was met with protests by workers in April 2016. Police collaborated with factory management using public CCTV to identify protesters, granting owner’s access for arrests (Ranganathan: 2017).

Conclusion: Digital devices must be implemented in a balanced manner after a thorough evaluation of trade-offs involved and after collaboration with all parties impacted. If this isn't done, they will just serve to further polarize already flawed social structure.

Furthermore, it is accurate to say that digital surveillance contributes to misogyny by intensifying power disparities and endangering

women's privacy, safety, and fundamental rights. A comprehensive approach is needed including strong legislative guidelines, ethical technology business design, technological literacy, and a change in culture that acknowledges confidential information as a fundamental component of gender equality. According to reports, women will continue to be at greater danger in the digital environment until deliberate action is taken.

References

1. IDSA. 2025. *Technology, Terror and National Security Challenges*. Manohar Parrikar Institute for Defence Studies and Analyses. Accessed on 19 November 2025.
2. <https://www.idsa.in>
3. Inzamam, Qadri and Haziq Qadri. 2022. *How Digital Snooping on Sanitation Workers Is Worsening Their Struggles*. *The Wire India*. Accessed on 28 September 2025.
4. <https://m.thewire.in>
5. Kaur, Kamalpreet. 2025. *Digital Surveillance and Indian Privacy Laws*. *LawFoyer International Journal of Doctrinal Legal Research*, Volume 3(1), 61-77. Accessed on 19 November 2025.
6. <https://ijdlr.com>
7. Kissinger, Henry A.; Eric Schmidt and Daniel Huttenlocher. 2025. *The Age of AI And Our Human Future*. Accessed 13 September 2025.
8. <https://share.google/s119VhB5LoAEySmjq>
9. Miran Bozovic (Ed.). 1995. *Jeremy Bentham: The Panopticon writings*. London: Verso. 29-95. Accessed 23 September 2025.
10. <https://cartome.org/panopticon2.htm>
11. NETRA. 2017. *NETRA: A Vigilant eye on the Internet*. Accessed 25 September 2025.
12. <https://researchmatters.in>
13. Prakash, Pranesh. 2013. *How Surveillance Works in India*. Accessed on 19 November 2025.
14. <https://pranesh.in>
15. Ranganathan, Nayantara. 2017. *Caution! Women at Work: Surveillance in Garment Factories*. Accessed 28 September 2025.
16. Simlai, Trishant and Chris Sandbrook. 2024. *The Gendered Forest: Digital Surveillance Technologies for Conservation and Gender-Environment Relationships*. *Environment and Planning F*, 4(2), 157-174. Accessed 19 September 2025.
17. Supreme Court Observer. 2017. *Judgement of the Court in Plain English (I): Fundamental Rights to Privacy*. Accessed 28 September 2025.
18. <https://www.scoobserver.in>
19. Sur, Aihik. 2021. *Hyderabad the second most surveilled city in the world*. *The New Indian Express*. Accessed 27 September 2025.
20. <https://www.newindianexpress.com>
21. Surfshark. 2020. *Surveillance Cities: Who Has The Most CCTV Cameras In The World?* Accessed 28 September 2025.
22. <https://surfshark.com>
23. *The Indian Telegraph Act, 1885*. Arrangement of Sections. Accessed 23 November 2025. <https://www.indiacode.nic.in>
24. *The Information Technology Act, 2000*. Accessed 23 November 2025. <https://www.indiacode.nic.in>
25. *The Gazette of India Extraordinary, Part 2. The Digital Personal Data Protection Act, 2023*. Ministry of Law and Justice. Pp 1-21. Accessed on 19 November 2025.
26. <https://www.meity.gov.in>
27. Vasudevan, Vandana. 2018. *How many CCTV cameras do we need to feel safe*. Accessed 28 September 2025.
28. <https://www.dnaindia.com>

CHALLENGES DUE TO AIR POLLUTION IN CHENNAI CITY: A SOCIOLOGICAL STUDY

Dr. S.T. Akilan, Assistant Professor, Department of Sociology, University of Madras, Chepauk, Chennai, Tamilnadu, India. E-Mail: akilanst@gmail.com

Abstract: *The increase in population density and the expansion of urban areas have significant impacts on the environment, human health, and society. As urban areas continue to grow, cities face various challenges, such as providing adequate housing, transportation, and infrastructure, competition in accessing essential services, reducing environmental pollution and mitigating the urban heat island effect. This impressive economic progress can be attributed to rapid industrialization, urbanization, construction, power generation, and various other development activities. However, rapid industrialization and urbanization have adversely impacted human health and the environment. The study aimed to analyse social problems caused by the air pollution and their impacts on economy, health and demographic structure were descriptively assessed through the lens of secondary sources and brought out the possible recommendations and strategies towards better developments in Chennai city. A Sociological perspective has provided comprehensive outlook specifically on demographic, ecological and health-wise assessments employed by secondary sources were cited with proper concluding remarks along with strategies in this study.*

Key Words: Air pollution, Urban areas, Particulate matter (PM), Environment, health.

Introduction: India is the one of the largest developing countries and its economic expansion over the past decades has been one of the strongest in the world history. Such an economic expansion increases uses of fossil fuels and automobile emissions. These pollutants affect human health which causes many diseases. Many government agencies provide concentration of each pollutant levels in ambient air periodically. Normal citizen may not understand the data and to interpret how the quality of air is. An air quality index is one of the important tools available for analyzing and representing air quality status uniformly. Air Pollution is one of the serious problems in the world especially in urban areas of developing countries due rapid growth of population, increase in number of vehicle and industrialization. Indoor air pollution and urban air quality are listed as two of the world's worst pollution problems in the 2008 Blacksmith Institute World's Worst Polluted Places report (Duflo, et.al, 2018).

Rapid industrialization, urbanization and mechanized transport are introducing new and disturbing elements into the environment. A variety of factories, chemical mills, machines are adding to environmental problem and vehicles as well as Industrial smoke are causing wide spread respiratory diseases and discomfort. The devastation caused by atomic radiation and fallout is too well known in this connection (Khan, 2012). Polluted air adversely affects the

health of human beings, animals, plants, soils, damage buildings and other property. There are five main classes of pollutants: carbon monoxide, hydrocarbons, nitrogen oxides, sulphur oxides and particulates. When the concentration of the pollutants in the air becomes very high, many people had difficulty of breathing and as a result few deaths may occur. Air pollution contributes the incidence of Bronchitis, emphysema and other respiratory diseases. Among children air pollution has been shown to be associated with the incidence of asthma, acute respiratory infections, allergies and other ailments (Colls, 2020). The Air Quality Index (AQI) can be used as a measure to assess the relative change in the ambient air concentrations. The ambient air quality data obtained by the Tamil Nadu Pollution Control Board, Chennai during 2007 to 2020 has been used for the analysis.

Statement of the Problem: Chennai inevitably witnesses extensive, chaotic, and illogical patterns of growth, which will have implications for spatial organization of settlements, cultural change, population migration, social transformation, and the urban economic development. The coherent expansion presents a trivial obstacle to the sustainable development of metropolitan areas, and has been associated with environmental issues such as air pollution and extreme heat events. Anthropogenic activities in Chennai are fundamental reasons for the ecological and

environmental degradations. Hence, the study has been assessing the spatial or environmental conditions challenges of air pollution due to the invasion of various establishments such as industrial, growth of vehicles, commercial factorial activities in and around Chennai city.

Research Methodology: An attempt has been made in this study to analyse the problems, challenges due to air pollution caused by anthropogenic activities of Chennai through the lens of secondary sources such as authenticated official Reports, newspaper report, books, journal publications etc were detailed assessed by descriptive manner. The secondary data comprising both qualitative and quantitative were covered and detailed discussed in this study.

Purpose, Significance and Objectives of the Study: The main aim of the study is to understand the nature of interrelations between human societies and the biophysical environment in Chennai city. The study has been described as comprising three major areas of research. First, environmental sociologists study the social causes of environmental problems and assess how various social factors, including demographic, social, cultural, political, economic, health and technological dynamics, generate environmental impacts and challenges. Second, it is concerned with how the natural environment influences and impacts society. Early environmental sociologists strongly emphasized the dependence of human societies on the natural environment and stressed that the field should consider how the environment shapes society in addition to how society impacts the environment. Thirdly, the study examines social reactions and responses to environmental threats and problems.

Review of Literature: According to anthropologists Douglas and Wildavsky (2012) communities perceive risks more likely on the basis of moral issues instead of objective or psychological reality; how the risks are linked to health, environment or safety. Risk identification happens in social processes and therefore the risks are social constructions. An example of three phases (redefinition of risk, legitimisation of risk and institutionalisation of risk management) of social construction of risks is provided.

Elango, L. S et.al (2018) in their study on “Urban Air Pollution and its Influence on Human

Health in Mega Cities of India” has identified that Air pollution is one of the serious problems faced by the people globally, especially in urban areas of developing countries, which not only experiences a rapid growth of population but also industrialization which is accompanied by growing number of vehicles. The mega cities of India are beset by environmental problems, not the least of which is deteriorating air quality. Rapid population growth, industrialization, urbanization, crowded housing conditions; inadequate civic amenities and solid waste mismanagement in mega cities are adversely affecting the environment. The considerable magnitude of air pollution pulls up the number of people suffering from respiratory diseases and many a times leading to deaths and serious health hazards. The paper concludes with some policy reflections. The policy aimed at overall development should certainly include efforts to control population and air pollution for better health of present and future generation.

Chelani et.al (2020) in their studies titled “India’s Air Pollution Challenge Spans Rural and Urban Areas and Air Quality in India” has found that Air pollution remains a pressing public health concern in India, threatening both rural and urban populations. A recent report by Climate Trends reveals high levels of fine particulate matter (PM2.5) one of the most dangerous forms of air pollution throughout the country, indicating that air pollution is not confined to specific urban regions but is, in fact, a nationwide issue. Another key finding from this report is that, across all regions, rural areas have experienced stronger reductions in PM2.5 levels compared to urban areas. This finding may, in part, be attributable to the progress made under the Pradhan Mantri Ujjwala Yojana. This initiative, launched by the Indian government in 2016, aims to provide clean cooking fuel, specifically liquefied petroleum gas, to women in socioeconomically disadvantaged households to reduce household air pollution generated by burning solid fuels such as wood, coal, and biomass for cooking, heating, and lighting needs. However, a significant portion of the rural population in India still depends on solid fuels and estimates suggest that PM2.5 emissions from household sources contribute about 30 to 50 percent of overall ambient PM2.5 levels in the country.

Present Scenario of Chennai city reported based on Secondary sources:

According to a report published in August 2020 in CSE “According to this year’s Global Burden of Disease estimates, one-fifth of deaths across the world occur from outdoor air pollution. Also, outdoor air pollution is the fifth leading cause of deaths in India. These alarming pieces of information have drawn everyone’s attention and forced experts to take stock of pollution trends in India’s cities – including Chennai.

A recent analysis of Chennai’s air quality, done by Centre for Science and Environment (CSE), the New Delhi-based research and advocacy body, indicates that though Chennai shows deceptively low to moderate pollution levels because of its location near the sea, local impacts and exposure are high and the pollution levels are rising steadily, thereby increasing public health risks (CSE, August 2020).

Detailed Discussion as per Secondary Sources:

Annual average levels of nitrogen dioxide increasing at a more rapid rate than PM10: Between 2007 and 2011, NO₂ levels rose from 9 microgramme per cum to 24 microgramme per cu m -- an increase of 166 per cent, at 60 per cent a year. An official source apportionment study in Chennai carried out by IIT Madras under the aegis of the environment ministry attributes 63 per cent of nitrogen oxides to vehicles.

Studies indicated high traces of carcinogenic toxins: A group of air toxins that are not part of official routine monitoring have been studied by the scientists of Department of Environmental Management, Bharathidasan University, Tiruchirappalli in Ambathur, Kolathur, Saidapet, and Egmore areas. Results published in 2021 show high levels of polycyclic aromatic hydrocarbons (PAH), a group of toxic carcinogens. Average concentration of particle-associated PAHs ranged from 325.7 to 790.8 nanogramme/cum, which is alarming. The same study found more toxic compounds, among them benzo-a-pyrene - an indicator of carcinogenic risk – varying between 6.8 and 16.4 nanogramme/cu m, exceeding the national standard for annual average of 1 nanogramme/cu m. PAHs are known to come more from diesel vehicles. There is a need to spruce up air quality monitoring to track these toxins.

Chennai has several local pollution hotspots, and road side exposures are also high. Annual averages do not help address the risks. Air quality monitoring would need to address these challenges and issue health advisories to people. There is therefore absolutely no reason to think that the risk in southern cities like Chennai is lower than other cities. In fact, a health study released by the Health Effects Institute in Chennai and Delhi in 2011 shows that in Chennai, there is a 0.4 per cent increase in risk per 10-µg/m³ increase in PM₁₀ concentration. In Delhi, it is 0.15 per cent – thus Chennai indicates a higher impact.

Increasing Number of Vehicles and Pollution:

• **High exposure to vehicular fumes:** Vehicles pose a special challenge. In terms of actual exposure, people are more vulnerable to vehicular fumes while traveling and in close proximity to roads. Pollution concentration in our breath is 3-4 times higher than the ambient air concentration. In densely-populated cities, more than 50-60 per cent of the population lives or works near the roadside where levels are much higher. This is very serious in low income neighbourhoods located close to roads. Road users, public transport users, walkers and cyclists are the most exposed groups – they are also the urban majority.

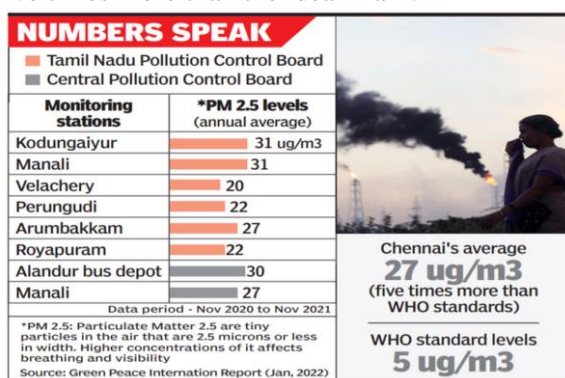
• **Vehicles contribute hugely to air pollution:** Source apportionment studies carried out in Chennai by Madras IIT under the aegis of the Ministry of Environment and Forests show vehicles contribute 14 per cent of particulate matter and 68 per cent of nitrogen oxides. Some other studies show that 35 per cent of PM_{2.5} in Chennai comes from vehicles -- tinier the particles higher the share of vehicles.

• **Chennai records very high exposure to vehicular pollution:** A study carried out by scientists of University of Berkeley published in Environmental Science and Technology in 2012 shows that the exposure to vehicular fumes (in terms of population-weighted intake fraction, or the grams of vehicle pollution inhaled per grams of vehicle pollution emitted) in Chennai (72) is one of the highest in cities studied in India – third after Kolkata (150) and Delhi (100).

• **Leapfrog technology to address diesel emission which is a class 1 carcinogen:** India is motorising at a level of technology and fuel

quality that can compound health risks. There are special concerns about growing use of poor quality diesel. The International Agency for Research on Cancer (IARC), a wing of the WHO, has said that diesel engine exhaust can certainly cause cancer, especially lung cancer in humans. This finding comes at a time when India has failed to adopt a clean diesel road map, prevent use of under-taxed and under-priced toxic diesel in cars.

As per the report published in The Times of India, March 2022 The country’s air is fifth most polluted in the world, as per a recent survey, but there is good news for Tamil Nadu and Chennai, in particular. The capital city is the least polluted among the six metropolitan cities with the least concentration of PM_{2.5} (particulate matter of the size 2.5 microns per cubic metre of air). Also, seven more TN cities and villages studied, have better air than the other states. As per the 2021 World Air Quality report by IQAir, a Swiss organisation, Chennai has fared better in terms of air quality index and has shown improvement since 2017 when it recorded a concentration of 39.8 of PM_{2.5}. In 2021, it stood at 25.2. The WHO guidelines say it should be 5, so the city is five times more than the ideal mark.

Source: The Newsmunites. Com (Feb. 2022)

According to the report of Times of India published in February 2022 Air pollution caused over 1.7 million premature deaths in the country in 2019. The entire population of India is exposed to unhealthy levels of ambient PM 2.5 – the most harmful pollutant - emanating from multiple sources, according to the World Bank. With rapid urbanization and industrial growth, the problem of air pollution is only going to increase in the coming years. Hence, it necessitates the need to track air pollution levels.

According to ‘the news minute’ (February 2022) report, A recent study by Greenpeace

Southeast Asia on air quality in Chennai has brought back focus on the effect of pollution on the health of residents of the coastal city. According to the report, 11,000 people died due to air pollution-related diseases, and a cost estimator pegging economic loss due to the same at about Rs 1 lakh crore, in 2020 alone. The Hindu 2022 January has reported that ‘An analysis of air quality data of cities, including Chennai, Coimbatore and Puducherry’, by Greenpeace India has shown that the average pollution levels in these cities were much higher than the new WHO air quality guidelines. The study, which analyses data from the Central Pollution Control Board, indicates that air pollution was a public health crisis not only in north Indian cities but also in south Indian cities.

Table:1 Most polluted air quality stations

S. N.	Station	AQI
1.	Perungudi, Chennai - TNPCB	112
2.	US Consulate in Chennai	107
3.	Velachery Res. Area, Chennai - CPCB	106
4.	Arumbakkam, Chennai - TNPCB	105
5.	Alandur Bus Depot, Chennai - CPCB	90
6.	Royapuram, Chennai - TNPCB	81
7.	Manali, Chennai - CPCB	80
8.	Kodungaiyur, Chennai-TNPCB	60

Source: Data of TNPC as per 2024: It’s clear that there is a significant need to better constrain the emissions at the region-specific source sector. Overall, the combustion of fossil fuels in industries and transport activities dominates the megacity. The road transport sector contributes to 23% of total PM₁₀ emission in Chennai, followed by the industry (20%) and municipal solid waste burning (13%). The two-landfill sites of Chennai have emerged as new sources responsible for influencing the city's air quality. Apart from these traditional sectors, windblown road dust is observed to be dominating most of the hotspots suggesting dust a major source of PM₁₀ load (28%) in Chennai. Our findings also imply that region-specific and source-specific mitigation efforts are needed now more than ever. This developed database could serve as a vital tool for air quality management to achieve the goals of the National Clean Air Programme (NCAP) and associated health studies.

Mitigation strategies for Reducing air pollution in Chennai City: The National Environment Policy (2006), which represented the first strategic initiative for environmental protection aimed at integrating environmental

protection with economic and social development, and that explicitly considered issues of inter-generational and intra-generational equity [13], EPCA and, more recently, the National Green Tribunal (2010). A combination of individual actions and a large-scale strategy such as reducing fossil fuel by using renewable energy by their own transition, promoting cleaner transportation by employing electrical vehicles and public transit and as for as industries are concern, filters or scrubbers should be implemented for reducing atmospheric pollution within Chennai limit. Individuals within city can help less energy, improving vehicle maintenance, avoiding burning waste or debris are few recommendations offered. Proper Urban planning, nature-based solutions such as integrated green infrastructure like trees, green roofs can help to clean the air. Among the inhabitants of the city, transition of households away from polluting fuels for heating and cooking towards clean and electric alternatives are opt method to be followed. Urban planners must ensure on their proper waste management methods, such a way improving management of urban waste can prevent pollutants from escaping into the air. By capturing methane gas from waste sites is the best example for this. The urban planners can provide large -scale air purifiers in order to filter the pollutants from the surrounding air are another strategy. As a result, the overall health condition (Sociology of health) level can be positively improvised and better ecosystems can be provided in a comprehensive manner within Chennai city.

Conclusion: There is a great need to control the air pollution as it is impacting the environment and human health seriously. The concentration of air pollutants have to be controlled to save the environment (Land, Soil and Air). In order to reduce air pollution, proper rules and regulations should be implemented. The following things are necessary to be followed such as providing awareness to the people, regulating the growth of population, moving to the usage of Electrical vehicles, minimizing of E-waste, reduction of number of industries are few among many suggestions. The demographic transition of Chennai through the processes of invasion, competition and succession as per the micro theory of Sociology Robert Ezra Park, Mc Kenzie and Ernest Burgess

were clearly noted and their contributions are highly recommended to understand the city. George Simmel's "Metropolis and Mental Life", and Luise Wirth's "Urbanism as a Way of Life" have clarified the city lifestyle, urban settlement and mental behaviour of individuals within research area. Globalization, industrialization and Urbanization are inevitable causes (processes) for the drastic change of Chennai city. The drastic changes of social ecology in Chennai city through various causes namely industrial invasion, global market specifically the increase of number of vehicles etc. are few sources which give the pave towards environmental degradation and atmospheric air pollution. Such results and outcome have created enormous socio-economic and demographic changes in Chennai city widely. A holistic view covering very important themes such as Socio-cultural, economic, technological and health aspects were detailed described with proper citations through the lens of secondary data. The stakes are really high; world needs to wake up and start acting right now because environmental issues are great threat to the humanity.

References:

1. Ambekar yadav and Punalekar (2016) 'Sociology of Environment', Prem Rawat Publications, Jawahar Nagar, Jaipur, India
2. Chelani, A.B., Chalapati, Rao C.V., Phadke, K.M., Hasan, M.Z., (2020). Formation of an air quality index for India. *International Journal of Environmental Studies* 59, 331-342.
3. COLLS, J., (2020). *Air Pollution*. New York: Spon Press, p. 388. Retrieved from *Questia.com Collirs Encyclopaedia – I*, p. 24. Air pollution control office, New York
4. CSE (Centre for Science and Environment Journal; April 2020) 'titled "Chennai faces a unique pollution challenge - pollution levels that appear to be low or moderate, but are not so" April 2013 Chennai edition.
5. Douglas, M. and Wildavsky, A. (2012). *Risk and culture: an essay on the selection of technical and environmental dangers*. California University Press: Berkeley, pp. 221.
6. Elango, L. S., Ramachandran and Choudhary (2018) 'Environmental Health and Housing in Rural and Urban Development Policies & Air pollution in Mega cities', *Indian J. Environmental Health*.
7. EPA, (2010). "AP 42, Volume I". Environment protection agency.gov
8. Indian Air Quality Index, 2005, <http://home.iitk.ac.in/~mukesh/>.
9. John A. Maga & John R. Goldsmith M.D. (1960) Standards for Air Quality in California, *Journal of the Air Pollution Control Association*, 10:6, 453-467
10. KHAN, S., (2012). *Environmental Pollution. The institution of engineers Pakistan, 33 annual convention. Seminar on environmental pollution. Vol. 3: 91-105.*
11. Korpela, K., Päivänen, J., Wallenius, M., Lainevu, A., Lapintie, K. and Vuorela-Wiik, M. (2015). *Helsinki University of Technology, Espoo*, pp. 158.
12. Nagendra, S., Venugopal, K. and Jones, S. (2007) "Assessment of air quality near traffic intersections in Bangalore city.", *Journal of Transportation Research Part D*, vol 12, 167-176.

13. Priyanka Chudhary, Dharmveer Singh, Jitendra Kumar and S. K. Singh (2013), Assessment of Ambient Air Quality in Northern India using Air Quality Index Method, *Bulletin of Environmental and Scientific Research*, Vol2, Issue(2-3), pp12-17
14. RIZVI, S. S., (2000). Impact of environmental pollution in the crops of farmers and health of workers in Pakistan. An unpublished Thesis (M.Sc.) Department. Of Agri. Economics, University of Agriculture, Faisalabad.
15. Sharma, M., Maheswari, M., Sengupta, B., Shukla, B.P., (2003). Design of a website for dissemination of an air quality index in India. *Environmental Modelling & software* 18, 405-411.

SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF EDUCATION AND CULTURAL CAPITALISM

Dr. Kiran Namdeorao Kumbhare, Assistant Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar Sidho Kanhu Murmu Centre for Dalit and Tribal Studies Email: kiran.kumbhare56@gmail.com
Mahendra Singh Lodhi, Ph.D. Research Scholar, Mahatma Gandhi International Hindi University, Wardha, Maharashtra Email Address: lodhi9607@gmail.com

Summary: This research paper presents a sociological analysis of the complex relationship between education and cultural capitalism. Education is not only a means of acquiring knowledge, but it is also an important tool to maintain the distribution of power, class and resources in society. According to French sociologist Pierre Bourdieu, the education system works in favour of the upper classes, because they have more cultural capital, through which they maintain their social status through education and limit opportunities for the lower classes. The research argues that in modern capitalist society, education has turned into a competitive and unequal system, where it is seen as a consumer commodity. Marketization and privatization of education benefits the upper classes, while making it difficult for the lower classes to access quality education. According to thinkers such as Henry Giroux and Michael Apple, privatization of education turns it from a democratic right into a privilege of an elite class.

The main objective of this research is to analyse the interrelationship between education and cultural capitalism and understand how education affects social mobility. The study also shows that to reduce inequality in education, it is necessary to strengthen the public education system, reduce privatization of education, reduce economic barriers, and bring diversity and inclusiveness in the curriculum. Ultimately, this research concludes that if the education system is made more equitable and inclusive, it can become an effective means of bringing equality and social change in society.

Key words: Cultural capital, education, education and power, educational inequality, education and social structure.

Introduction: Education is not only a means of individual development, but it is also an important means of maintaining or changing social structure, economic inequality and cultural dominance. In modern capitalist society education is no longer limited to the acquisition of knowledge but it is also seen as a consumer good. In this context, French sociologist Pierre Bourdieu introduced the concept of cultural capitalism to explain the relationship between education and cultural capital (Bourdieu, 1986). He argued that education does not only provide academic knowledge but it is also a key element influencing the distribution of power, class and resources in society. Cultural capital is the resource that a person has by virtue of his or her social class and family background. It includes things such as language, accent, cultural

interests, moral values and academic qualifications (Bourdieu, 1984). This capital affects social mobility in society, as people from higher classes use the education system to maintain their cultural capital and marginalize the lower classes. Thus, the education system ceases to be a means of disseminating knowledge but becomes a tool for maintaining the privilege of a particular class (Bourdieu & Passeron, 1977).

Definition of Cultural Capital According to Pierre Bourdieu (1986), cultural capital is the collection of knowledge, language, behaviour, education, and cultural resources of an individual. It plays an important role in maintaining the unequal distribution of power, prestige, and opportunities in society. Three forms of cultural capital (Bourdieu, 1986). Embodied State—An individual's language,

accent, lifestyle, and communication skills. Objectified State – Access to art, literature, music, and other cultural resources. Institutionalized State – Academic degrees and certifications that determine an individual's social standing.

Upper class people strengthen their cultural capital by purchasing expensive education, books, and participating in cultural activities (Bourdieu & Passeron, 1977). Admission to prestigious universities requires specific cultural skills, which leaves lower class people behind in the competition. With the help of cultural capital, upper classes gain power and prestige in society, while limited opportunities are available to lower classes (Lareau, 2011). Capitalism is an economic system based on competition, private property, and market-based resource distribution. In this context, education also becomes a consumer good, where access to quality education depends on socio-economic status (Bowles & Gintis, 1976). Marketization of education is increasing rapidly in capitalist society, making it difficult for lower and middle classes to obtain quality education. Henry Giroux argues that the privatisation and commercialisation of education turns it from a democratic right into an elite privilege (Giroux, 2014). In his view, education should not be just an economic resource but should be seen as a social right. The influence of cultural capital can be seen in the education system in several ways: Access to educational institutions – people from the upper class inherit cultural capital from their families, which helps them gain admission to prestigious schools and universities. In contrast, lower class students face difficulties due to lack of language, communication skills and educational resources (Lareau, 2011) Language and curriculum of education – the education system prioritises the language and cultural symbols of the upper classes, making it difficult for lower class students to understand (Apple, 2004). Education and employment opportunities – Students who graduate from prestigious institutions are given preference in high-paying jobs, while those from low-quality institutions are restricted to low-paying jobs (Brown, 2015).

This research article analyses the relationship between education and cultural capitalism in detail. It also attempts to understand how education in a capitalist society

turns into a competitive and unequal system and what reforms can be made to make it more inclusive and equitable. Commercialization and privatization of education is seen as a commercial product in a capitalist society. This has several effects, Privatization – Expensive private schools and universities are only accessible to the rich (Giroux, 2014). Education loans and financial burden – Taking loans for higher education has become common, leaving lower class students financially insecure (Brown, 2015). Competition and social class divisions – admission to private educational institutions depends on expensive coaching centres, leaving the lower classes behind (Ball, 2003).

Education and social inequality in admission process Cultural capital plays an important role in admission to prestigious institutions (Lareau, 2011). Students from lower class are deprived of better education resources (Reay, 2004). Curriculum and language influence Upper class language and cultural symbols are given priority in the curriculum (Apple, 2004). Languages from tribal and rural areas are given less importance in the education system. Employment and social mobility Students from prestigious institutions get high paying jobs (Bowles & Gintis, 1976). Students from low quality institutions are restricted to low paying jobs (Brown, 2015).

The relationship between education and cultural capital in Indian society is particularly based on caste and class. Upper caste and upper class families have more cultural capital, which benefits their children in education. Knowledge of English language is an important cultural capital, which is more prevalent in urban and affluent families, while rural and lower class students are deprived of it. The social inequality prevalent in the Indian social structure is based on caste. Here some castes have high social status, while some castes are considered to be of low social status. At the same time, these upper castes consider the tribal community to be of low social and cultural status. In India, upper castes have cultural capital, whereas the castes considered to be lower lack cultural capital. The result of which is that the people of these classes, castes and communities are backward in the field of education. Here, people of upper castes are easily getting high quality education, whereas it

is equally difficult to get quality education among lower castes and tribes.

Review of Literature:

Bourdieu – “Cultural Capital and Social Reproduction” Pierre Bourdieu gave the concept of Cultural Capital, in which he explained that education does not only spread knowledge, but also reproduces social inequalities. He said that the upper classes have cultural capital, which gives them an advantage in the education system and keeps the lower classes deprived.

Samuel Bowles & Herbert Gintis – “Schooling in Capitalist America” (1976) In this book, he explained that the education system works to mold workers according to the needs of the capitalist economy. He gave the concept of “Correspondence Principle”, in which he explained that the discipline of schools and the structure of the labour market are the same.

Antonio Gramsci – “Hegemony and Education” Gramsci described education as a means of establishing ideological hegemony. He said that the capitalist state maintains dominance by spreading its ideology in the society through schools and cultural institutions.

Paulo Freire – “Pedagogy of the Oppressed” (1970) Freire criticized the “banking model of education”, in which teachers store knowledge and students merely receive it. He talked about promoting “dialogical education”, in which students actively participate and education should be made a means of liberation from oppression.

Ivan Illich – “Deschooling Society” (1971) Illich criticized the formal education system and called it a capitalist institution, which maintains inequality in society. He suggested promoting informal education and self-learning.

Research Objectives: 1) To understand how education becomes not just a medium of knowledge but also a tool to maintain social class divisions. 2) To analyse how cultural capital provides special advantages to upper classes and upper castes in the field of education. 3) To study how commercialisation and privatisation of education in a capitalist society increase social inequality.

Research Hypothesis: 1) To study the impact of commercialisation of education and capitalist policies on class inequality in society. 2) Education from cultural capital is only a

means to maintain the privileges of upper classes and castes.

Research Methodology: In this research, a sociological analysis of education and cultural capitalism has been done, in which qualitative, comparative and historical research methods were used. In this study, an attempt has been made to see how education becomes a tool to maintain social power structures rather than just a means of knowledge. This study is based on mixed {qualitative and quantitative} and theoretical research methodology.

Data analysis and Discussion: Bourdieu’s cultural capital theory states that middle and upper class people take their children forward through their cultural capital (language, literature, art, social contacts). Lower class people have less of these cultural resources, due to which they lag behind despite having equal qualifications. Something similar has been found in nations, societies and communities that nations, societies and communities which have rich cultural capital move forward by contributing to the education level of their nation, society and community, whereas nations, societies and communities which do not have rich cultural capital compared to other countries lag behind in improving their educational level.

According to the 2011 census, the literacy rate of India is 74.04%, while the literacy rate of Scheduled Castes was recorded at 66.1% and that of Scheduled Tribes at 58.9%. The deep gap of inequality seen in these literacy rate figures shows that there is a difference in the educational status of these classes as compared to other classes, the reason for which is somewhere the result of their cultural environment and the cultural policies of the nation. On analyzing the relationship between education and cultural capital in the Indian social system, it is known that the castes which are considered socially prestigious in the caste-based division in the Indian social system. They have control over cultural capital and resources, whereas castes with low social status, which include people from Scheduled Caste and Scheduled Tribe communities. Lack of cultural capital and resources has been found. Due to which backwardness is seen in their education status. The gap of inequality is clearly visible in the national education literacy rate and the literacy rate of Scheduled Castes and Scheduled Tribes.

According to the AISHE (All India Higher Education Survey) report released by the Ministry of Human Resource Development, in the year 2021-22, about 4.33 crore students enrolled in higher education in India. These included 66.33 lakh students from Scheduled Castes and 27.10 lakh students from Scheduled Tribes. However, these figures show that a large section of these communities still do not have access to higher education. In the year 2020-21, 14.2% of the enrolled students were from Scheduled Castes and 5.8% from Scheduled Tribes, which is less than the quota prescribed under the reservation policy. This makes it clear that despite the increased participation of these communities in higher education, their representation remains relatively low. What are the reasons that the representation of students from Scheduled Castes and Scheduled Tribes is less than their prescribed reservation quota? Various studies show that due to the family background of these classes, social discrimination, caste remarks, deprivation of resources and cultural lack, their representation in schools has always been low. Analysis of data on representation of different categories in teaching and non-teaching positions in 45 Central Universities (as on 01.04.2023)

As per the data of 45 Central Universities published by the Government of India (status: 01 April 2023), representation of different categories in teaching and non-teaching positions is as follows:

POSITIONS 45 Cus	TOTAL	GENERAL	SC	ST	OBC	EWS	PWD
TEACHING*	13,098	8734	1421	625	1901	192	225
NON-TEACHING	20,199	14145	1958	1141	2526	161	268

*TEACHING STAFF (PROFESSORS, ASSOCIATE AND ASSISTANT PROFESSORS AS ON 01.04.2023)							
POSTS	TOTAL	GENERAL	SC	ST	OBC	EWS	PWD
PROFESSORS	1341	1146 (85.5%)	96 (7%)	22 (2%)	60 (4.5%)	3	14
ASSOCIATE PROFESSORS	2817	2304 (82%)	231 (8%)	69 (2.5%)	187 (6.5%)	7	19
ASSISTANT PROFESSORS	8940	5284 (59%)	1094 (12%)	534 (6%)	1654 (18.5%)	182 (2%)	192 (2%)
*TOTAL	13098	8734 (66.75%)	1421 (11%)	625 (5%)	1901 (14.5%)	192 (1.5%)	225 (1.75%)

VICE CHANCELLORS AND REGISTRARS IN CUs (OBC/SC/ST (01.04.2023))				
POSTS	TOTAL	SC	ST	OBC
VICE CHANCELLORS	45	1	1	5
REGISTRARS	45	2	2	3

(Source: Government of India, Ministry of Education)

Analysis it is clear that the general category dominates in higher teaching posts (especially

professor). 85.5% of the posts of professor are with the general category, OBC representation is only 4.5%. Similarly, the representation of ST and SC is also relatively very low. It is 7% and 2% respectively. The general category also dominates the posts of associate professor. 82% posts are held by the general category, 8% by SC and 2.5% by ST and 6.5% by OBC. 59% of the posts of assistant professor belong to the general category, more than 12% of SC professors and associate professors belong to SC and only 6% belong to ST. This indicates that the reserved categories are not adequately represented in the upper level teaching posts. The general category also dominates the non-teaching posts, but the representation of OBC, SC, and ST appears slightly better than that of teaching posts. Still, there is no balance in the proportion of reserved categories. The representation of reserved classes in top administrative positions is extremely low. There are only 7 (SC/ST/OBC) out of 45 vice chancellors and only 7 (SC/ST/OBC) out of 45 registrars. This situation shows that there is a lack of social diversity in decision-making positions at the policy level. It is clear from these figures that the general category still dominates the teaching and administrative positions in central universities, and the representation of reserved classes is much less than the desired level. Especially at the professor and vice chancellor level, the representation of SC, ST and OBC is extremely low.

On analysis in relation to education and cultural capital, it is known that the classes which are socially backward are also backward in the field of education. It is clear from the figures that there is a large difference between the literacy rate of the general category and the literacy rate of the Scheduled Caste and Scheduled Tribe classes. On analysing the data of enrollment in higher education, we find that here too the representation of these classes is low. On analysis in the field of employment, we find that all the higher educational positions are dominated by the upper caste and class. Whereas the representation of Scheduled Caste, Scheduled Tribe and OBC class is less. On the other hand, the representation of these classes in non-educational posts is almost correct. This makes it clear that the education that these classes are getting is either not of good quality or they are

being denied access to higher posts. The main reason for this is the lack of cultural capital. These classes and communities are not able to help their people in education and employment due to lack of cultural capital, while people of higher caste and status class maintain their dominance in higher educational posts with the help of people of their community. People of Scheduled Caste and Scheduled Tribe class have less representation than their prescribed reservation in higher educational posts. This shows that despite the availability of positive policies to these classes, these classes are not able to fulfill the prescribed quota of representation due to social discrimination, caste and lack of cultural capital.

Conclusion: The conclusion of this research paper is that education is not just a medium of knowledge, but it has become an important tool to maintain social structure and power balance. Pierre Bourdieu's theory of cultural capital makes it clear that the upper classes and castes of the society not only have economic resources but also cultural capital, with the help of which they provide better education and opportunities to their children. On the other hand, the lower classes, scheduled castes and tribal communities lack cultural capital, due to which they lag behind in the race of education. In a capitalist society, privatization and commercialization of education further increases this inequality. Education becomes a consumer goods, which can be purchased only by those who have economic and cultural capital. As a result, there is unequal distribution of opportunities in society and social mobility is hindered. In India, the relationship between education and cultural capital is particularly based on caste and class. Upper castes and upper classes are not only overrepresented in higher education institutions,

but they also dominate higher teaching and administrative positions. Scheduled Caste, Scheduled Tribe and OBC people are underrepresented in higher education, due to cultural and economic barriers as well as social discrimination.

This study makes it clear that unless the education system is made more equitable, inclusive and empowered from a public perspective, social equality and real democratic change will not be possible. Efforts to make quality education accessible to all classes, include diversity and local languages in the curriculum, and curb privatization of education can make education a powerful instrument of social change.

References:

1. Bourdieu, P. (1986). *The Forms of Capital*. Greenwood Press.
 2. Bowles, S., & Gintis, H. (1976). *Schooling in Capitalist America*. Basic Books.
 3. Lareau, A. (2011). *Unequal Childhoods: Class, Race, and Family Life*. University of California Press.
 4. Reay, D. (2004). *Education and Cultural Capital: The Implications of Social Class*. Routledge.
 5. Giroux, H. A. (2014). *Neoliberalism's War on Higher Education*. Haymarket Books.
 6. Apple, M. W. (2004). *Ideology and Curriculum*. Routledge.
 7. Ball, S. J. (2003). *Class Strategies and the Education Market*. Routledge.
 8. Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (1977). *Reproduction in Education, Society and Culture*. SAGE.
 9. Brown, P. (2015). *Education, Inequality, and Social Class*. Routledge.
 10. Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. Continuum.
 11. Giroux, H. A. (2014). *Neoliberalism's War on Higher Education*. Haymarket Books.
 12. Lareau, A. (2011). *Unequal Childhoods: Class, Race, and Family Life*. University of California Press.
 13. Reay, D. (2004). *Education and Cultural Capital: The Implications of Social Class*. Routledge.
-

INTERSECTING VOICES IN MEDIA-INSPIRED NARRATIVES: CASTE, RACE, GENDER, AND POLITICS

Kranti Aglave, Research Scholer, RTMNU, Nagpur
Dr, Subhashree Mukherjee, Research Supervisor, RTMNU, Nagpur

Abstract: *Media-inspired narratives have emerged as a powerful cultural form through which marginalised communities express experiences of oppression, resistance, and political agency. While existing research focuses on caste, race, and gender as isolated categories, less attention has been given to the ways these structures intersect with the narratives shaped by media. An intersectional framework helps to explore how media-inspired narratives function as sites where caste-based hierarchies, racial histories, and gendered identities meet to produce political voices of dissent.*

The theories of intersectionality help the study examine life-writing, testimony, and autobiographical narration as cultural practices that transform personal experience into collective political expression. This paper engages with the Dalit narratives of Bama, along with African-American women's narratives of Alice Walker, to illustrate how marginalized voices employ media-mediated forms to challenge dominant social and cultural discourse. Rather than putting caste and race into a single framework, the paper considers them as parallel yet distinct systems of oppression, while featuring gender as an intersecting axis that intensifies marginalisation and resistance.

By focusing on media-inspired narratives as spaces where alternative voices can be heard, this study contributes to humanities research by highlighting issues of voice, visibility, and political power. It also argues that narratives help to challenge existing social power and structures and pave new ways for representation and resistance.

Key-words: *Caste, race, gender, marginality, media-inspired narratives, Dalit literature, Black literature, counter-publics.*

Introduction: Narratives emerging from marginalised communities recently have become critical cultural sites for examining how social hierarchies, power structures, and identity intersect. The historically excluded voices can now enter public discourse and challenge dominant cultural representations with forms such as life-writing, autobiographical testimony, and narrative essays circulated in print and digital media. These media-inspired narratives not only act as records of experience but also as active interventions that negotiate social, political, and cultural understanding of oppression and resistance.

Critical studies examining marginalised voices have examined caste, race, or gender as discrete categories of analysis. However, treating these issues separately can simplify the real-life experience, which is shaped by overlapping forms of oppression at the same time. Intersectionality helps to understand how these structures operate simultaneously, producing complex forms of marginalisation and resistance. Media-inspired narratives are especially useful for studying intersectionality as they highlight lived experience while engaging with cultural and political contexts.

In India, caste functions as a deeply rooted system that dictates access to mobility, resources, education, occupation, and cultural recognition. Dalit narratives expose the everyday realities of discrimination and exclusion. It also articulates the modes of resistance grounded in collective memory and lived experience. In contrast, race in the United States functions within a different historical and cultural framework, shaped by the legacies of slavery, segregation, and racialised power. African American narratives place race at the centre of identity and struggle, along with gender, to show the discrimination faced by Black women. Though caste and race come from different historical contexts, both work as a hierarchical system that controls bodies, silence voices, and limit social mobility.

Writers like Bama and Alice Walker show how media-inspired literature can work as a form of political intervention. Bama's life-writing gives voices to Dalit experiences, breaks caste-based silences, and foregrounds collective resistance. Alice Walker's work presents Black womanhood as shaped by racial and gender struggles. Despite cultural differences, both writers demonstrate how storytelling is itself a

political act that challenges dominant histories and reclaims marginalized voices.

This paper argues that media-inspired narratives serve as intersectional spaces where caste, race, gender, and politics come together to oppose mainstream narratives. By situating Dalit and African American storytelling traditions within a humanities-based intersectional framework, the study explores how media-mediated narratives allow political expression without reducing different systems of oppression into one. In doing so, the paper highlights the cultural and political importance of media-inspired narratives as sites of resistance, visibility, and transformative potential.

Literature Review: Academic work in humanities disciplines has increasingly focused on marginalized voices, especially through studies of caste, race, gender, and narrative representation. However, these works look at these categories separately, leading to fragmented analyses that overlook how oppression and resistance are deeply interconnected. Kimberle Crenshaw introduced the concept of intersectionality, which emerged as a critical framework that addresses the gap by highlighting the simultaneous operation of identity and power. Later theorists like Patricia Hill Collins have further developed intersectionality as a way to analyze cultural production, especially stories and narratives emerging from marginalized communities.

In Indian literary and cultural studies, Dalit narratives have been examined through the lens of caste oppression, social exclusion, and resistance. Thinkers like Dr B. R. Ambedkar laid the foundational critique of caste as a system of social inequality, while scholars like Gopal Guru and Sharmila Rege highlight the importance of Dalit self-representation and lived experience. Dalit women's narratives are viewed as spaces where caste and gender intersect, challenging both upper-caste dominance and patriarchal norms within marginalized communities. However, the potential of media-inspired narratives to amplify these voices is still largely unexplored in humanities academic study.

Similarly, studies on race and African American literature have highlighted racial identity, historical trauma, and cultural forms of resistance. Scholars like bell hooks and Stuart Hall have examined how representation serves as

a site of ideological struggle, especially in media and cultural texts. Alice Walker's concept of womanism has been widely discussed as an intervention that places Black women's experiences at the centre of both racial and feminist discourse. While African American studies examined race and gender productively, fewer works connect these discussions to other global systems of hierarchy, like caste, within a common humanities framework.

Media scholars have visualised narratives and testimony as forms of counter-discourse that question and challenge the dominant public narratives. Nancy Fraser's concept of counter-publics has been influential in understanding how marginalised groups create alternative spaces for political expression. However, interdisciplinary research that combines media theory with intersectional analyses of caste, race, and gender is still limited.

This paper addresses the critical gap by bringing intersectionality, media studies, and narrative analysis together. By examining media-inspired narratives as cultural sites where caste, race, gender, and politics intersect, this study offers a more comprehensive view of marginalised voices and their political impact across diverse cultural contexts.

Theoretical Framework:

Intersectionality and Media:

Intersectionality offers a critical framework to analyse how multiple systems of power operate simultaneously to shape lived experience, cultural expression, and political agency. In the context of Black feminist legal theory, Kimberle Crenshaw coined the term intersectionality to address the limitations of single-axis analyses of oppression. In the humanities, the concept has since evolved into a methodological tool for examining how identity categories such as caste, race, and gender intersect within cultural texts and narrative practices. Rather than treating these categories individually, intersectionality highlights their relational and mutually constitutive nature.

By applying intersectionality to media-inspired narratives, this study approaches narrative not only as a literary form but as a cultural practice embedded within social and political contexts. Media-inspired narratives like autobiographies, testimony, and life writings shape personal experience through cultural

circulation, allowing individual voices to gain collective and political meaning. These narratives act as sites where lived experiences are articulated, interpreted, and contested, making them especially suitable for intersectional analysis within a humanities framework.

Importantly, this paper does not treat caste and race as an identical system of oppression. Although both operate as hierarchical systems that regulate access to power, visibility, and resources, they rise from different historical and cultural contexts. Caste is deeply rooted in a rigid system of social stratification specific to the Indian subcontinent, whereas race is shaped by histories of colonialism, slavery, and racial capitalism in the Western context. Intersectionality makes it possible to study these systems parallelly, showing their structural similarities while respecting their differences.

Gender operates as a cross-cutting axis within this framework, deepening marginalisation while also influencing how resistance is expressed. Narrative becomes a crucial space for women from caste and race-oppressed communities in expressing identity and political awareness. By focusing on gendered experience, intersectional analysis reveals how media-inspired narratives challenge dominant power structures and internal hierarchies within marginalised communities.

In this way, combining intersectionality with media analysis offers a nuanced humanities perspective on how narrative vice, identity, and political resistance are interconnected. This framework supports the paper's analysis of media-inspired narratives as spaces that challenge dominant narratives and reshape power, representation, and agency across different cultural contexts.

Media inspired narratives as sites of resistance: Media-inspired narratives serve as a powerful instrument through which marginalised communities transform personal experience into collective cultural and political expression. These narratives, including life-writing, autobiographical testimony, interviews, and digital storytelling, shape lived experience and circulate it within the public sphere. By this, they enable voices that have long been excluded from dominant systems to challenge social hierarchies, reconstruct identity, and assert alternative ways of knowing. In the humanities, such narratives

are recognised not merely as literary or artistic forms but as where culture, memory, and political agency intersect.

Dalit narratives provide a clear view of how media-mediated forms operate as resistance. Bama's autobiographical works highlight everyday experiences of caste oppression while simultaneously expressing both individual and collective forms of agency. Through the narrative voice, Bama turns personal sufferings into a public critique that challenges the deep-rooted caste hierarchies and long-standing cultural silences. The circulation of these narratives in print and media spaces enables the Dalit community to gain visibility and challenge dominant stories of marginality, showing the political power of life-writing as a medium.

Similarly, African American women's narratives, such as those by Alice Walker, show how experiences shaped by race and gender are expressed through literary and cultural forms. Walker's works highlight the struggles of Black women while situating their experience within broader socio-political contexts. Her concept of womanism, as a tool for cultural and political engagement, demonstrates how media-inspired narratives can validate previously marginalised knowledge and challenge dominant ideological structures.

Although caste and race exist in different historical and cultural contexts, media-inspired narratives in both cases share similar structures and functions. They use personal experiences to challenge social hierarchies, give voice to the silenced, and create spaces for alternative, counter-narrative engagement. Media, therefore, serves not just as a means of documentation but as a tool for transformative cultural and political action, allowing marginalised communities to reshape social narratives on their own terms.

By placing these examples in an intersectional framework, this section shows how media-inspired narratives operate as sites of resistance that intertwine caste, race, gender, and politics. These narratives illustrate how mediated storytelling can challenge dominant discourses, enhance visibility, and broaden the cultural and political opportunities available to marginalised voices.

Caste, Race and Gender: Intersecting structures: To understand marginalised experiences, we need to recognise how caste,

race, and gender intersect to produce complex forms of oppression and resistance. Although each of these categories exists within distinct historical and cultural frameworks, their interrelation shapes the social realities of individuals and communities, especially women who experience multiple layers of marginalisation. In the humanities, intersectional analysis provides a framework for examining multiple, overlapping hierarchies while maintaining their unique dynamics.

In India, caste functions as a pervasive social hierarchy that controls access to resources, education, occupation, and cultural recognition. Dalit women experience a compounded marginalisation in which caste-based exclusion intersects with gendered subordination. Scholars like Sharmila Rege and Gopal Guru highlighted how Dalit women's life writing exposes both structural oppression and internal hierarchies within marginalised communities. Bama's narratives highlight this intersection, as her autobiographical works reveal both the daily experience of caste-based discrimination and the gendered challenges that accompany it. Bama documents oppression and asserts the political agency of Dalit women, illustrating the inseparability of caste and gender in shaping experience and resistance.

Race, as examined in African American literature, operates as a culturally constructed hierarchy shaped by slavery, segregation, and systemic racism. Black women's narratives highlight how racial and gender oppression intersect to limit social mobility, cultural visibility, and access to political power. Alice Walker's works, especially her essays and fiction, illustrate how Black women negotiate these intersecting structures through narrative. Walker's concept of womanism emphasises how African American women exercise agency, resilience, and political consciousness, drawing a comparison to the ways Dalit women use mediated narratives to resist oppression, while still respecting the unique historical and cultural contexts of each group.

By examining caste and race as parallel but distinct systems of structural inequality, and foregrounding gender as a cross-cutting axis, this paper demonstrates the analytical value of intersectionality. Both Bama and Walker show how stories based on personal experience can

reach a wider audience and carry political meaning. Their work gives voice to those who are often ignored and challenges dominant ideas. They also show how different forms of oppression, like caste, race, and gender, shape both what is told and how the story works, revealing the links between social hierarchy, identity, and power.

Understanding the interconnectedness of various oppressive structures is crucial for scholars to perceive marginalised narratives not simply as accounts of suffering but as deliberate interventions in cultural, political, and communicative realms. Consequently, intersectional analysis is essential for understanding how media-inspired narratives serve as tools for resistance, visibility, and transformation.

Politics of voice and counter-publics: Narratives shaped by media represent the experiences of marginalised people, and they intervene in social and cultural discourse. It helps them in creating spaces for political engagement and resistance. According to Nancy Fraser's notion of counter-publics, these narratives function as arenas where marginalised communities express voices that contest dominant ideologies, challenge exclusionary norms, and redefine public conversation. A study of these narratives highlights the intricate relationship between culture, identity, and political agency, highlighting the performative and transformative power of mediated storytelling.

Dalit texts illustrate this dynamic. Bama's writing shows the lived realities of caste oppression while asserting the agency of those historically silenced. Her narratives operate as counter-publics by showing the invisible experiences of Dalit women, whose voices have been excluded from mainstream discourse and elite academic spaces. Due to mediated life-writing, these narratives disrupt dominant cultural representations and reframe social hierarchies, transforming personal testimony into a collective form of political expression.

Likewise, African American women's narratives, particularly of Alice Walker, create spaces where racism and sexism are expressed and challenged. Through her fiction and essays, she shows how this affects black women and offers new ways of understanding their strength

and empowerment. This is how media-inspired storytelling amplifies silenced voices and contests hegemonic narratives that seek to normalise exclusion.

By locating caste, race, and gender in mediated counter-publics, these works reveal that storytelling is a political act. They move beyond cultural documentation to intervene in social consciousness, enabling marginalised communities to assert their presence, challenge normative hierarchies, and engage in political discourse. Intersectionality reveals how such interventions are shaped by overlapping structures of power, where voice, identity, and resistance remain inseparable.

Together, the works of Bama and Alice Walker show the transformative potential of media-inspired narratives, showing how lived experience can disrupt social structural oppression and expand cultural and political agency.

Conclusion: This study has explored media-inspired narratives as intersectional spaces where caste, race, gender, and politics intersect to produce voices that challenge dominant discourse. By placing Dalit and African American narratives in a humanities framework, this shows how mediated storytelling turns personal experience into culturally and politically meaningful acts of resistance rather than mere representations.

Through the works of Bama and Alice Walker, this paper reflects how narratives from marginalised communities create visibility, agency, and political engagement. Bama's works focus on the reality of Dalit women, while Walker's portrayal of Black womanhood reveals

the intersecting structures of race and gender and the possibilities for empowerment through narrative. These works highlight the value of intersectionality in analysing overlapping systems of oppression without reducing their differences.

Overall, media-inspired narratives function as counter-public spaces that validate marginalised voices and support cultural and political intervention. This study adds to the humanities research by showing how intersectional, media-inspired storytelling challenges exclusionary norms and opens up new possibilities for social engagement, while also pointing to the need for future research across broader global contexts.

References:

1. Ambedkar, B. R. (2005). *Annihilation of caste*. Navayana Publishing.
 2. Bama. (2000). Karukku (L. Harriss, Trans.). Oxford University Press.
 3. Collins, P. H. (2000). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment* (2nd ed.). Routledge.
 4. Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of colour. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>
 5. Fraser, N. (1990). Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy. *Social Text*, 25/26, 56–80. <https://doi.org/10.2307/466240>
 6. Gopal Guru. (2009). *Humiliation: Claims and context*. Oxford University Press.
 7. Hooks, b. (1992). *Black looks: Race and representation*. South End Press.
 8. Rege, S. (2006). *Writing caste, writing gender: Reading Dalit women's testimonies*. Zubaan.
 9. Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. Sage Publications.
 10. Walker, A. (1982). *The color purple*. Harcourt Brace Jovanovich.
 11. Walker, A. (1983). *In search of our mothers' gardens: Womanist prose*. Harcourt Brace Jovanovich.
-

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Prof. Rambhau P. Kotangale, Head, Department of English, Samarth Mahavidyalaya, Lakhani.

E mail- ramkotangale055@gmail.com

Summery: Social issues and problems are complex phenomena that affect societies globally, undermining individual well-being, social cohesion, and sustainable development. These problems—ranging from poverty and inequality, unemployment, and inadequate healthcare to crime, discrimination, mental health disorders, and environmental degradation—are often interlinked, with one issue exacerbating another. This paper examines key social problems, their root causes, their interrelationships, and potential strategies for mitigation. By drawing from sociological theory, empirical studies, and current global trends, the research provides a multi-dimensional understanding of social issues and argues for comprehensive, multi-sectorial interventions. The analysis shows that structural factors such as economic inequality, social discrimination, lack of access to education and health, rapid urbanization, and weak social support systems play a central role in creating and perpetuating social problems. The paper concludes with recommendations focused on policy reform, social awareness, community involvement, and inclusive development to address and ameliorate social problems.

Key Words: Social issues, social problems.

Introduction: The term social issue (or social problem) refers to a state of affairs or a condition that adversely affects a significant number of individuals in a society and is widely regarded as undesirable. Social issues are not confined to isolated individuals — their effects reverberate across communities, influencing social institutions, economic development, public health, and overall quality of life. Many social problems have structural roots, meaning they arise from systemic features of society rather than the actions of a few individuals.

In contemporary times—especially in developing nations such as India—and globally, social problems are becoming more complex due to rapidly changing socio-economic, cultural, and environmental landscapes. Overpopulation, urbanization, income inequality, climate change, technological change, and demographic shifts exacerbate long-standing social issues while introducing new ones (for example, digital/social media-related problems).

This paper examines several major social problems—poverty and inequality, unemployment and migration, health and mental health issues, crime and violence, discrimination and gender-based issues, and environmental & urban challenges. It analyses their causes, interconnections, and social consequences. Finally, it proposes possible avenues for alleviating these problems through policy measures, community initiatives, and social reforms.

Key Social Issues and Problems:

Poverty, Inequality, and Economic

Deprivation: One of the most pervasive social problems globally is **poverty** — lack of sufficient resources to meet basic needs such as food, shelter, clothing, health, and education. Poverty is rarely just a matter of low income; it often reflects inadequate access to opportunities, services, and social mobility.

Closely linked is **income inequality** — the unequal distribution of resources and wealth within a society. Economic inequality often leads to psychosocial stress among marginalized groups, adversely affecting health, social relations, and well-being.

Poverty and inequality create a vicious cycle: those born into disadvantaged backgrounds have limited access to quality education, health care, and employment opportunities. They may also live in under-served neighbourhoods — lacking infrastructure, sanitation, and social services. This leads to social exclusion and perpetuates intergenerational disadvantage.

Unemployment, Underemployment, Migration and Urban Stress:

Unemployment and underemployment stand as major contributors to economic deprivation. When people are unemployed or working in precarious, low-paid jobs, they often lack stable income, social security, and dignity. Many social analyses highlight unemployment as a root cause of multiple social problems from poverty to

increased crime risk, family instability, and mental health issues.

Moreover, migration both internal (rural to urban) and external often arises from lack of livelihood opportunities in rural areas. While migration can offer hope, it also brings challenges: migrants may face social isolation, inadequate housing, discrimination, or unstable employment. Rapid urbanization due to migration often results in overcrowded slums, poor living conditions, and insufficient public services.

Such conditions economic precocity, unstable employment, overcrowded or substandard housing significantly increase vulnerability. They also weaken social safety nets, making populations more susceptible to crises, exploitation, and social exclusion.

Health, Mental Health, and Access to Healthcare: Health problems both physical and mental represent a critical social issue. Poor socioeconomic conditions, inadequate nutrition, overcrowding, lack of sanitation, and insufficient access to healthcare contribute to higher morbidity and mortality rates in underprivileged communities.

Mental health, in particular, is deeply intertwined with social determinants such as poverty, inequality, discrimination, social exclusion, and lack of social support. Globally, an estimated one in four people will experience a mental health condition in their lifetime. Living in overcrowded or inadequate housing for example in urban slums is associated with increased risk of depression and anxiety, due to stressors like lack of privacy, insecurity, poor sanitation, and social isolation. Furthermore, in many societies, mental illness is stigmatized. This stigma combined with limited health infrastructure and economic barriers leads to under diagnosis, under treatment, and social marginalization of those suffering from mental disorders.

Crime, Violence, Substance Abuse, and Family Problems: Social problems are also manifested in crime, violence, and substance abuse. Economic hardship, unemployment, social exclusion, and lack of opportunity often push individuals especially youth toward delinquency, drug abuse, theft, or other anti-social behaviours. Domestic violence, child abuse, and gender-based violence remain endemic in many parts of

the world, undermining the safety and dignity of vulnerable populations, especially women and children.

These problems often have deep structural roots. For instance, dysfunctional family systems, lack of education, patriarchal norms, social discrimination, and economic deprivation all contribute to the incidence of violence and abuse. Substance abuse whether drugs, alcohol, or other addictive behaviours commonly co-occurs with mental health issues, poverty, unemployment, and social alienation. The combined burden of mental illness, lack of social support, and economic stress makes individuals more vulnerable to addiction and relapse.

Discrimination, Social Exclusion, Gender Inequality and Human Rights Violations: Discrimination based on caste, class, religion, ethnicity, gender, or other social markers remains a major social problem, particularly in diverse and stratified societies. Such discrimination leads to social exclusion: marginalized communities often have restricted access to education, economic opportunities, health services, and participation in social and political life. This perpetuates intergenerational disadvantage and social stratification.

Gender inequality and gender-based violence are especially pervasive. Women often face systemic barriers to education, economic empowerment, and political representation. Moreover, gender-based violence domestic violence, sexual abuse, harassment undermines their safety, health, and social participation. Discrimination and human rights violations not only harm individuals but also erode social cohesion, foster mistrust, and hinder the development of inclusive societies. In extreme cases, they may lead to social unrest, communal violence, or large-scale marginalization of vulnerable groups.

Environmental, Urbanization, Overpopulation, and Infrastructure Issues: In many developing countries, rapid population growth, migration, and urbanization put pressure on infrastructure, natural resources, and social services. Overpopulation, particularly in rural areas, contributes to poverty and unemployment, as available land and resources are insufficient to support a growing population Urbanization often leads to overcrowding, slums, inadequate housing, poor sanitation, lack of clean water, and

insufficient waste management. These conditions impair public health, increase disease transmission, and diminish quality of life. Moreover, environmental problems such as pollution, degradation of natural resources, and climate change exacerbate existing social issues. Vulnerable populations those living in poverty, in informal settlements, or marginalized communities often bear the brunt of environmental hazards. In sum, environmental degradation and insufficient infrastructure are not merely technical or ecological concerns they are deeply social problems tied to equity, justice, development, and human well-being.

Interconnections among Social Problems:

One of the most important aspects of social problems is that they rarely operate in isolation. Instead, they are part of a complex web of interrelated causes and effects. Understanding these interconnections is essential for effective policy-making and social interventions.

- **Poverty ↔ Poor Health & Mental Health:** Poverty and inequality lead to inadequate nutrition, poor housing, limited access to healthcare, and heightened stress. All these contribute to poor physical and mental health outcomes. Conversely, poor health or mental illness reduces an individual's capacity to work, earn, or participate socially — deepening poverty.

- **Poverty & Unemployment ↔ Crime and Violence:** Economic deprivation, unemployment, and social exclusion increase the risk of crime, substance abuse, domestic violence.

- **Discrimination & Exclusion ↔ e,** and delinquency as individuals struggle to survive or cope.

- **Inequality, Poverty, Poor Social Mobility:** Social discrimination based on caste, class, gender, religion or ethnicity prevents equal access to education, employment, and services, thereby perpetuating inequality and intergenerational poverty. **Urbanization & Environmental Stress ↔ Health, Housing, Social Instability:** Rapid migration and urbanization strain infrastructure, leading to overcrowding, inadequate housing, poor sanitation, pollution — all of which impact health and social stability.

- **Mental Health & Social Problems ↔ Family Breakdown, Social Exclusion,**

Deprivation: Mental health conditions, often rooted in social determinants, can lead to social isolation, unemployment, family conflict, substance abuse — which in turn exacerbate social problems at community and societal levels. Because of these interdependencies, tackling a social problem in isolation may not be sufficient; comprehensive and integrated approaches are required.

Root Causes and Structural Drivers

- **Economic Structure and Inequality:** Unequal distribution of wealth and resources, lack of social safety nets, unstable labour markets, underemployment, informal employment, and lack of access to credit or capital all contribute to poverty and social exclusion. These macro-economic structures often favour those with privilege or capital, leaving vulnerable populations behind.

- **Social Stratification, Caste/Class, and Discrimination:** Prejudice based on caste, class, religion, ethnicity, gender or other social markers creates systematic discrimination in access to education, resources, and opportunities curtailing social mobility and perpetuating marginalization. In countries with entrenched caste or class systems, these inequalities become deeply institutionalized

- **Weak Social Infrastructure: Education, Healthcare, and Social Welfare:** In many societies especially low- and middle-income countries basic services (education, healthcare, housing, and sanitation) are inadequate, particularly for the poor or marginalized. Lack of social welfare systems or uneven distribution compounds vulnerability.

- **Rapid Urbanization and Migration:** Large-scale migration from rural to urban areas in search of jobs leads to overcrowded cities, slums, informal settlements, lack of housing, poor sanitation, and lack of access to services. The rapid transition often outpaces the ability of public infrastructure to respond. **Cultural Norms, Patriarchy, and Social Attitudes:** Gender norms, patriarchal structures, social stigmas, and entrenched prejudices contribute to discrimination, gender-based violence, unequal opportunities, and social exclusion.

- **Environmental Degradation and Overpopulation Pressure:** Growing population, environmental degradation, depletion of resources, pollution, climate change all

contribute to scarcity, competition over resources, displacement, health hazards disproportionately affecting the poor and marginalized. These root causes are structural and systemic meaning that effectively addressing social problems requires structural changes: reforms in economic policy, social welfare programs, education and health systems; efforts to reduce discrimination and inequality; sustainable urban planning; and empowerment of vulnerable groups

Consequences and Social Impact

Social problems have far-reaching consequences for individuals, communities, and societies as a whole:

- **Poor Health Outcomes & Increased Mortality:** Poverty, poor housing, lack of sanitation, inadequate healthcare lead to increased disease burden, malnutrition, mental health disorders, higher morbidity and mortality rates. Vulnerable communities often remain trapped in cycles of illness and poverty.

- **Social Exclusion and Marginalization:** Discrimination, inequality, and lack of opportunity marginalize certain groups — such as minorities, lower castes, migrants, women, and economically disadvantaged families. This undermines social cohesion and widens social fissures.

- **Intergenerational Transmission of Deprivation:** Children born into disadvantaged families — due to poverty, poor education, discrimination — are more likely to remain disadvantaged, perpetuating cycles of poverty, exclusion, low health, and limited opportunities.

- **Crime, Violence, and Social Instability:** Economic deprivation, unemployment, substance abuse, family breakdown can lead to crime, domestic violence, juvenile delinquency, and social unrest. This undermines public safety, erodes social trust, and burdens judicial and social systems.

- **Weak Economic Growth and Inefficient Development:** A society plagued by social problems wastes human potential; talent remains unutilized; health and productivity suffer; social instability deters investment; public resources are consumed in remediation rather than development.

- **Psychological and Emotional Costs:** Chronic stress, insecurity, social stigma, marginalization contribute to mental health

problems, erode self-worth, hinder social participation, and perpetuate despair, hopelessness, and social alienation.

Therefore, social issues do not merely affect individual lives — they shape the trajectory of societies, influencing equity, development, stability, and justice.

Strategies for Addressing Social Problems: Given the complexity and interrelatedness of social problems, effective strategies must be multi-dimensional, institutional, and participatory. Below are several recommendations and approaches:

1. Strengthening Social Safety Nets and Inclusive Economic Policies

- Implement progressive taxation, social welfare schemes, subsidies, and targeted support to vulnerable populations to reduce inequality and poverty.

- Promote employment generation through skill development programs, vocational training, and job creation particularly in marginalized regions/communities.

- Ensure fair wages, job security, and labour rights, especially in informal sectors.

2. Universal Access to Quality Education and Healthcare

- Expand access to free or affordable education from early childhood through higher education, with special focus on marginalized groups (rural, lower caste, minorities, and women).

- Improve public healthcare infrastructure, mental health services, and community health programs to ensure accessible health and psychosocial care.

- Integrate mental health awareness and support into public health policies reducing stigma, providing community-based counselling, and early intervention.

3. Legal and Policy Reforms to Combat Discrimination and Inequality

- Enforce anti-discrimination laws and policies ensuring equal rights regardless of caste, class, religion, gender, or ethnicity.

- Promote gender equality, equal pay, representation, rights and protect against gender-based violence through legal, educational, and social interventions.

- Encourage social awareness campaigns to challenge cultural prejudices, stereotypes, and social stigmas.

4. Urban Planning, Housing, and Environmental Sustainability

- Invest in affordable housing, urban infrastructure, sanitation, water supply, waste management, and public transportation particularly for low-income and migrant populations.

- Adopt sustainable urban planning that balances growth with environmental conservation, green spaces, pollution control, and climate resilience.

- Promote policies addressing environmental justice ensuring that disadvantaged communities are not disproportionately burdened by environmental hazards.

5. Community Engagement, Social Inclusion and Empowerment

- Encourage community-based organizations, civil society groups, NGOs, grassroots movements to advocate for rights, provide support, and mobilize social change.

- Promote social inclusion through community programs, awareness campaigns, dialogues, and participatory decision-making.

- Strengthen social support systems family, community networks, and peer support to provide emotional, mental, and social aid.

Challenges and Limitations in Addressing Social Issues: While the above strategies offer potential pathways, there are significant challenges:

- **Structural inertia and vested interests:** Systems of inequality often benefit powerful groups; reforms may face resistance from elites or those who benefit from status quo.

- **Resource constraints:** Many low-income countries lack adequate financial, administrative, or human resources to implement large-scale reforms in education, health, or social welfare.

- **Social attitudes and cultural resistance:** Discrimination, gender norms, caste/class-based biases are often deeply ingrained, making social change slow and difficult.

- **Implementation gaps and corruption:** Even when policies exist, weak governance, lack of accountability, corruption, and inefficiency can hamper effective delivery of services.

- **Interconnectedness of issues:** Because social problems are interrelated, solving one may

not suffice; piecemeal interventions may fail if broader structural conditions remain unchanged.

Thus, effective solutions require long-term commitment, multi-sector coordination (government, civil society, private sector), and sustained social mobilization.

Case Study: Social Problems in India (Contextual Overview):

While many social issues discussed above are global, the context of India provides a clear illustration of how structural factors and historical legacies shape social problems. A sociological overview identifies poverty, unemployment, migration, caste/class-based discrimination, gendered violence, inadequate health care and education, and rapid population growth as some of the major problems. In many rural areas, lack of livelihood opportunities drives migration to cities. Urban migration, in turn, often results in overcrowded slums, inadequate housing, and poor living conditions. Access to quality education and healthcare remains uneven often limited for marginalized castes and poor economic backgrounds. Moreover, caste and class structures, social stratification, and discrimination continue to hinder social mobility and equality. Women disproportionately suffer from gender-based discrimination, unequal opportunities, and violence which constrain half the population from full social, economic, and political participation. Given the magnitude of these problems, sociologists argue that social issues in India are not only sociocultural in nature but deeply structural requiring fundamental changes in policies, social attitudes, and development priorities.

Discussion: Towards an Integrated Framework:

One of the core arguments of this paper is that social problems should not be treated in isolation, they are interconnected, often reinforcing each other. Addressing them demands an **integrated, multi-dimensional framework** that combines economic reforms, social policies, community mobilization, and cultural change.

Policy-makers must recognize that simplistic or single-issue interventions (for example, focusing only on poverty alleviation, or only on education) may be inadequate if structural inequalities, discrimination, or social exclusion remain unaddressed. Similarly, social awareness campaigns or legal reforms may falter

if economic deprivation and lack of access to resources persist.

An effective framework thus includes:

- Structural economic reforms to reduce inequality and create opportunities.
- Universal access to education and health (physical and mental).
- Legal protections and social justice to combat discrimination and ensure equal rights.
- Environmental and urban planning to support sustainable, inclusive living conditions.
- Community engagement and empowerment to foster social cohesion and collective responsibility.

Furthermore, social policies must be **context-sensitive**: i.e., tailored to local needs (rural vs urban, region-specific, cultural contexts), engaging local communities, and allowing for flexibility, participation, and empowerment.

Conclusion: Social issues and problems — such as poverty, inequality, unemployment, poor health, mental illness, crime, violence, discrimination, environmental degradation, and urban stress — are not isolated phenomena. They are deeply interwoven, shaped by structural inequalities, historical legacies, social norms, and systemic neglect.

Addressing them requires more than temporary or superficial fixes. It demands long-term, holistic, and integrated strategies involving

economic reform, social policy, legal protections, cultural change, and community action. Policies must ensure equitable access to resources and opportunities; social systems must protect the vulnerable; and societies must mobilize to challenge injustice, discrimination, and exclusion.

To build just, inclusive, and sustainable societies, we must view social problems not as aberrations but as structural conditions needing systemic transformation. Only then can we hope to break cycles of deprivation, inequality, and social neglect — and move toward a future where all individuals have the opportunity to live with dignity, security, and hope.

References

1. Murali, V., & Oyeboade, F. "Poverty, social inequality and mental health." *Advances in Psychiatric Treatment*, 10(3), 2004. [Cambridge University Press & Assessment](#)
 2. Wani, Zulfqar Ashraf & Hussain, Mukhtar. "Social Issues in Modern Society: A Great Challenge in India." *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 2020. [Slot Qris](#)
 3. Venkataravanappa. "Social and Economic Problems in India: A Sociological Overview." *JETIR*, 2023. [Jetir+1](#)
 4. "Social Problems and the Family." *SAGE India*. [Sage Publications](#)
 5. "Social issue." *Encyclopaedia Britannica*. [Encyclopedia Britannica](#)
 6. "Mental Health and Development." *United Nations*. [United Nations](#)
 7. Wang, Xize & Liu, Tao. "Home-made blues: Residential crowding and mental health in Beijing, China." *arXiv*, 2022. [arXiv](#)
 8. "Social context and mental health, distress and dysfunction." *Indian Journal of Social Psychiatry*. [Lippincott Journals](#)
-

पहचान की लड़ाई: जातिगत हिंसा और आंबेडकरवादी विमर्श

डॉ. अविनाश शिवाजी वर्धन, कोल्हापुर (महाराष्ट्र) avinashvardahn9466@gmail.com 9960304254

सारांश: यह शोधनिबंध भारत में दलितों पर बढ़ते अत्याचार और उनकी उभरती सांस्कृतिक पहचान के बीच के अंतर्संबंधों का एक गहन समाजशास्त्रीय विश्लेषण प्रस्तुत करता है। यह अध्ययन एंटोनियो ग्राम्शी के सांस्कृतिक प्रभुत्व (Cultural Hegemony) की अवधारणा को डॉ. बी. आर. आंबेडकर के जाति, स्तरीकरण और मुक्तिसंबंधी विमर्श के साथ जोड़ता है। शोध का केंद्रीय तर्क यह है कि आंबेडकरवादी नव-जागरूकता से प्रेरित दलितों द्वारा संवैधानिक चेतना और स्वाभिमान पर आधारित एक नई सांस्कृतिक पूंजी (Cultural Capital) अर्जित करने का प्रयास, प्रभुत्वशाली जातियों से प्रतिक्रियात्मक हिंसा (Reactive Violence) और निरंतर उत्पीड़न को जन्म देता है। गुणात्मक और व्याख्यात्मक पद्धति का उपयोग करते हुए, NCRB डेटा और समकालीन केस स्टडीज (जैसे, घोड़ी पर चढ़ना, संवैधानिक विमर्श पर हमले) का गहन विश्लेषण किया गया है। निष्कर्ष बताते हैं कि उत्पीड़न अब मुख्यतः प्रतीकात्मक और सांस्कृतिक क्षेत्र में हो रहा है, जहाँ संवैधानिक चेतना और स्वाभिमान के प्रतीकों को हिंसा से कुचला जाता है। यह संघर्ष दलितों की बढ़ती चेतना और मुक्ति के संकल्प की कीमत है, जिसे राज्य और न्यायिक प्रणाली के संस्थागत पूर्वाग्रहों द्वारा संरक्षण प्राप्त है।

मुख्य शब्द: सांस्कृतिक प्रभुत्व, दलित अत्याचार, आंबेडकरवादी विमर्श, पहचान की राजनीति, सामाजिक स्तरीकरण, सांस्कृतिक पूंजी, नव-बौद्ध आंदोलन।

भारत में दलितों, आदिवासियों और महिलाओं पर संस्थागत हिंसा एक ऐतिहासिक तथ्य है, जो जातिगत स्तरीकरण की देन है। १९ वीं और २० वीं शताब्दी में महात्मा फुले, छ. शाहूजी महाराज, पेरियार और विशेष रूप से डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने इस दमन के विरुद्ध जन-आंदोलन खड़ा किया। आंबेडकर ने संवैधानिक सुधारों जैसे आरक्षण, शिक्षा का अधिकार, अस्पृश्यता का उन्मूलन के माध्यम से दलितों को राजनीतिक और नागरिक अधिकार प्रदान किए। इन संवैधानिक उपलब्धियों के कारण पिछले ७५ वर्षों में दलित समुदाय में नई चेतना का उदय हुआ। दलित समाज ने साहित्य, शिक्षा और जीवन-शैली में परिवर्तन लाकर अपनी एक अलग 'सांस्कृतिक पहचान' बनाने का प्रयास किया है, जो पारंपरिक जातिगत पदानुक्रम और सांस्कृतिक हीनता को सीधे चुनौती देती है। यह शोधनिबंध तर्क देता है कि यही उभरती हुई स्वाभिमानी सांस्कृतिक पहचान वर्तमान में दलितों पर अत्याचार का एक मुख्य कारण बनती जा रही है। अत्याचार अब केवल आर्थिक शोषण तक सीमित नहीं हैं, बल्कि ये सीधे प्रतीकात्मक समानता और संवैधानिक चेतना पर हमले हैं।

शोधपत्रकेउद्देश्य : १) दलितों की बढ़ती सांस्कृतिक पहचान और संवैधानिक चेतना किस प्रकार प्रभुत्वशाली सांस्कृतिक पूंजी के साथ संघर्ष करती है? २) इस संघर्ष के परिणामस्वरूप उत्पन्न हो रहे दलित अत्याचार के नए स्वरूप क्या हैं, और आंबेडकरवादी परिप्रेक्ष्य से इनका विश्लेषण कैसे किया जा सकता है? ३) आंबेडकरवादी नव-जागरूकता के कारण दलितों द्वारा अपनाई गई नई सांस्कृतिक पूंजी की पहचान करना। ४) उन प्रतीकात्मक और संरचनात्मक अत्याचारों का विश्लेषण करना जो इस

नई पहचान को ध्वस्त करने के उद्देश्य से किए जाते हैं। ५) इन घटनाओं का विश्लेषण ग्राम्शी के सांस्कृतिक प्रभुत्व और आंबेडकर के जाति विश्लेषण के सैद्धांतिक ढांचे के तहत करना।

सैद्धांतिक और अवधारणात्मक ढाँचा:

दलित: पहचान और क्रांति की अवधारणा

'दलित' शब्द उन सामाजिक समूहों के लिए एक राजनीतिक पहचान है जो पारंपरिक रूप से अस्पृश्यता, सामाजिक बहिष्कार और दमन के शिकार रहे हैं। यद्यपि 'दलित' की संकल्पना (Concept) एक अपेक्षाकृत नवीन पदबंध है, तथापि इस समुदाय को ऐतिहासिक रूप से विविध नामों से अभिहित किया जाता रहा है। पारंपरिक शब्दावली में इन्हें अवर्ण, चांडाल, अंत्यज, पंचम, अतिशूद्र, अथवा दास / दस्यू जैसे पदों से पहचाना जाता था। आधुनिक काल में, सामाजिक-राजनीतिक विमर्श के अंतर्गत, विट्टल रामजी शिंदे ने इनके लिए 'डिप्रेस्ड क्लास' (Depressed Class) पद का प्रयोग किया; महात्मा गांधी ने इन्हें 'हरिजन' नाम दिया; जबकि महात्मा फुले ने इन्हें 'शूद्रातिशूद्र' के रूप में चिह्नित किया। साइमन कमीशन ने संवैधानिक उद्देश्यों हेतु 'अनुसूचित जाति' (Scheduled Caste) पद को अपनाया, और बाद में कांशीरामने व्यापक सामाजिक समूह को समाहित करने हेतु 'बहुजन समाज' की अवधारणा प्रस्तुत की। प्रसिद्ध चिंतक डॉ. गंगाधर पानतावणे के अनुसार, 'दलित कोई जाति नहीं है बल्कि यह अवधारणा परिवर्तन एवं क्रांति का प्रतिक है,' जो ईश्वर और रूढ़िवादी धर्मग्रंथों को नकारते हुए मानवतावाद पर विश्वास रखती है। इस शोध में, 'दलित' को न केवल उत्पीड़ित, बल्कि जागरूक और प्रतिरोधशील समूह के रूप में देखा गया है। महाराष्ट्र के

प्रसिद्ध दलित लेखक और चिंतक डॉ. रावसाहेब कसबे 'जिनका सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक और सांस्कृतिक शोषण हुआ है उन सभी लोगों को दलित अवधारणा में सामील करते हैं।

सांस्कृतिक प्रभुत्व : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर और एंटोनियो ग्राम्शी का विश्लेषण: एंटोनियो ग्राम्शी का सांस्कृतिक प्रभुत्व सिद्धांत बताता है कि शासक वर्ग केवल पुलिस और सेना के बल से नहीं, बल्कि एक स्वीकृत विचारधारा के माध्यम से शासन करता है।¹ भारतीय संदर्भ में, जाति व्यवस्था एक प्रबल सांस्कृतिक प्रभुत्व है, जिसने पदानुक्रम को 'दैवीय आदेश' के रूप में स्थापित किया है। डॉ. बी. आर. आंबेडकरने अपने कार्य 'जाति का विनाश' में जाति को श्रम के विभाजन और श्रमिकों के स्तरीकरण के रूप में परिभाषित किया, जहाँ अंतरंग विवाह और अस्पृश्यता इस सांस्कृतिक स्तरीकरण को बनाए रखने का उपकरण हैं।² यह स्तरीकरण प्रभुत्वशाली वर्ग को न केवल आर्थिक, बल्कि सांस्कृतिक और प्रतीकात्मक श्रेष्ठता प्रदान करता है।

सांस्कृतिक पूंजी और दलित प्रतिरोध: पियरे बोरदियू की अवधारणा सांस्कृतिक पूंजी जैसे ज्ञान, शिक्षा, जीवनशैली को सामाजिक पदानुक्रम में स्थान निर्धारित करती है। दलितों द्वारा उच्च शिक्षा प्राप्त करना, संवैधानिक ज्ञान (जो 'अधिकार' की भाषा प्रदान करता है) और नव-बौद्ध धर्म को अपनाना, नई सांस्कृतिक पूंजी अर्जित करने का प्रयास है। यह नई पूंजी सदियों पुराने प्रभुत्वशाली सांस्कृतिक प्रभुत्व को सीधे चुनौती देती है।³

दलित सांस्कृतिक पहचान का उदय और प्रभुत्व को चुनौती: आंबेडकरवादी आंदोलन ने पिछले ७५ सालों में दलितों को आत्म-सम्मान (Self-Respect) और सामाजिक गतिशीलता (Social Mobility) प्रदान की है। नव-बौद्ध आंदोलन न केवल धार्मिक परिवर्तन नहीं, बल्कि सांस्कृतिक प्रतिरोध का एक निर्णायक कार्य था, जिसने दलितों को जाति-आधारित 'अपवित्रता' के टैग से मुक्त किया और समानता व नैतिकतापर आधारित एक नई सामूहिक पहचान दी। दलितों में संवैधानिक जागरूकता बढ़ी है। वे केवल आरक्षणकी नहीं, बल्कि संवैधानिक समानता, न्याय और बंधुत्व के मूल्यों की बात करते हैं। यह वैचारिक ढाँचा उन्हें शोषण के खिलाफ संगठित होने की शक्ति देता है। और संविधानवाद का दावा करते हैं। यह स्वाभिमानी जीवनशैली और संवैधानिक चेतना ही प्रभुत्वशाली समूहों के लिए एक असहनीय राजनीतिक चुनौती बन गई है।

भारतमें दलित अत्याचार: दलितों में जो उच्चशिक्षित लोग हैं वो हमेशा संविधान कि बात करते हैं। संविधान दलितों को जागरूक और सतर्क बनाता है। उसीसे उनको नई पहचान मिली है। इसलिए जो संविधान कि बात करता है। लेकिन जो संविधान की बात

करता है उनको भी प्रताडित किया जाता है। भारत में संविधान विरोधी मानसिकता पहले से है। लेकिन आजकल खुलेआम संविधान बलदने कि मांग करते है। ७ मई २०२२ के दैनिक भास्कर की खबर के अनुसार सीहोर नर्मदापुरम में प्रसिद्ध कथावाचक पंडित प्रदीप मिश्रा ने देश को हिंदू राष्ट्र बनाने की मांग की हैं। उन्होंने ये बात कथा सुनाने के दौरान गीत के माध्यम से की। उनका कहना है कि वे संविधान को बदल कर हिंदू राष्ट्र बनाएंगे। वे इस बात के लिए लोगों को जागरूक करेंगे। वो कहते है,

सोने की चिड़िया को अब सोने का शेर बनाना है।
संविधान को बदलो... हमको हिंदू राष्ट्र बनाना है।

पंडित प्रदीप मिश्र जैसे विचारधारा के लोग संविधान को बदलना चाहते हैं।⁴ (<https://hindi.newslick.in>) उन्हें संविधान से एक प्रकार की चिड़ है। क्योंकि संविधान सिर्फ हिन्दुओं की बात नहीं करता बल्कि वह भारत में रहने वाले हर नागरिक की बात करता है चाहे वह किसी भी धर्म या जाति या लिंग का हो। संविधान की बात करनेवाले दो विद्वान प्रोफेसर पर भारतीय दंड संहिता की धारा १५३ ए (धर्म, जाति, जन्मस्थान, निवास, भाषा आदि के आधार पर विभिन्न समूहों के बीच वैमनस्य फैलाने) और २९५ ए (धर्म का अपमान कर किसी वर्ग की धार्मिक भावना को जानबुझकर आहत करना) मुकदमा कर दिया। दिल्ली युनिवर्सिटी के हिंदू कॉलेज में इतिहास के प्रोफेसर डॉ. रतन लाल 'आंबेडकरनामा' नाम का युट्यूब चैनल चलाते है। इसपर वो बाबासाहेब अम्बेडकर के विचारों, कार्यों एवं सामाजिक - राजनीतिक वर्तमान के बारे बताते है। वाराणसी के ज्ञानवापी मस्जिद परिसर में शिवलिंग पाए जाने के दावों पर प्रो. डॉ. रतन लाल ने इतिहास के अभ्यासक के नाते अपनी एक टिप्पणी सोशल मिडीया पर की थी। उसके कारण उनपर मुकदमा कर दिया। उनको प्रताडित किया गया। ये घटना मई, २०२२की है।⁵ (<https://navbhartimes.inidatimes.com> - 21 May, 2022) इसी ज्ञानवापी मस्जिद विवाद के उपर 'सत्यहिंदी' नाम के युट्यूब चैनलपर हुये कार्यक्रम में पट्टाभी सीतारमैया के 'फेदर्स एंड स्टोन्स' किताब का संदर्भ देकर लखनऊ युनिवर्सिटी के प्रोफेसर डॉ. रविकांतने एक टिप्पणी की थी। उसी बात के कारण भावना आहत होने का कारण देकर प्रो. रविकांत के ऊपर मुकदमा कर दिया। साथ ही १८ मई २०२२ को प्रोफेसर डॉ. रविकांत क्लास लेने जा रहे थे तब कार्तिक पांडे नाम के लडके ने जातिगत गालीयाँ देते हुये उनके उपर जानलेवा हमला कर दिया।⁶ (<https://hindi.thequint.com> - 22 May 2022) इन दोनों घटनाओं को देखा जाए तो एक बात स्पष्ट हो जाती है की, अब कोई भी संशोधक अपनी बात

सावर्जनिक मंच पर नहीं रख सकते। अब अकेडेमिक बात करनेपर भी मुकदमा कराया जा सकता है। समाजके उच्चशिक्षित लोगोंपर हमला या उन्हें प्रताडित किया जा सकता है तो आम लोगों की बात ही करना गलत है। इस हमले के पीछे और एक मानसिकता है, कोई दलित कैसे धर्म के ऊपर बात कर सकता है। वो अपने मर्यादामें रहे।

जगप्रसिद्ध चिंतक, लेखक और मानवतावादी कार्यकर्ते आनंद तेलतुंबडे के उपर UAPA कानून के अंतर्गत १४ एप्रिल २०२० को जेल भेजा गया। और उनको 'अर्बन नक्सल' कहा गया। ३१ दिसंबर २०१७ में पुणे में एल्गार परिषद हुई थी। उनका संयोजन आनंद तेलतुंबडे ने किया ऐसा उनके उपर आरोप लागाया था। १८ नवंबर २०२२ को जमानत मिल गई है। लेकिन आरोप अब भी बरकरार है। दो-ढाई साल उनको जेल में रहना पडा। डॉ. बाबासाहेब भीमराव आंबेडकर के विचारों से प्रभावित होकर संवैधानिक मूल्यों के साथ जब दलित गरिमा से, इज्जत से अपनी जिंदगी जीना चाह रहे हैं। जातिवाद, छुआछूत का विरोध करते है। तो जातिवादी मानसिकता वाले दबंग ये बर्दाश्त नहीं कर पा रहे हैं। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर से तो उन्हें इतनी चिढ़ है कि वे उनकी मूर्ति को भी बर्दाश्त नहीं कर पा रहे हैं।

गुजरात में 'उना' की घटना ने देश को शर्मसार किया था। ११ जुलाई २०१६ को गुजरात के उना में कुछ दलित युवकों को मृत गाय की चमडी निकालने की वजह से गौरक्षक समिती के लोगों ने स्कोर्पियो गाडी के पीछे बांधकर दंडोसे बुरी तरह पिटा और उसका व्हीडीओ बनाकर सोशल मिडीया पर डाल दिया। इस घटना के बाद दलित समाज ने मरी हुई गायों को उठाने से मना कर दिया। उना की घटना को लेकर दलित नेता जिग्नेश मेवानी ने आंदोलन किया। उना में पिटाई के शिकार दलित युवक में एक वशराम सरवैया का परिवार हिंदू धर्म छोडने का फैसला किया है। लेकिन इसी कारण उनके साथ जातिगत भेदभाव किया जा रहा है। वो सम्मानपूर्वक जीवन नहीं जी पा रहे है।⁷ (<https://www.aajtak.in/india/guraj/story/una-dalit-floggi>)

महाराष्ट्र के पुणे में भीमा-कोरेगांव की ऐतिहासिक लडाई की २०० वी सालगिरह पर १ जनवरी २०१८ को दलित समुहों द्वारा आयोजित एक कार्यक्रम के दौरान हिंदुवादी संगठनों द्वारा हिंसक हमले किए गए। भीमा-कोरेगाव के दर्शन को आए हुए हजारो लोगों पर और उनकी गाडियों पर हमला किया गया। गाडीयां जलाई गई। लोगों को भगाया गया साथ ही मारापिटा गया। इस हमले में एक व्यक्ती की मौत हो गई। इस हमले के विरोध में दलित समुहों ने सडकों पर उतरकर पुरे महाराष्ट्र में विरोध-प्रदर्शन किया। मुंबई, पुणे,

कोल्हापूर जैसे शहरों को ठप्प किया। इसके बाद पुलिस प्रशासन ने हजारों युवकों पर दंगा भडकाने के मामले में गिरफ्तार किया उनके उपर केसेस डाले गये।

हैदराबाद केंद्रीय विश्वविद्यालय से पी. एचडी. कर रहे दलित छात्र रोहित वेमूला ने १७ जनवरी २०१६ को आत्महत्या कर ली थी। हैदराबाद विश्वविद्यालय की कार्यकारी परिषद ने नवंबर २०१५ में पांच छात्रों को हॉस्टल से निलंबित कर दिया था, जिनके बारे में कहा गया था कि ये सभी दलित समुदाय से थे। कहा गया था कि कॉलेज प्रशासन की ओर से की गई कार्रवाई की वजह से रोहित वेमूला ने आत्महत्या कर ली थी। इसके बाद देश भर में दलित समुदाय के लोगों ने और छात्रों ने रोहित की आत्महत्या को लेकर विरोध प्रदर्शन किया और बीजेपी सरकार को कठघरे में खड़ा किया।

उत्तर प्रदेश की सत्ता पर योगी आदित्यनाथ के विराजमान होने के एक महीने बाद ही सहारनपुर के शब्बीरपुर में राजपूत-दलितों के बीच खूनी संघर्ष हुआ। पहले १४ अप्रैल अंबेडकर जयंती के दौरान सहारनपुर के सडक दुधली गांव में शोभायात्रा निकालने के दौरान दो गुटों में संघर्ष हुआ। इसके बाद ५ मई को महाराणा प्रताप जयंती के मौके पर शब्बीरपुर के पास गांव सिमराना में महाराणा प्रताप की जयंती पर कार्यक्रम का आयोजन था। सिमराना गांव जाने के लिए शब्बीरपुर गांव के ठाकुरों ने महाराणा प्रताप शोभायात्रा और जुलूस निकाला। दलित समाज के लोगों ने विरोध किया और जुलूस निकलने नहीं दिया। यहीं से बात बिगडी और शब्बीरपुर में दलितों और ठाकुरों के बीच हुई तनातनी ने उग्र रूप धारण कर लिया। इस मामले में करीब १७ लोग गिरफ्तार हुए। दलित नेता चंद्रशेखर रावण को मुख्य आरोपी के तौर पर जेल में डाला गया।

अमर उजाला की २३ मई २०२२ की खबर के अनुसार अलीगढ़ के सांगवान सिटी में रह रहे अनुसूचित जाति के लोगों ने आंबेडकर जयन्ती के मौके पर भंडारा करने की अनुमति न देने पर अपने घरों पर "यह मकान बिकाऊ है" का बैनर लटका दिया है। उस बैनर में 'दलित उत्पीड़न से पलायन को मजबूर' भी लिखा है। सांगवान सिटी में रहने वाले संतोष कुमार ने बताया कि प्रशासन से हमने आंबेडकर जयन्ती पर पार्क में भंडारा कराने की अनुमति मांगी लेकिन अनुमति तो मिली ही नहीं उलटे पार्क में पानी भरवा दिया गया जिससे कि कार्यक्रम न हो सके। यहाँ हम दलितों का दलित होने के कारण बहुत उत्पीड़न होता है इसी से परेशान होकर हमने अपने मकान पर ये बैनर लगवाए हैं। दिल्ली में सत्ता पर रही आम आदमी पार्टी सरकार के राजेंद्र पाल गौतम ५ अक्टूबर को दिल्ली के अंबेडकर भवन में हुए दीक्षा समारोह के कार्यक्रम में शामिल हुए थे। वहां मौजूद १० हजार लोगों के साथ उन्होंने

बाबासाहब द्वारा दी हुई २२ प्रतिज्ञाओं को दोहराया। इन २२ प्रतिज्ञाओं को सावर्जनिक मंच पर दोहराने से धार्मिक भावनाओं को आघात पहुंचाने के कारण उनको मंत्रीपद से इस्तीफा देना पड़ा। या इस्तीफा लिया गया।

राजेंद्र पाल गौतम पहले मंत्री हैं, जिन्हें विपक्ष के दबाव के चलते अपने पद से इस्तीफा देना पड़ा। यह ताजुब की बात है कि पिछले तकरीबन ८ साल से शासन के दौरान AAP के ज्यादातर दलित समुदाय से आने वाले मंत्री ही विभिन्न कारणों से इस्तीफा देने के लिए मजबूर हुए हैं। राजेंद्र पाल गौतम ने शिकायत की है की, कुछ बाबाओं ने लोगों को धर्म के नाम पर उकसाकर और ५० लाख रुपए का लालच देकर हत्या करवाने की खुलेआम सुपारी दी है। इस बात से यही स्पष्ट होता है एक सरकारी मंत्री को पद से इस्तीफा लिया जा सकता है तो आम लोगों के उपर क्या होता होगा।

आजादी के ७५ साल बाद भी दलित महिलाएं और लड़कियां जाति और लिंग के आधार पर बलात्कार और अत्याचार की शिकार हो रही हैं। राष्ट्रीय अपराध रिकॉर्ड ब्यूरो के अनुसार हर दिन ९ दलित महिलाओं का बलात्कार होता है। यह यौन अत्याचार दलित महिलाओं को अन्य महिलाओं से अलग करता है। हरियाणा में स्वाभिमान सोसाइटी और इक्वालिटी नाउ ने संयुक्त रूप से सर्वे किया। पिछले १२ वर्षों (२००९-२०२०) की एक सर्वे रिपोर्ट नेशनल हेराल्ड में २५ मई २०२२ को प्रकाशित हुई जिसके अनुसार दलित महिलाओं और लड़कियों पर कम से कम ८० प्रतिशत यौन हिंसा दबंग जाति के पुरुषों द्वारा की जाती है।

बनासकांठा में एक मोबाइल फोन को लेकर शुरू हुए विवाद के बाद दलित युवक को पेड़ से बांधकर उसके साथ मारपीट की गई। गुजरात के वडोदरा जिले के पाद्रा तालुका में स्थित महवड गांव में एक फेसबुक पोस्ट को लेकर कथित तौर पर उच्च जाति के २०० से ३०० लोगों की भीड़ के एक दलित दंपति के घर पर हमला कर दिया था। दलित युवक ने फेसबुक पोस्ट में कथित तौर पर लिखा था कि सरकार दलितों की शादी समारोह के लिए गांव के मंदिर का दलितों द्वारा इस्तेमाल करने की मंजूरी नहीं देती।

गुजरात के मेहसाणा जिले के एक गांव में दलित व्यक्ति के अपनी शादी में घोड़ी पर बैठने का खामियाजा पूरे समुदाय को भुगतना पड़ा था। पूरे गांव ने अनुसूचित जाति (एससी) समुदाय के लोगों का सामाजिक बहिष्कार कर दिया था। इससे पहले पिछली साल गांधीनगर के मनसा तालुका के परसा गांव में घोड़ी पर सवार दलित दूल्हे की बारात को रोक दिया गया था। गुजरात के अहमदाबाद जिले के एक पंचायत के दफ्तर में कुर्सी पर बैठने को लेकर भीड़ ने एक दलित महिला पर कथित रूप से हमला किया था।

इससे पहले साबरकांठा जिले में मूँछ रखने पर दलित युवक की पिटाई कर दी गई थी।

विकास कुमार जाटव (१७ वर्ष) १ जून, २०२० को अपने पिता ओम प्रकाश जाटव जो एक किसान हैं, के साथ स्थानीय शिव मंदिर गए थे। 'द टेलीग्राफ'⁸ अनुसार, मंदिर में प्रवेश करने के मामले में ऊंची जाति के सदस्यों की चेतावनी को नजरअंदाज करने से विकास के साथ हाथापाई हो गई, जिसमें होराम चौहान नाम का लड़का भी शामिल था, जिसने जाटव जाति की पहचान के आधार पर मंदिर में प्रार्थना करने से ही रोकने की कोशिश की लेकिन विकास ने मंदिर में प्रार्थना करना जारी रखा। यानी हिंदू मंदिर में प्रार्थना की सजा मौत है।⁵ फिलहाल ये उन घटनाओं हैं जिन्हें मीडिया में रिपोर्ट कर लिया है। इन घटनाओं के पैटर्न को देखने के बाद यह बात साफ दिखती है कि किस तरह दलितों को उनकी जाति की वजह से हिंसा का शिकार होना पड़ा है। भारतीय मीडिया में यह क्रूर हत्या फिर चाहे प्रिंट या इलेक्ट्रॉनिक में, कोई मुख्य खबर नहीं बन पाई। आम तौर पर दलित मौतें खबर नहीं बनती है।

अमेरिका में हुए 'ब्लैक लाइव्स मैटर' ('Black Lives Matter') जैसा कोई विरोध भारत में नहीं होता। जॉर्ज फ्लॉयड की मृत्यु के बाद 'ब्लैक लाइव्स मैटर' आंदोलन के दौरान, सर्वोच्च न्यायालय के न्यायाधीश, एक पत्र में लिखा है की, "काले के जीवन को कम करके आंकना और या उनके साथ दुर्व्यवहार करना कोई हाल की घटना नहीं है। यह एक निरंतर और व्यवस्थागत अन्याय है जो इस राष्ट्र की स्थापना के पहले से चल रहा है। लेकिन हाल की घटनाओं ने हमारे सामूहिक विवेक को एक दर्दनाक तथ्य के रूप में सामने खड़ा कर दिया है, कि हमारे कई नागरिकों के मामले में जो, सामान्य ज्ञान है: कि काला अमेरिकी जिस अन्याय का सामना करते हैं वह अतीत का कोई अवशेष नहीं हैं...। यह हमारे प्रत्येक व्यक्तिगत कार्यों का सामूहिक उत्पाद है –यानी हर दिन, हर काम का नतीजा है। इसके लिए हमें केवल अपने कार्यों का सावधानीपूर्वक चिंतन करना होगा, उनके लिए अलग-अलग ज़िम्मेदारी लेने होगी, और ऐसा कर हम विरासत में मिली इस शर्मनाक विरासत को संबोधित कर सकते हैं, उसे बेहतर करने के लगातार प्रयास कर सकते हैं। हम अपने कानूनी समुदाय के प्रत्येक सदस्य का आह्वान करते हैं कि वे इस मुद्दे पर चिंतन कर खुद से पूछें कि नस्लवाद को नष्ट करने के लिए एक साथ कैसे काम कर सकते हैं।"⁹(<https://hindi.newsclick.in/mahaaraasatara-dalaaita-vairaoadha-baeraojagaarai-aura-utapaidana-nataijaa>)

क्या भारत में जो भी न्यायाधीश है वो दलित जीवन

की रक्षा के लिए ऐसा पत्र लिखेंगे? यही चिंता का विषय है।

भारत में दलितों पर हो रहे अत्याचार के आंकड़े: जो लोग अपनी हक-अधिकारों की बात कर रहे हैं उन्हें देशद्रोह के नाम पर जेल में डाला जा रहा है। गृहमंत्रालय के अनुसार, साल २०२० में अनुसूचित जाति एवं अनुसूचित जनजाति (अत्याचार निरोधक) अधिनियम (SC/ST Act) के तहत ५३,८८६ मामले दर्ज किए गए। २०१९ में SC/ST ऐक्ट के तहत ४९,६०८, २०१८ में ४२,७९३ मुकदमे दर्ज हुए थे।⁹ २०१४ में Scheduled Castes (SC) पर उत्पीड़न के ४०,४०१ मामले दर्ज हुए हैं। २०१५ में ये आँकड़ा इससे थोड़ा ही कम हुआ और ३८,६७० मामले दर्ज हुए। लेकिन अगले साल ये आँकड़ा ४०,८०१ हो गया। गौर करने की बात यह है कि पिछले कुछ सालों से दलितों के खिलाफ हुए अपराधों के मामलों में सज़ा मिलने की दर लगातार कम हुई है। इन मामलों में सज़ा मिलने की दर २०१० में जहाँ ३५ प्रतिशत थी, तो वहीं २०१५ में यह गिरकर २८ प्रतिशत रह गई। इसी दौरान Indian Penal Code (IPC) के अंतर्गत दर्ज हुए अपराधों में सज़ा मिलने की दर ६ प्रतिशत बढ़ी थी और ४६.९ प्रतिशत हो गयी थी। २०१४-१६ के आँकड़े दर्शाते हैं कि जिन राज्यों में बीजेपी की सरकार है या वह किसी दूसरे दल के साथ गठबंधन में सरकार चला रही है, वहाँ दलितों के खिलाफ अपराध बढ़े हैं। उत्तर प्रदेश इस मामले में सबसे ऊपर है, २०१६ में उत्तर प्रदेश में दलित उत्पीड़न के १०,४२६ मामले दर्ज हुए थे, यानि देश भर में हुए कुल अपराधों में से २५.६ प्रतिशत मामले यहीं पर हुए। उत्तर प्रदेश के बाद २०१६ तक के आँकड़ों के हिसाब से दूसरे स्थान पर बिहार है, जहाँ १४ प्रतिशत मामले दर्ज हुए और इसके बाद राजस्थान जहाँ से १२.६ प्रतिशत मामले सामने आये थे। अपराधों की दर के हिसाब से दलितों के खिलाफ सबसे ज्यादा अपराध दर (जो कि १ लाख लोगों पर हुए अपराधों के हिसाब से नापी जाती है) मध्य प्रदेश की है। मध्य प्रदेश में २०१४ में दलितों के खिलाफ अपराधों के ३,२९४ मामले दर्ज हुए, ये आँकड़ा २०१५ में ३,५४६ और २०१६ में ४,९२२ था। २०१६ में देश भर में दलितों पर हुए कुल अपराधों में से १२.१ प्रतिशत मध्य प्रदेश में ही हुए थे।¹⁰

सांस्कृतिक प्रभुत्व की प्रतिक्रिया: अत्याचार के नए स्वरूपों का विश्लेषण: वर्तमान में दलितों पर होने वाली हिंसा के स्वरूप को देखने पर पता चलता है कि यह सक्रिय प्रतिरोध के विरुद्ध प्रतिक्रिया है, जो सीधे दलितों की नई पहचान पर हमला करती है। अत्याचार की कई घटनाएँ सीधे तौर पर दलितों द्वारा समानता के प्रतीकों को अपनाने के कारण घटित हुई हैं। गुजरात और अन्य

राज्यों में हुई ये घटनाएँ दर्शाती हैं कि प्रभुत्वशाली समूहों को दलितों का समान सामाजिक स्थिति (Status) का दावा बर्दाश्त नहीं है। यह हिंसा इसलिए की जाती है ताकि यह सुनिश्चित किया जा सके कि दलितों की दृश्य उपस्थिति (Visual Appearance) हमेशा सामाजिक हीनता को दर्शाए। घोड़ी पर चढ़ना 'विशेषाधिकार' का प्रतीक है, और दलितों को यह जताना कि वे उस वर्ग में शामिल नहीं हो सकते। दलितों का आर्थिक उत्थान और उसके कारण जीवनशैली में आया बदलाव, प्रभुत्वशाली वर्ग के सांस्कृतिक अहंकार को चुनौती देता है, जो मानता है कि 'उच्च' जीवन-शैली केवल उनके लिए आरक्षित है। मृत गायों की खाल उतारने से मना करने का सामूहिक निर्णय, जातिगत श्रम (Caste Labour) से इनकार करना था। यह इनकार सीधे प्रभुत्वशाली आर्थिक और सांस्कृतिक व्यवस्था पर हमला था, जिसका जवाब बर्बर हिंसा और सार्वजनिक अपमान से दिया गया।

संवैधानिक चेतना और बौद्धिक सत्ता पर हमला: यह हमला सांस्कृतिक प्रभुत्व को बौद्धिक रूप से बनाए रखने का प्रयास है। प्रो. रतन लाल और प्रो. रविकांत पर धार्मिक भावनाओं को आहत करने के आरोप, स्पष्ट रूप से दलित बुद्धिमत्ता (Dalit Intellect) को सार्वजनिक विमर्श से बाहर करने का प्रयास है। इन हमलों का संदेश यह है कि दलितों को अकादमिक ज्ञान का उपयोग करके प्रभुत्वशाली विचारधारा को चुनौती देने का कोई अधिकार नहीं है। संविधान बदलने की खुली मांग या दिल्ली के मंत्री राजेन्द्र पाल गौतम का २२ प्रतिज्ञाओं के कारण इस्तीफा यह स्थापित करता है कि दलितों की सबसे बड़ी पूंजी 'संविधानवाद' भी प्रभुत्वशाली संस्कृति के नियंत्रण से मुक्त नहीं है। कठोर कानूनों का उपयोग करके आंबेडकरवादी चिंतकों को 'शहरी नक्सल' बताना, दलित-आदिवासी गठजोड़ और संवैधानिक प्रतिरोध को आपराधिक ठहराने का प्रयास है। न्याय प्रणाली की विफलता संस्थागत जातिवाद को दर्शाती है। पुलिस और प्रशासनिक अधिकारी या तो केस दर्ज नहीं करते, या सही धाराओं के तहत कार्रवाई नहीं करते। यह न्यायिक संरक्षण अप्रत्यक्ष रूप से सांस्कृतिक प्रभुत्व को बल देता है और दबंगों को यह संदेश देता है कि उनके हिंसक कृत्यों के लिए कोई वास्तविक दंड नहीं है।

निष्कर्ष और समाजशास्त्रीय निहितार्थ: प्रस्तुत शोधनिबंध का गहन विश्लेषण यह स्थापित करता है कि भारत में दलितों पर अत्याचार का मूल कारण अब केवल आर्थिक या राजनीतिक नहीं, बल्कि सांस्कृतिक प्रभुत्व और पहचान की राजनीति का संघर्ष है।

१) दलितों पर अत्याचार अब निष्क्रिय शोषण नहीं है, बल्कि उनकी बढ़ती चेतना और आत्म-सम्मान की

लड़ाई के विरुद्ध सक्रिय प्रतिक्रिया है। डॉ. चंद्रभान प्रसाद के शब्दों में, यह उनकी मुक्ति के संकल्प की कीमत है।

२) संघर्ष का क्षेत्रमंदिर, घोड़ी, मूँछ और संवैधानिक विमर्श जैसे प्रतीकात्मक आयामों में स्थानांतरित हो गया है। प्रभुत्वशाली समूह द्वारा प्रतीकात्मक समानता को कुचलना, सांस्कृतिक श्रेष्ठता को बनाए रखने का अंतिम प्रयास है।

३) डॉ. आंबेडकर के मानवतावादी विचार और संविधानवाद दलितों की सबसे बड़ी नई पूंजी है। इसलिए, संविधानवाद पर हमला वास्तव में जाति-मुक्त समाज के निर्माण के स्वप्न पर हमला है।

४) इस संघर्ष को कम करने के लिए केवल कानून बनाना पर्याप्त नहीं है। इसके लिए संस्थागत सुधार आवश्यक हैं। SC/ST अधिनियम के तहत न्याय वितरण की दर बढ़ाना, पुलिस और न्यायपालिका में जाति संवेदनशीलता प्रशिक्षण को अनिवार्य करना, और शिक्षा के माध्यम से सांस्कृतिक प्रभुत्व के विचारों को चुनौती देना।

दलित समाज हर उत्पीड़न के खिलाफ मजबूती के साथ लड़ रहा है। सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक सशक्तिकरण के साथ-साथ सांस्कृतिक समानता की

स्थापना ही भारत में इस संघर्ष के स्थायी समाधान की कुंजी है।

संदर्भ (References)

1. Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. Edited and translated by Q. Hoare & G. Nowell Smith. New York: International Publishers.
2. Ambedkar, Dr. B.R. (1976) *भारतातील जाति (अनु. गांजरे महेंद्र)*. अशोक प्रकाशन, नागपूर. द्वितीय आवृत्ती.
3. Bourdieu, P. (1986). *The Forms of Capital*. In J.G. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
4. <https://hindi.newsclick.in/8-years-of-Modi-government-and-Growing-atrocities-on-Dalits>
5. <https://navbhartimes.indiatimes.com> – 21 May, 2022.
6. <https://hindi.thequint.com> – 22 May 2022.
7. <https://www.aajtak.in/india/guraj/story/una-dalit-flogging-case-victims-family-dwivedi-to-change-religion-528227>.
8. *The Telegraph*. (5 June, 2020). *Temple Entry and Dalit Atrocities*.
9. <https://hindi.newsclick.in/mahaaraasatara-dalaita-vairaotha-baeraojagaarai-aura-utapaidana-kaa-nataijaa>.
10. NCRB. (2020). *Crime in India Report*. (Ministry of Home Affairs, Government of India).

नैनो शिक्षण एवं नैनो तकनीकी

डॉ. राम विनय पाण्डेय, बाबु अमौना, थाना दाउनगर, जि. औरंगाबाद (बिहार)

शोध सार: नैनो लर्निंग आत्म निर्भर है जो शिक्षार्थियों को एक ही उद्देश्य के साथ जानकारी के छोटे, अत्यधिक लक्षित अंश प्रदान करता है। इसमें टेक्स्ट, विडियो, ध्वनी और चित्र जैसे विविध प्रकार के मल्टीमीडिया शामिल हो सकते हैं, जो शिक्षार्थियों को व्यस्त रखते हैं। नैनो लर्निंग का उद्देश्य- जटिल विषयों को छोटे, आसानी से पचने योग्य भागों में तोड़ना है जिससे सीखने की प्रक्रिया कम बोझिल और युवा दिमागों के लिए अधिक आकर्षक हो। तकनीकी शून्य आयामी पदार्थ पर कार्य कर बड़े-बड़े परिणाम प्रदान करना।

हम बुनियादी बातों से आरंभ करते हैं 'नैनो' ग्रीक भाषा का एक शब्द है, जिसका अर्थ होता है 'छोटा'। नैनो उपसर्ग का मतलब है, मीट्रिक प्रणाली में एक बिलियन अथवा एक सौ करोड़वां भाग जिसे हम (१०-९) मीटर के रूप में लिखते हैं तथा इसे समय (नैनोसेकण्ड), आयतन (नैनोलीटर), भार (नैनोग्राम) अथवा लम्बाई (नैनोमीटर) के लिए उपयोग में ला सकते हैं। सबसे प्रचलित अथवा लोकप्रिय उपयोग में नैनो को लम्बाई से जोड़ा जाता है। नैनो स्केल सामान्यतया परमाणु स्तर ०.१ नैनोमीटर से १०० नैनोमीटर तक सूचित करता है। नैनो संरचना या नैनोपदार्थ, नैनोस्केल पर ही दिखने वाले पदार्थ के विभिन्न रूप हैं। इसी प्रकार छात्र-छात्राओं पर छोटे से छोटे दृश्य घटना का प्रभाव प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से परता है।

प्रस्तावना: समाज में रह रहे प्रत्येक व्यक्ति या प्राणि शब्द - अशब्द वस्तु अथवा क्रिया कलाप से सीखते हैं। बिना शिक्षक के नैतिक, भाषाई, प्रयोगिक अथवा व्यावहारिक ज्ञान प्राप्त करते हैं। सुधम शिक्षण से भिन्न नैनो शिक्षण काफी प्रभावी है मंदिरों में जाते हैं तो उसके दिवारों पर अंकित चित्रों से अध्यात्मिक एवं नैतिक ज्ञान मिलते हैं, स्कूल में दिवारों पर लिखि गई श्लोक एवं

चित्रों से बौद्धिक सीख मिलते हैं। बड़े-बड़े शिक्षण सस्थानों में उपस्थित वातावरण से, समाज में बोले जाने वाले भाषाओं से वहा उपस्थित बच्चे अपने आप नैनो शिक्षण के तहत बहुत कुछ भाषाई एवं तकनीकी ज्ञान सिख लेते हैं। उदाहरण स्वरूप प्रायः देखा जाता है कि भारत के बच्चे जो खास कर हिन्दी भाषाई है, इंग्लैण्ड में रहने मात्र से, वहाँ के बच्चों के संपर्क से, वहाँ के समाज के

संपर्क से बिना विद्यालय के, बिना शिक्षक के अंग्रेजी भाषा सीख लेते हैं, इसी प्रकार से किसी स्थान के बच्चे दूसरे स्थान पर कुछ समय रहते हैं तो बिना विद्यालय गए उस भाषा में बात चित करना सीख लेते हैं ये सभी नैनो शिक्षण का परिणाम है कि अदृश्य रूप से, अथवा दृश्य रूप से शिक्षाएं मिलती रहती हैं। बड़ई के बच्चे, लोहार के बच्चे, कुम्हार के बच्चे, मलाह के बच्चे, तकनिकि गैरेज में काम करने वाले बच्चे बहुत कुछ नैनो शिक्षण के कारण बिना बताए सीख लेते हैं, और एक कुशल कारिगर हो जाते हैं। नैनो शिक्षण को दो भागों में बाटकर अध्ययन करते हैं:-

१) तकनिकि आधारित नैनो शिक्षण: यह आम तौर पर १/२ सेकेंड से यह कितना छोटा होता है, आइए हम इसका अनुमान लगाते हैं अगर हम ऑक्सीजन के सात परमाणुओं अथवा पानी के तीन-चार अणुओं को एक सीध में रखें, तब हमें एक नैनोमीटर की लम्बाई मिलेगी। शायद इसका अंदाज लगाना भी मुश्किल है। एक लाल रक्त कोशिका की चौड़ाई लगभग ७००० नैनोमीटर होती है। अखबार की एक शीट लगभग १००,००० नैनोमीटर मोटी होती है। अगर हम तुलनात्मक अध्ययन करें तो हमारे सिर के एक बाल की मोटाई लगभग ५०,००० से १००,००० नैनोमीटर होती है। हमारे नाखून प्रति सेकंड एक नैनोमीटर बढ़ते हैं।

वास्तव में हमारे लिए यह अनुमान लगाना कितना कठिन है कि चीजें कितनी छोटी हैं। एक और काल्पनिक उदाहरण देखते हैं-एक मीटर की एक रेखा के अंदर अगर हम एक नैनोमीटर के आकार की संरचना रखना चाहते हैं, तो वह वैसा ही होगा जैसा हम तीन हजार किलोमीटर की दूरी के बीच सही-सही एक गोल मिर्च का दाना रख सकें।

अक्सर हम नैनो तकनीक कहते हैं, परन्तु यहाँ पर हमारे लिए विज्ञान और तकनीक के अंतर को समझना अति आवश्यक है। नैनो विज्ञान में उन घटनाओं का अध्ययन किया जाता है, जहाँ हम पदार्थों को नैनोस्केल पर देखते हैं। नैनो तकनीक उपकरणों एवं संरचनाओं का डिजाइन, निरूपण, उत्पादन तथा उपयोग है, जहाँ हम उनके आकार तथा आकृति को नैनो स्केल पर नियंत्रित करते हैं। इस तकनीक का उपयोग नैनो संरचनाओं का निर्माण कर जीव विज्ञान, भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, इंजीनियरिंग, कृषि, चिकित्सा विज्ञान तथा अन्य किसी भी वैज्ञानिक क्षेत्र में किया जा सकता है तथा किया भी जा रहा है। कम्प्यूटर ऑपरेटिंग सिस्टम प्लेटफार्म नैनो तकनीक के लिए आज एक अच्छा उदाहरण है। एक भौतिकविद् रिचर्ड फेनमैन ने १९५९ में अपने संबोधन में कहा था 'There is plenty of Room at the Bottom'. यहीं से नैनोतकनिक के सिद्धान्त का उद्गम हुआ। वर्ष १९७४ में 'नैनोतकनीक' शब्द का उपयोग

करने का श्रेय 'नोरियो तानिगुची' को दिया जाता है। उन्होंने इसका उपयोग सेमी कंडक्टर (अर्धचालक) प्रक्रियाओं जैसे कि पतली परत का जमाव जैसी विशेषता को प्रदर्शित करने के लिए किया था। आज नैनोमीटर की अधिकांश परिभाषाएँ १०० नैनोमीटर से कम लम्बाई के पैमाने पर सामग्रियों के निर्माण तथा अध्ययन एवं नियंत्रण के इर्द-गिर्द घूमती हैं।

नैनो तकनीक क्यों विशेष है: रसायनविद् प्राकृतिक रूप से उपस्थित नैनोकणों का अध्ययन कर रहे हैं। परमाणुओं और विषाणुओं के बारे में सोचें। विश्वविज्ञानी आज मनुष्य की आधुनिक जीवनशैली से उत्पन्न नैनोकण जैसे-गाड़ियों के धुएँ से निकले कार्बन कणों को देख रहे हैं। इससे अनभिज्ञ, १९२० के दशक में वैज्ञानिकों ने टायर की गुणवत्ता बढ़ाने के लिए कार्बन ब्लैक का उपयोग किया था। मध्यकालीन कलाकार सोने के नैनोकणों का उपयोग खिड़कियों को पेन्ट करने में करते थे जिससे सुर्ख लाल रंग होता था। नैनोमीटर आकार में सोना का कण लाल होता है, न कि सुनहरा।

आज लघुकरण के लिए चल रही खोज में Atomic Force Microscope (AFM) तथा Scanning Tunneling Microscope (STM) जैसे उपकरण बन गये हैं इलेक्ट्रॉन बीम लीथोग्राफी (Electron beam lithography) जैसी उत्कृष्ट प्रक्रियाओं के साथ मिलकर ये अब नैनो संरचनाओं का निर्माण कर रहे हैं। यह पहले संभव नहीं था। नए उपकरणों के साथ नई अवधारणाएँ आईं और यह महसूस हुआ कि नैनो दुनिया को नियंत्रित करने वाले यांत्रिक नियम हमारी वृहद दुनिया के अनुभवनों से काफी अलग हैं। एक दशक से थोड़ा-सा ही पहले, अणुओं के बीच कार्य करने वाले शक्तियों को सीधे मापने की संभावना दूर लगती थी। नैनो तकनीक ने इस धारणा को पूरी तरह बदल दिया। परमाण्विक बल सूक्ष्मदर्शी यंत्र (Atomic Force Microscope) त्रिआयामी प्रतिबिम्ब बनाती है तथा आणविक स्तर पर भी काम करती है। इनका उपयोग जीव आणविक और कोशिकीय अंतःक्रिया के नैनोमैकेनिक्स को चिन्हित करने के लिए किया जा सकता है। जब पदार्थों को नैनोस्केल पर परिवर्तित कर दिया जाता है, तब वह वृहद स्केल पर दिखाने वाले गुणों से बिल्कुल अलग हो जाता है। जैसे-पारभासी पदार्थ पारदर्शी हो जाते हैं (ताँबा), निष्क्रिय पदार्थ उत्प्रेरक बन जाते हैं (प्लेटिनम), स्थायी पदार्थ ज्वलनशील बन जाते हैं (एलुमीनियम), ठोस पदार्थ कमरे के तापमान पर तरल हो जाते हैं (सोना), विसंवाहक (insulator) संवाहक बन जाते हैं (सिलिकन) इत्यादि। नैनो पदार्थों का एक अन्य महत्वपूर्ण पहलू उनका पृष्ठ सतह है। थोक रूप में पदार्थ के समान द्रव्यमान की तुलना में, नैनोस्केल पर पदार्थ का पृष्ठ सतह

बड़ा होता है। यह पदार्थ की क्रियाशीलता को बढ़ा देता है। उसके विद्युतीय गुण भी प्रभावित होते हैं।

उदाहरण के लिए अगर हम ३० ग्राम चाँदी के सिक्के (सामान्य आकार) की बात करें तो इसका पृष्ठ क्षेत्रफल लगभग ३००० वर्ग मिलीमीटर होगा। अगर चाँदी के सिक्के की समान मात्रा को १० नैनोमीटर व्यास वाले छोटे-छोटे कणों में विभाजित किया जाता है तो उन कणों का क्षेत्रफल लगभग ७००० वर्ग मीटर होगा (लगभग फुटबल के एक मैदान के आकार का)।

आज कम्प्यूटर अथवा इलेक्ट्रॉनिक उद्योगों में उपयोग में लाए जाने वाले चिप १०० नैनोमीटर से भी कम के बनाए जा रहे हैं। नैनोतकनीक वास्तव में एक क्रांतिकारी दृष्टिकोण है जहाँ संपूर्ण निर्माण प्रणाली परमाणु द्वारा बनाई जाती है।

नए पदार्थ-कार्बन नैनो संरचना: नैनो पदार्थ के कई सारे उदाहरण हैं-क्वांटम डॉट, नैनोकण, नैनोतार, नैनोफाइबर, बेहद पतली परत इत्यादि। परन्तु एक पुराना पदार्थ, जो स्केल की तकनीक से नए एवं अलग रूप में आ गया है वह है 'कार्बन'। कार्बन एक ठोस अधातु है जो सभी जीवरूपों में रहता है। यह कार्बनिक रसायन का आधार है। इसके रुचिकर गुणों में अपने आप से बंध बनाना तथा साथ ही दूसरे विभिन्न तत्वों से भी जुड़ना शामिल है। प्राकृतिक रूप से यह हीरा तथा ग्रेफाइट में उपस्थित रहता है। वर्ष १९८५ से २००४ के बीच खोजे गए कार्बन के तीन अतिरिक्त रूप आज वैज्ञानिकों के लिए उत्साह का कारण बन गए हैं। ये तीन हैं-फुलेरीन, कार्बन नैनो ट्यूब और ग्रैफीन।

फुलेरीन कार्बन का एक गोलाकार पिंजड़ानुमा यौगिक है जो साठ, कार्बन परमाणुओं से मिलकर बना है। इनका व्यास लगभग ०.४-१.५ नैनोमीटर होता है। इनका असामान्य गुण वैज्ञानिकों को आकर्षित करता है। शक्तिशाली ऑक्सीडेंट होने के कारण चिकित्सीय उपयोगों के लिए इनकी पढ़ाई की जाती है। प्रतिरोधी बैक्टीरिया को लक्षित करने, यहाँ तक कि मेलोनोमा जैसी कुछ कैंसर कोशिकाओं को लक्षित करने के लिए विशिष्ट एन्टीबायोटिक दवाओं को संरचना में बाँध सकते हैं। कार्बन नैनोट्यूब कार्बन का दूसरा नया रूप है, जो फुलेरीन से पूरी तरह अलग है। इनका निर्माण व्यास में एक से दस नैनोमीटर तथा लम्बाई में कई माइक्रोमीटर तक किया जाता है। ये अच्छे तापीय चालक भी हैं तथा इनके पास इलेक्ट्रॉनिक गुण भी हैं। CNT की तन्य शक्ति, स्टील की तुलना में ६-७ गुना है तथा ये सबसे कठोर और मजबूत तन्तुओं में से एक है। एकल दीवार नैनोट्यूब (CWNT) तथा बहुदीवार नैनोट्यूब (MWNT) अलग-अलग विद्युत गुण प्रदर्शित करते हैं और नैनो इलेक्ट्रॉनिक्स में उपयोग में लाए जाते हैं। इन नैनोट्यूब की शक्ति और लचीलापन, उनकी नैनोतकनीक

इंजीनियरिंग में महत्वपूर्ण भूमिका की संभावना को सुनिश्चित करता है। कार्बन नैनो पदार्थ समूह का सबसे नया सदस्य ग्रैफीन है। यह एक अणु की मोटाई वाली सामान्य कार्बन की पतली परत है।

प्रकृति में भी नैनो पदार्थ के अनेक उदाहरण मिलते हैं। *Emiliana Luxleyi* एक समुद्री शैवाल है जिसका खोल २.५ माइक्रोमीटर व्यास का होता है और क्रिस्टलीय कैल्शियम कार्बोनेट का बना होता है। नैनो आकार के संरंघ और डिजाइन इसकी विशेषता होते हैं। दूसरा उदाहरण डायटम (*Diatoms*) का है। ये एक प्रकार के एक कोशिकीय समुद्री शैवाल होते हैं। इनकी विशेषता सिलिकन ऑक्साइड के बने हुए संरंघ खोल के कारण होती है। इन सभी प्राकृतिक संरचनाओं में नैनो, स्तर की संरंघता इसके हल्केपन और मजबूती को असाधारण रूप से बढ़ा देती है।

लगभग ३००० वर्ष पूर्व रचित, ब्रह्माण्ड के सबसे छोटे कण के माप का वर्णन इस प्रकार किया गया है (श्वेताश्वतरोपनिषद्)

केशाग्रशतभागस्य शतांशः सादृशात्मकः ।

जीवः सूक्ष्मस्वरूपोऽयं संख्यातीतो ही चित्कणः ॥

यदि केश के अग्रभाग को सौ भागों में विभाहित किया जाए और प्रत्येक भाग को और सौ भागों में विभाजित किया जाए, तब शेष बचा हुआ भाग ब्रह्माण्ड का सूक्ष्मातिसूक्ष्म भाग होगा (नैनो के समतुल्य)।

नैनोतकनीक के कुछ अनुप्रयोग: नैनोतकनीक के पास मानव विकास के लिए असीम क्षमता है। भारतवर्ष में नैनोमिशन की शुरुआत 'मिशन क्षमता निर्माण कार्यक्रम' के रूप में राष्ट्रपति डॉ. अब्दुल कलाम की सलाह पर की गई। आज नैनोतकनीक अपनी चैथी पीडी (वर्ष २०१५ के बाद से) में आ गई है तथा विज्ञान के प्रत्येक क्षेत्र में उपयोग में लाई जा रही है।

१) नैनो **Ram (Random Access Memory):** यह एक कम्प्यूटर मेमोरी तकनीक है। यह चिप के जैसी सतह पर कार्बन नैनोट्यूब का जमाव है, इसका सूक्ष्म आकार उच्च घनत्व वाल जानकारियों को संग्रहित करता है।

२) नैनो आण्टोमैकेनिकल SRAM (Static Ram): यह पढ़ने और लिखने के समय को तेज कर देता है।

३) स्वास्थ्य सेवाएँ और दवाएँ: हृदयाघात की पहचान के लिए नैनोटेक सूचक, धमनियों में जमाव को पहचानने के लिए नैनो चिप, कीमोथेरेपी तथा आँखों की सर्जरी के लिए उपयोग किए जाने वाले नैनी कैरियरस, खून शर्करा के स्तर को नियंत्रित करने के लिए डायबिटिक पैड, दवाओं को मस्तिष्क में पहुँचाने के लिए नैनो कणों का उपयोग, नैनो स्पॉज, जो लाल रक्तकणिकाओं से लेपित नैनो कणों के बहुलक हैं, ये विषैले पदार्थों को अवशोषित कर खून से बाहर कर देते

हैं, खून में उपस्थित कैंसर कोशिकाओं की पहचान के लिए नैनो फ्लेयर्स का उपयोग इत्यादि हैं

४) ऊर्जा: सौर पेन्ट अथवा फोटोवोल्टेयिक पेन्ट, सौर पैनल को विस्थापित कर सकते हैं। किसी भी सतह पर सौर पेन्ट लगाने से, वह सौर ऊर्जा को आकर्षित कर विद्युत ऊर्जा में परिवर्तित कर देगा। पवन शक्ति में नैनो जेनरेटर का उपयोग होता है जो कि एक लचीली पतली परत होती है तथा मुड़ने पर संभावित शक्ति उत्पन्न करती है।

५) कृषि एवं खाद्य: नैनो उर्वरकों का उपयोग, खाद्य पदार्थों की पैकेजिंग में संकर पालीमर का उपयोग किया जाता है जो खाद्य पदार्थों को खराब होने से भी बचाता है। नैनो सेन्सर का उपयोग खाद्य पदार्थ में उपस्थित रोगाणुओं की पहचान के लिए किया जाता है। टाइटेनियम डायऑक्साइड पर आधारित नैनोकण एन्टीमाइक्रोबियल कारक की तरह कार्य करते हैं। उदाहरण के लिए दालचीनी अथवा ओरिगोनो का तेल या जिंक, कैल्शियम आदि के नैनोकरण।

६) नैनो तकनीक ने इलेक्ट्रॉनिक घटकों की क्षमता को अत्यधिक बढ़ा दिया है। इनमें एकीकृत सर्किट ट्रांजिस्टर का छोटा आकार, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणों का डिस्प्ले स्क्रीन, ऊर्जा की कम खपत, वजन और इलेक्ट्रॉनिक उपकरणों की मोटाई भी कम होना शामिल है।

७) पर्यावरण के क्षेत्र में नैनो तकनीक के पर्यावरण मैत्री उपयोग अत्यधिक हैं। इनमें पानी का शुद्धिकरण तथा मृदा स्वास्थ्य का ध्यान रखना शामिल है।

८) परिवहन: नैनोतकनीक हल्की, स्मार्ट, कुशल और हरित ऑटोमोबाइल, विमान और जहाजों के निर्माण में योगदान करती रही है। नैनो स्केल सेंसर और उपकरण पुलों, रेल, सुरंगों आदि की स्थिति की सस्ती और प्रभावी संरचनात्मक निगरानी भी प्रदान कर सकते हैं। ये चालकों को भीड़ से बचाने, टकराने अथवा लेन की स्थिति बनाए रखने में सहायक हो सकता है।

जिस तरह इस तकनीक ने विभिन्न क्षेत्रों में अपनी पहुँच बना ली है, संभावित खतरों से भी इंकार नहीं किया जा सकता है। यूरोपीय अमेरिकन पर्यावरण संरक्षण एजेंसी तथा यूरोपीय आयोग के स्वास्थ्य और उपभोक्ता संरक्षण निदेशालय जैसे नियामक प्राधिकरणों ने नैनो कणों द्वारा उत्पन्न संभावित खतरों का आकलन करना शुरू कर दिया है।

जैविक खाद्य क्षेत्र को सबसे पहले विनियमित किया जाता है, ताकि नैनो कणों को जैविक उत्पादों से बाहर रखा जा सके। इसे आस्ट्रेलिया, इंग्लैंड तथा कनाडा में लागू किया गया है और सभी खाद्य पदार्थों को डेमेटर

अंतर्राष्ट्रीय मानकों के तहत प्रमाणित किया गया है। नैनोटाक्सिकोलॉजी, नैनो कणों के संभावित स्वास्थ्य जोखिमों का अध्ययन है। मानव शरीर नैनोकणों को आसानी से ग्रहण कर सकता है। विषविज्ञान को प्रभावित करने वाले नैनो कणों में रासायनिक संरचना, आकार, सतही संरचना, सतही आवेश आदि शामिल हैं।

नैनो प्रदूषण एक सामान्य शब्द है, जिसका उपयोग निर्माण प्रक्रिया के दौरान नैनो उपकरणों या नैनो सामग्री द्वारा उत्पन्न उपपदों के लिए किया जाता है। अपने छोटे आकार, विभिन्न गुणों एवं आपसी क्रियाओं के कारण ये हानिकाकर हो सकते हैं।

परन्तु अगर सारगर्भित रूप से देखें तो नैनो तकनीक वैश्विक मानव जाति तथा वैश्विक विज्ञान के लिए एक उज्ज्वल भविष्य प्रदान करती है, हालाँकि, इसके प्रभावों और उत्पन्न खतरों के बारे में अभी बहुत कुछ पता होना बाकी है।

संदर्भ सूची

1. अग्रवाल, जे०सी० (2010) - शैक्षिक तकनीकी, प्रबन्ध एवं मूल्यांकन, अग्रवाल पब्लिकेशन्स, आगरा।
2. कुलश्रेष्ठ, एस०पी० - शैक्षिक तकनीकी के मूल आधार, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा-2।
3. मंगल, एस० के० एवं मंगल, शुभ्रा (2005) - शैक्षिक तकनीकी के मूल तत्व एवं प्रबन्धन, इन्टरनेशनल पब्लिशिंग हाउस, मेरठ।
4. मित्तल, एम० एल० (2010) - शैक्षिक तकनीकी एवं प्रबन्धन के मूल तत्व, इन्टरनेशनल पब्लिशिंग हाउस, मेरठ।
5. वर्मा, जी० एस० (2006) - शैक्षिक तकनीकी के मूल तत्व एवं प्रबन्धन, इन्टरनेशनल पब्लिशिंग हाउस, मेरठ।
6. वर्मा, जे०पी० (2002), विद्यालय प्रबन्धन, आर० लाल बुक डिपो, मेरठ।
7. लाल, रमन विहारी (2001) - शिक्षा के दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय आधार, रस्तोगी पब्लिकेशन्स, मेरठ।
8. लाल, रमन विहारी (1993) - शिक्षण कला एवं तकनीकी, रस्तोगी पब्लिकेशन्स, मेरठ।
9. शर्मा, आर०ए० (1987) - शिक्षा तकनीकी, इन्टरनेशनल पब्लिशिंग हाउस, मेरठ।
10. शर्मा, आर०ए० (2009), शिक्षा तकनीकी के तत्व, लायल बुक डिपो, मेरठ।
11. पाण्डेय, कामता प्रसाद (1965) - शिक्षा में क्रियात्मक अनुसंधान, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा।
12. जोशी, अतुराधा (2003) - शैक्षिक तकनीकी, भार्गव बुक हाउस, आगरा।
13. सक्सेना, एन० आर० स्वरूप एवं ओबराय, एस०सी० (2006) - शैक्षिक तकनीकी एवं प्रबन्धन के मूल तत्व।
14. शर्मा, जी० आर० (2007) - शैक्षिक तकनीकी के तत्व एवं प्रबन्धन, इन्टरनेशनल पब्लिशिंग हाउस, मेरठ।
15. शुक्ला, एस०सी० (2008) - शैक्षिक तकनीकी के तत्व एवं प्रबन्धन, धनपत राय पब्लिकेशन्स।
16. त्यागी, गुरुधरण दास - शिक्षा के आधार तथा शैक्षिक तकनीकी, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा।
17. सिंह, गया (2011) - शैक्षिक तकनीकी के मूल तत्व एवं प्रबन्धन, आर० लाल बुक डिपो, मेरठ।

मैत्रेयी पुष्पा की कहानियों में नारी चेतना

रितुबाई उमराज तुरकर शोधार्थी, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
डॉ. एफ. एम. मस्तान शाह, शोध निर्देशक, हिंदी विभाग एन. एम. डी. कॉलेज, गोंदिया

शोधसार: मैत्रेयी पुष्पा हिंदी साहित्य की प्रमुख कहानीकार हैं, जिन्होंने ग्रामीण जीवन, स्त्री संघर्ष और सामाजिक यथार्थ को अपनी कहानियों का केंद्र बनाया है। उनकी कहानियों में स्त्री केवल पीड़िता के रूप में नहीं, बल्कि संघर्षशील, आत्मसचेत और अपने अस्तित्व के लिए लड़ने वाली सशक्त व्यक्तित्व के रूप में उभरती हैं। वे स्त्री-जीवन की जटीलताओं-दमन, परंपरागत बंधन, आर्थिक और सामाजिक शोषण को बड़ी इमानदारी से प्रस्तुत करती हैं। मैत्रेयी पुष्पा की कहानियों में नारी चेतना का स्वाभिमान, स्वतंत्रता, निर्णय क्षमता, देह-बोध, आत्मसम्मान और संघर्षशीलता के रूप में अभिव्यक्त होती है, उनकी नायिकाएं कठिन परिस्थितियों के बावजूद अपने लिए अलग आकाश तलाशती हैं। वह सिर्फ सहन करने वाली नहीं बल्कि अपने अधिकारों और अस्तित्व के लिए लड़ने वाली सजग, स्वाभिमानी और संघर्षशील रूप में सामने आती हैं। उनकी नायिकाएं पितृसत्ता को चुनौती देती हैं। परंपराओं की जकड़न से मुक्त होने का साहस रखती हैं। और अपने जीवन का निर्णय स्वयं लेकर नारी चेतना व सशक्तीकरण का प्रतिक बनती हैं।

बीजशब्द: ग्रामीण स्त्री जीवन, ग्रामीण स्त्री चेतना, पितृसत्ता का विरोध, सामाजिक रूढ़ियाँ का विरोध, आत्मसम्मान के लिए संघर्ष, स्त्री-पुरुष समानता।

मुल आलेख: आज नारी सशक्तीकरण पर विशेष जोर दिया जा रहा है। सरकार के द्वारा पुरुषों के बराबर महिलाओं को भी समान अवसर प्रदान किए जा रहे हैं। शैक्षणिक, व्यावसायिक, राजनीति, पारिवारिक इत्यादि सभी क्षेत्रों में महिलाएं अपना विशेष योगदान और भूमिका अदा कर रही हैं। किंतु स्वयं नारी अपनी अस्मिता, शक्ति और क्षमता को समझें उसे जगाने के लिए और नारी खुद पर हो रहे सामाजिक भेदभावों को दूर करने का प्रयास करें तभी स्त्री-पुरुष समानता सभी क्षेत्र में हो सकती है। साहित्य समाज का दर्पण है और साहित्य के माध्यम से ही समाज की छवि बदली जा सकती है। हिंदी साहित्य के अनेक महिला साहित्यकारों के साहित्य द्वारा नारी चेतना को दर्शाया गया है। जिसमें प्रमुख महिला साहित्यकारों में मैत्रेयी पुष्पा का विशेष उल्लेखनीय स्थान है। मैत्रेयी पुष्पा समकालीन हिंदी साहित्य की प्रमुख लेखिकाओं में से हैं उनकी कहानियों में नारी चेतना बहुत सशक्त रूप से उभरकर आती है। उनकी कहानियाँ स्त्री जीवन की वास्तविकता, संघर्ष, विद्रोह, आत्मसम्मान और स्वतंत्रता की भावना को अभिव्यक्त करती हैं। इनका साहित्य नारी-सशक्तीकरण, स्त्री-अधिकार, ग्रामीण समाज में स्त्री जीवन और पितृसत्ताक शोषण के विरुद्ध संघर्ष को मुखर रूप से प्रस्तुत करता है। उनका लेखन महिलाओं को आवाज और चेतना देने का कार्य करता है। लेखिका द्वारा रचित कहानियों में ग्रामीण अंचल की नारी पात्रों द्वारा नारी चेतना को उजागर किया गया है। यह नारी पात्र ग्रामीण परिवेश की दलित, पीड़ित, शोषित, भयभीत, विद्रोही नारी पात्र है जो अपनी विपरीत परिस्थितियों से विद्रोह करती हैं। उनकी कहानियों की नारी पात्र चेतनाशील हैं यह नारी पात्र अपने अधिकारों और कर्तव्य के लिए

सजग हैं। यह नारी पात्र आत्मसम्मान से भरी हुई स्वाभिमानी, कर्तव्यनिष्ठ, आत्मनिर्भर, स्वावलंबी, विपरीत सामाजिक परिस्थितियों के प्रति विद्रोह करने वाली नारी पात्र है। वह पुरुषों के इशारों पर नाचने वाली नारी नहीं हैं, वह अपनी स्वतंत्र विचारधारा रखने वाली नारी हैं। ये समाज में जिना चाहती हैं और उसके लिए संघर्ष करती दिखाई देती हैं। इनकी कहानियों के नारी पात्र समाज में व्याप्त नारी समस्या की समस्त मान्यताओं, परम्पराओं को चुनौती देती हैं इनकी कहानियों की नायिकाएं उस धर्म, दर्शन, चिंतन समाज के विरुद्ध संघर्ष करती हैं जो उसको दबाए रखना चाहता है। मैत्रेयी पुष्पा की कहानी स्वयं एक प्रेरणा है, पुरुषवादी विचारधाराओं को तोड़ना, पुरुषवादी विचारधारा के बोझ तले रहने का विरोध करती हैं। वहां अपने स्वयं के अस्तित्व की तलाश करती हैं। पुरुषों की पराधीनता को ललकारती हैं। वह पुरुष वर्चस्व के नीचे अपना जीवन नहीं गुजारना चाहती हैं। अपना स्वयं का स्वतंत्र आसमान जिसमें वहां स्वतंत्र रूप से जीवन जी सके। मैत्रेयी पुष्पा की अधिकांश कहानियोंकी नारी पात्र अपनी अस्मिता के लिये संघर्ष करती हुई दर्शायी गयी है।

इक्कीसवीं शताब्दी की नारी सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक आदि क्षेत्र में नारियां अपने अस्तित्व, स्वाभिमान, अधिकार, स्वायत्त, समानता, स्वतंत्रता के लिए प्रयास कर रही। नर-नारी दोनों को एक दूसरे की आवश्यकता होती है। दोनों ही एक दूसरे के बिना अधूरे हैं किंतु समाज सिर्फ पुरुषवादी सत्ता को महत्व व सर्वोपरि मानता है। मैत्रेयी पुष्पा की कहानियाँ नारियों को सशक्त व उनकी शक्ति को उजागर करने की प्रेरणा देती है।

मैत्रेयी पुष्पा द्वारा रचित प्रमुख कहानी संग्रह है। 'चिन्हार', 'ललमनियों', 'गोमा हँसती है' आदि प्रमुख नारीवादी कहानी संग्रह है। 'अपना-अपना आकाश' मैत्रेयी पुष्पा की 'चिन्हार' कहानी संग्रह की एक सशक्त कहानी है जिसमें नारी चेतना बहुत ही संवेदनशील और व्यावहारिक रूप में उभरकर सामने आती है। कहानी की प्रमुख पात्र 'अम्मा' है जो वृद्ध है। वृद्ध जीवन की त्रासदी और उपेक्षितता इसका चित्रण कहानी की प्रमुख पात्र 'अम्मा'के माध्यम से किया जाता है किन्तु कहानी की प्रमुख पात्र वृद्ध 'अम्मा' चेतनाशील हैं, स्वाभिमानी हैं, वह स्वयं का अपमान सहन करने वाली नारी नहीं हैं, बेटों के द्वारा छल करने पर भी वह अपने स्वाभिमान की रक्षा करती हैं और गाँव लौट आती है। पति के मृत्यु के बाद अकेली तीनों बेटों की परवरिश करती है। उन्हें पढा-लिखाकर काबिल बनाती है। खेतों में मेहनत करती है पर किसी के सामने झुक कर पराधीनता स्वीकार नहीं करती। बेटों के छल द्वारा अम्मा की सारी जमीन बेटों के नाम चली जाती है। पुत्र प्रेम के कारण अम्मा भी बेटों के पास रहने दिल्ली चलीजाती है। दिल्ली में जाकर अपने ही बेटे-बहु के द्वारा तिरस्कृत होती है, अम्मा के साथ दुर्व्यवहार होता है। उन्हें नजर अंदाज किया जा किया जाता है। उनकी उपेक्षा होती है। अम्मा बार-बार अपने आप को कोसती है। अपनी पराश्रिता पर क्रोधित थी कि क्यों उन्होंने अपने बेटों पर भरोसा किया, "बेटों के कहने पर क्यों गांव छोड़ा? क्यों अपनी देहरी का मोह तज ममता की मृग-मरीचिका के पीछे भाग ली, या डर गई थी वे?" अम्मा अपने आप में ही बुदबुदा रही थी किंतु अम्मा अपना अपमान सहन नहीं करती और वह अपने घर वापस गांव लौट आती है।

अम्मा अपने लिए 'आकाश' यानी एक स्वतंत्र जगह चाहती है जहां वह सम्मानपूर्वक रह सके। 'आकाश' प्रतीक बन जाता है महिलाओं की उस चेतना का जो किसी पर बोल नहीं बनना चाहती। अम्मा गांव आकर स्वतंत्र आकाश के नीचे अपना जीवन व्यतीत करती है। इस कहानी में अम्मा के द्वारा नारी चेतना को उजागर किया गया है।

मैत्रेयी पुष्पा की प्रसिद्ध कहानी 'फैसला' है जिसमें कहानी की प्रमुख पात्र 'बसुमती' गांव की ग्राम प्रधान है। बसुमती ग्राम प्रधान बनकर गांव का उद्धार करना चाहती है। गांव की दुर्दशा को सुधारना चाहती है। सरकारी योजनाओं का उपयोग करके गांव का उद्धार करना चाहती है। गांव के बच्चों के लिए अच्छे स्कूल की सुविधा उपलब्ध कराना चाहती है। गांव में एक स्वास्थ्य केंद्र खुलवाना चाहती है। गांव में अनेक सुविधा उपलब्ध करवाना चाहती है। दीन-दलितों के न्याय व अधिकारों को दिलवाना चाहती है। वह ग्राम उद्धार करके एक अच्छी ग्राम प्रधान बनने का संकल्प करती है किंतु

बसुमती का पति उसे कठपुतली बनाकर रखना चाहता है। उसे नाम के लिए प्रधान पद पर रखना चाहता है। ग्रामीण स्त्रियां बसुमती को वोट देती है कि उनकी स्थिति में सुधार होगा। कहानी की दूसरी पात्र 'ईसुरिया' है, जो अनपढ़ है। किंतु वह चेतनाशील है, स्त्री पुरुष-समानता की पक्षधर है, स्त्रियों पर हो रहे अन्याय-अत्याचार की वह विरोधी है, पुरुषों द्वारा मारपीट, गाली-गलौच का वह विरोध करती है, अन्याय-अत्याचार करने वाले पुरुषों को वह जेल की हवा खिलाने की भी वह पक्षधर है। ईशुरिया कहती है, "सब जनी सुनो, सुन लो कान खोलके! बारोबारी का जमाना आ गया है अब ठठरी बंधे मरद माराकुटी करें, गारी-गरौच दें, मायके ना भेजें, पीहर से रुपया मंगवावे, दायजे के पीछे सतावे, तो बहन सूधी चली जाना बासुमती के ढिंगा।" ईसुरिया के माध्यम से लेखिका ने ग्रामीण अंचल की महिलाओं की चेतना को दर्शाया गया है। रणवीर बसुमती का पति है, वह पुरुषवादी मानसिकता और पुरुष वर्चस्ववादी हैं। वह ग्राम प्रमुख के पद पर विराजमान है। ग्राम उद्धार के लिए सरकार के द्वारा पैसे आते हैं वह भी हड़प लेता है। वह जातिवादी है। दीन-दलित के साथ भी न्याय नहीं करता है। स्त्री-पुरुष में भेदभाव करता है। ग्राम विकास के लिए किसी भी प्रकार से कोई काम नहीं करता है। कई दिनों बाद जब फिर से प्रमुख पद का चुनाव आता है उसमें रणवीर चुनाव के लिए खड़ा रहता है। बसुमती अपना बहुमूल्य वोट अपने पति रणवीर को न देकर एक अन्य दलित प्रत्याशी को देती है। चुनाव में रणवीर हार जाता है। बसुमती अपने भ्रष्टाचारी पति को अपना एक वोट न देकर चुनाव में हरा देती हैं। बसुमती का अपने पति के विरुद्ध वोट देना उसकी चेतनाशीलता है। अपने पति को हराकर वह अन्याय के विरुद्ध आवाज़ उठाती है।

मैत्रेयी पुष्पा की कहानी 'मन नही दस बीस' कहानी की प्रमुख नारी पात्र 'चंदना' है। चंदना अन्याय और अत्याचार का कड़ा विरोध करती है। अपनी सास को उसके बेटे की असलियत से वाकिफ करती है वह कहती है, "अपने पुत्र के विषय में आप अच्छी तरह जानते हैं, फिर भी मुझ पर तोहमतलगाती हैं। पिता बनने योग्य आपका पुत्र?" चंदना देवर और पति की हत्या की जिम्मेदार होती है क्योंकि वह रोजमर्रा की जिंदगी के झगड़ों से तंग आ गई थी। पति तो पति थे और देवर जो थे उनके भाई की जगह लेना चाहते थे। चंदना अन्याय-अत्याचार का बदला देवर की हत्या करके लेती है। चंदना द्वारा पारिवारिक शोषण का विरोध करके नारी चेतना को दर्शाया गया है।

लेखिका की 'बहेलिये' कहानी की प्रमुख नारी पात्र 'गिरजा' है। गिरजा बचपन से ही चाचा के घर रहती है। चाचा द्वारा ही उसका पालन-पोषण, पढाई-लिखाई होती है। गिरजा के चाचा उसकी शादी एक अंधे उग्र के

विधुर पेशकार से कर देते हैं। कुछ ही दिनों बाद गिरिजा का पति किसी दुर्घटना में मर जाता है। गिरिजा अपनी पीछे छूटी अधूरी पढ़ाई पूरी करती है। वह गांव की महिलाओं को एकत्रित करके उन्हें शिक्षा और जागरूकता की बातें सिखाती है। वह अपनी ग्रामीण बहनों को जो दिन में नहीं पढ़ सकती उन्हें रात्रि पाठशाला में पढ़ती हैं। कहानी की दूसरी नारी पात्र 'भोली' का गांव का सुमेरु नामक व्यक्ति भोली का बलात्कार करता है। कुंवारी भोली अपने मां-बाप की इज्जत बचाने के लिए आत्महत्या करती है। बेकसूर भोली के लिए गिरिजा न्याय चाहती है। अतः दरोगा से वह कहती है, "दरोगा जी केस बंद मत करिए अभि क्रिया-क्रम नहीं किया, चीड़-फाड़ करवाकर पता लगाइए ना, केस आगे बढ़ाइए।" शिक्षा के कारण ही गिरिजा शोषण का विरोध सीख जाती है। गांव में जो भोली-भाली महिलाओं के साथ अन्याय-अत्याचार होता है उसका वह डटकर विरोध करती हैं। गिरिजा में नारी चेतना है। वह हर एक गलत बात का विरोध करती है। महिलाओं को जागरूक बनाती है। गिरिजा गांव की बेबस जनता के प्रति न्याय चाहती हैं। इसी कारण वह राजनीति में आती है और बहुमतों के साथ में गांव के प्रधान पद पर नियुक्त हो जाती है।

लेखिका की प्रमुख कहानी 'केतकी' की प्रमुख पात्र 'केतकी' पुरुष वर्गीय शोषण के प्रति कड़ा आक्रोश व्यक्त करती है। केतकी की शादी श्रीकांत से होती है। श्रीकांत पढ़ाई पूरी करने के लिए गुरुकुल चला जाता है। केतकी के ससुर पंडित श्रीगोपाल के मित्र है जो ग्राम प्रधान गंधर्वसिंह का उनके घर आना जाना बढ़ जाता है। एक दिन श्रीगोपाल को घर में न पाकर गंधर्वसिंह केतकी का बलात्कार करता है। परिणामतः केतकी गंधर्वसिंह द्वारा गर्भवती हो जाती है। गंधर्वसिंह गांव में आदर्श चरित्र और नैतिकता के लिए गांव में परिचित थे। केतकी चेतनाशील स्त्री पात्र है। वह गंधर्वसिंह से डरती नहीं है और ना ही गांव के सामने गंधर्वसिंह का चेहरा बेनकाब करने से वह डरती है। गंधर्व सिंह को पंचायत के सामने बेनकाब करती है। केतकी गंधर्वसिंह का हाथ पड़कर उन्हें अपने आसन से बल पूर्वक खींचती है। पंचायत के सामने गंधर्वसिंह की चरित्रहीनता की सच्चाई बताती है और गांव में बरसों से चली आ रही पुरुषवर्गीय सत्ता को नष्ट कर देती है। गंधर्वसिंह के साथ-साथ उसके बेटे को भी जेल भेजती है। केतकी द्वारा पुरुषवर्गीय सत्ता का विरोध दर्शाया गया है। केतकी, सदियों से गांव में आ रही पुरुष वर्चस्व की सत्ता व परंपरा को तोड़ती है। मक्कार पुरुषों द्वारा खोखले नियमों को तोड़कर उनके खिलाफ विद्रोह करती है। केतकी के माध्यम से पुरुष वर्गीय मान्यताओं और सामंती विचारधारा का विरोध कहानी में दर्शाया गया है।

मैत्रेयी पुष्पा की कहानी 'बेटी' में लिंगभेदगत चेतना दर्शायी गई है। इस कहानी की नारी पात्र 'मुन्नी' खूब पढ़ना-लिखना चाहती है। किंतु माता-पिता लिंगभेद के कारण मुन्नी को स्कूल नहीं भेजते। मुन्नी अपनी मां से सवाल करती है, "अम्मा, तुम मेरे साथ जो कर रही हो कुछ अच्छा नहीं कर रही हो। तुम पांच-पांच लड़कों को पढ़ा सकती हो लेकिन मेरे लिए तुम्हारे घर में अकाल है... मेरी किताब काँपी के पैसे तुम्हें भारी है अम्मा।"

'मुन्नी' कहानी की प्रमुख नारी पात्र है। वह जानती है कि उसके माता-पिता उसके साथ भेदभाव कर रहे हैं। बेटों को शिक्षा और बेटी को घर का काम, चूल्हा-चौका, अपने से छोटे भाइयों की देखरेख की जिम्मेदारी दी जा रही है। इस भेदभाव के विरोध में मुन्नीमां से सवाल करती है और जवाब भी मांगती है। मुन्नी नारी चेतना के कारण ही उत्तर चाहती है। मुन्नी मां से अपने प्रति न्याय चाहती है। मुन्नी अपने माता-पिता के द्वारा ऐसे व्यवहार का कड़ा विरोध करती है। मुन्नी के माध्यम से लेखिका ने नारी पात्र द्वारा अपने ऊपर हो रहे लिंगभेद के कारण जो अन्याय, भेदभाव व मानसिक शोषण परिवार व समाज द्वारा किया जा रहा है उसका विरोध करने का साहस दिखाया गया है। इस कहानी में लिंगभेदगत चेतना का स्वरूप दर्शाया गया है।

मैत्रेयी पुष्पा द्वारा रचित 'पगला गई हो भगवती' कहानी की प्रमुख पात्र 'भगवती' है। वह अपनी जीजा माधव सिंह के लिंगभेद के आधार पर पक्षपात करने पर उसे फटकारती करती है। वह कहती है की लड़की की गलती पर उसे मृत्युदंड दिया जाता है। किंतु वही गलती बेटे दोहराते हैं तो उसे गलती न मानकर उल्टा खुश होकर गांव वालों के लिए शानदार दावत का आयोजन किया जाता है। भगवती बेटी और बेटों के लिए समान अधिकार चाहती है। वह सभी के सामने चिल्लाकर इस भेदभाव का विरोध करती है। इक्कीसवीं शताब्दी की नारी जो पढ़ी लिखी है, आधुनिक विचारों से संपन्न है, जिसका सामानतावादी दृष्टिकोण है, वह नारी स्त्री पुरुष में भेद को सहन नहीं करेगी। भगवती इक्कीसवीं शताब्दी की नारी पात्र है जो चेतनाशील हैं। सही-गलत समझती है। अपने ऊपर हो रहे अन्याय के लिए वहां स्वयं खड़ी होती है। पुरुष वर्गीय समाज से तर्कपूर्ण सवाल करती है न्याय और सम्मान के लिए विद्रोह करती है। यह नारी में चेतना जागने के कारण ही हुआ है।

निष्कर्ष: मैत्रेयी पुष्पा की कहानियों में हमें नारी चेतना के स्वरूप नारी पत्रों के द्वारा दर्शाया गया है। यह नारी पात्र स्वयं चेतनाशील है, शिक्षित है, अन्याय-अत्याचार का वह विरोध करती है, यह नारी पात्र ग्रामीण अंचल के शोषित, दलित नारी पात्र है जो अपने आत्मसम्मान, अस्मिता और समानता के लिये समाज के

पुरुष वर्चस्ववादी विचारधाराओं से संघर्ष करते हुये दर्शायी गयी है।

संदर्भ:

- १) पुष्पाभैत्रेयी, प्रतिनिधी कहानियाँ, किताबघर प्रकाशन, नयी दिल्ली, २०१३, पृ. सं. १-१३
- २) वही, पृ. सं. २८-४३
- ३) वही, पृ. सं. ६८-९४

- ४) वही, पृ. सं. ९५-१२५
- ५) वही, पृ. सं. १२७-१३५
- ६) वही, पृ. सं. १५६-१७१
- ७) जाधवस्वाती, भैत्रेयी पुष्पाके कथा साहित्य में नारी चेतना, ए. बी. एस. पब्लिकेशन, वाराणसी, प्र. सं. २०१५, पृ. सं. ५८-६१
- ८) वही, पृ. सं. १७३-१८०
- ९) यशवन्ते शोभा, भैत्रेयी पुष्पा के कथा साहित्य में नारी जीवन, विकास प्रकाशन, कानपुर, प्र. सं. २००९, पृ. सं. ११-१५

जनजातीय लोगों की जीवनशैली और संस्कृति की स्थिरता में परिवारों की भूमिका परनिरंतरता और स्थिरता एक अध्ययन

डॉ. शैलेश डी डेडून, डॉ. राकेश डी भेदी, समाजशास्त्र भवन, सौराष्ट्र विश्वविद्यालय, राजकोट

सारांश: प्रस्तुत अध्ययन में जनजातीय समुदाय में जीवनशैली की स्थिरता एवं परिवारों की भूमिका विषय पर अध्ययन किया है, भारत देश के विविध राज्यों में दुर्गम पहाड़ी एवं वन प्रदेश में रचे-बसे जनजातीय समुदाय के लोग अपनी जीवन शैली, सांस्कृतिक आभा और अपने परंपरागत मूल्यों को आज भी अधुण्य और मौलिक बनाए हुए है। हमारे देश के सांस्कृतिक वैभव में परिवार की भूमिका आज इन्ही जनजातीय समुदाय के लोगों द्वारा जीवित है। जनजातीय समुदाय के लोग जन्म से लेकर मृत्यु तक रीति-रिवाजों का पालन करते हैं। प्रत्येक समुदाय के अपने विशिष्ट रीति-रिवाज हैं। यही इन्हे अपने पहचान के साथ-साथ परिवार एवं निवासित क्षेत्र की पहचान भी करवाती है। जनजातीय समुदाय के लोग विभिन्न रीति-रिवाजों का आयोजन पूर्ण मनोयोग से करते हैं एवं अपनी जिंदगी को जिंदादिली के साथ जीते हैं। ये लोग अपनी दयनीय आर्थिक प्रस्थिति होने के उपरांत भी कहीं से भी कर्ज लेकर रीति-रिवाजों एवं प्रचलित प्रथाओं को पूरा करते हैं। प्रस्तुत शोध अध्ययन में जनजातीय समुदाय की संस्कृति एवं जीवनशैली की स्थिरता में परिवार की भूमिका में सहायक प्रकाशों का समावेश किया गया है। शोध क्षेत्र हेतु प्रस्तुत अध्ययन गुजरात राज्य के अरवल्ली जिले के जनजातीय बाहुल्य क्षेत्र में भीलोंडा एवं मेघरज तहसील के छः गावों का चयन किया गया था जिसमें प्रत्येक गाव में से १०x६ = ६० उत्तर दाताओंको चुना गया था तथ्यों की प्राप्ति हेतु सूचना के प्राथमिक स्रोतों का उपयोग किया गया था, साहित्य पुनरावलोकन हेतु द्वितीयक स्रोतों का उपयोग किया गया था। माहिती एकत्र करने शोध उपकरण हेतु प्रश्नावली प्रविधि का उपयोग किया गया था।

मुख्य शब्द: जनजातीय, संस्कृति, परिवार, जीवनशैली,

प्रस्तावना:—आदि काल से ही भारत विभिन्न धर्मों, मती, सम्प्रदायों, संस्कृतियों, प्रजातियों, जातियों और जनजातियों की कर्मभूमि रहा है। इन सभी ने यहाँ की सामाजिक व्यवस्था और संगठन के निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभायी है और उन्हें एक विशिष्ट स्वरूप प्रदान किया है। जाति प्रथा, जनजाति, ग्राम व्यवस्था, वर्ण व्यवस्था, आश्रम व्यवस्था, कर्म एवं पुनर्जन्म के सिद्धान्त और संस्कार व्यवस्था भारतीय समाज के प्रमुख आधार हैं। अब हम यहाँ जनजातीय समाज का उल्लेख करेंगे। वन्यजाति या जनजाति को आदिम, आदिवासी, वनवासी, गिरीजन तथा अनुसूचित जनजाति, आदि नामों से सम्बोधित किया जाता है। इन्हें आदिम या आदिवासी इसलिए कहा जाता है कि ये भारत के प्राचीनतम निवासी माने जाते हैं और सम्भवतः भारत में द्रविड़ों के आगमन से पूर्व यहाँ ये ही लोग निवास करते थे। वेरियर एल्बिन भी इन्हें आदिम जाति के नाम से सम्बोधित करते हैं। आपने लिखा है, "आदिवासी भारतवर्ष की वास्तविक स्वदेशी उपज है

जिनकी उपस्थिति में प्रत्येक व्यक्ति विदेशी है। ये वे प्राचीन लोग हैं जिनके नैतिक अधिकार और दावे हजारों वर्ष पुराने हैं। वे सबसे पहले यहाँ आये।" आदिवासियों के मसीहा ठक्कर बापा और भारतीय संविधान निर्मात्री सभा के सदस्य जयपाल सिंह ने इन्हें आदिवासी के नाम से सम्बोधित किया है। डॉ. धुरिये इन्हें भारत के आदिवासी नहीं मानते, वरन् वे इन्हें 'पिछड़े हिन्दू' कहते हैं। उन्होंने ऐतिहासिक प्रमाण देकर यह स्पष्ट करने का प्रयत्न किया कि अधिकांश जनजातियां हिन्दू धर्म को मानती हैं। अतः वे हिन्दू समाज का ही अंग हैं। कुछ विद्वान इन्हें भाषा के आधार पर जनजातियां कहते हैं क्योंकि इनके द्वारा बोली जाने वाली भाषाएं जनजाति भाषा की श्रेणी में आती हैं। भारतीय संविधान में कुछ वर्गों जो कि सामाजिक, आर्थिक व राजनीतिक दृष्टि से पिछड़े हुए हैं, के उत्थान और कल्याण के लिए विशेष प्रावधान किये गये हैं। इसी आशय से जिन जनजातियों के नाम संविधान की अनुसूची में सम्मिलित किये गये हैं, उन सभी को 'अनुसूचित जनजाति' के नाम से पुकारा

जाता है। जनजाति की और अधिक स्पष्ट व्याख्या करने के लिए हम यहां इसकी परिभाषा और विशेषताओं पर विचार करेंगे।

जनजाति की परिभाषा: जनजाति को परिभाषित करते हुए गिलिन एवं गिलिन लिखते हैं, "स्थानीय आदिम समूहों के किसी भी संग्रह को जोकि एक सामान्य क्षेत्र में रहता हो, एक सामान्य भाषा बोलता हो और एक सामान्य संस्कृति का अनुसरण करता हो, एक जनजाति कहते हैं।" डॉ. रिचर्स के मतानुसार, "जनजाति एक ऐसा सरल प्रकार का सामाजिक समूह है जिसके सदस्य एक सामान्य भाषा का प्रयोग करते हैं तथा युद्ध आदि सामान्य उद्देश्यों के लिए सम्मिलित रूप से कार्य करते हैं। डॉ. मजूमदार लिखते हैं, "एक जनजाति परिवारों या परिवारों के समूह का संकलन होता है जिसका एक सामान्य नाम होता है, जिसके सदस्य एक निश्चित भू-भाग में रहते हैं, समान भाषा बोलते हैं और विवाह, व्यवसाय या उद्योग के विषय में निश्चित निषेधात्मक नियमों का पालन करते हैं और पारस्परिक कर्तव्यों की एक सुविकसित व्यवस्था को मानते हैं।" Imperial Gazetteer of India के अनुसार, एक जनजाति परिवारों का एक संकलन है, जिसका एक नाम होता है, जो एक बोली बोलती है, एक सामान्य भू-भाग पर अधिकार रखती है या अधिकार जताती है और जो प्रायः अन्तर्विवाह नहीं करती रही है। हॉबल का कथन है कि "एक जनजाति एक सामाजिक समूह है जो एक विशेष भाषा बोलता है तथा एक विशेष संस्कृति रखता है जो उन्हें दूसरे जनजाति समूहों से पृथक् करती है। यह अनिवार्य रूप से राजनीतिक संगठन नहीं है।"

चार्ल्स विनिक ने जनजाति की परिभाषा करते हुए लिखा है, "एक जनजाति में क्षेत्र, भाषा, सांस्कृतिक समरूपता तथा एक सूत्र में बंधने वाला सामाजिक संगठन आता है। यह सामाजिक उपसमूहों; जैसे गोत्रों या गांवों को सम्मिलित कर सकता है।" रॉल्फ पिडिंगटन ने जनजाति का अर्थ स्पष्ट करते हुए लिखा है, "हम एक जनजाति की व्यक्तियों के एक समूह के रूप में व्याख्या कर सकते हैं, जो कि समान भाषा बोलता हो, समान भू-भाग में निवास करता हो तथा जिसकी संस्कृति में समरूपता पायी जाती हो।"

उपलब्ध अध्ययनों की समीक्षा:

बारह एच. एल, (२०१७), भारत में विवाह का समाजशास्त्रीय विश्लेषण लेखक ने इस कृति में जनजाति का सामाजिक तथा राजनैतिक संगठन भारतीय जनजातियों की प्रमुख विशेषताएं जिसमें १) जनजाति की एक अन्य विशेषता यह है कि एक निश्चित भू-भाग पर रहती है। २) एक जनजाति प्रायः एक अन्तर्विवाही समूह होता है। प्रारम्भ में जनजातिया

अपनी ही जनजाति में विवाह करती थी। लेकिन वर्तमान युग में यातायात के साधनों की उत्पत्ति के साथ प्रत्येक जनजाति का पड़ोसी जनजातियों से सम्पर्क बढ़ गया है जिसके फलस्वरूप अनेको जनजातियाँ अपने समूह से बाहर भी विवाह सम्बन्ध कर लेती है। ३) एक जनजाति के सदस्यों में पारस्परिक आदान-प्रदान के कुछ सामान्य नियम और निषेध होते हैं जिनको कि पाल्येक सदस्य को मानना पड़ता है और जिनके आधार पर इनके व्यवहार नियंत्रित होते हैं। ४) एक जनजाति की एक सामान्य संस्कृति होती है एवं बाहर के समूहों के विरुद्ध इसके सदस्यों में एकता की भावना भी होती है। ५) जनजाति की एक अंतिम विशेषता यह है कि प्रत्येक जनजाति का एक राजनैतिक संगठन होता है। ६) जनजाति अनेक परिवार या परिवारों के समूहों का एक संकलन होता है। ७) प्रत्येक जनजाति की अपनी एक सामान्य भाषा होती है। ८) प्रत्येक जनजाति का एक विशिष्ट नाम होता है।

कौठारी सोनल राज (२०१७), आदिवासियों के रीति-रिवाजों का सामाजिक-आर्थिक अध्ययन प्रस्तुत पुस्तक में लेखक ने आदिवासियों के रीति-रिवाजों पर आर्थिक दशा का अध्ययन किया है। जिसमें उन्होंने बताया कि आदिवासी समुदाय अपने जीवन में जन्म से लेकर मृत्यु तक कई संस्कारों का निर्वहन करता है। छोटे संस्कारों पर धन की व्यवस्था अपनी छोटी बचत से पूरी हो जाती है परन्तु बड़े आयोजनों यथा-जन्म संस्कारों, विवाह, मृत्यु संस्कार आदि पर बहुत अधिक धन की आवश्यकता होती है।

कुमावत श्याम एस. (२०१७) "आदिवासी प्राधिकार संरचना" प्रस्तुत पुस्तक में लेखक ने आदिवासी प्राधिकार एवं विकास प्रक्रिया के बारे में अध्ययन किया है। जिसमें उन्होंने बताया कि आदिवासी समाज में प्राधिकारी व्यवस्था एवं विकास प्रक्रिया को मौटे तौर पर दो भागों में रखा जा सकता है सरचनात्मक एवं सरकारी संस्थागत। सरचनात्मक में जनजातीय परम्परावादी पंचायत (फला, ग्राम, चौखला स्तर), वंश विशेष का जनजातीय मुखिया पटेल गमेती, सांस्कृतिक उत्सवों एवं लोक नृत्यों के अधिकारी लौकिक धर्म अधिकारी, धार्मिक जन स्थल धाम धूणिया भौपा एवं गुणीजनों को सम्मिलित किया जा सकता है।

जौड़ मोहनलाल (२०१६) "भील संस्कृति" भील संस्कृति पुस्तक में लेखक ने भीलों के नृत्य और गीतों के बारे में बड़े रौचक और प्रभावशाली ढंग से लिखा है। भील संस्कृति के रूचि निकट प्रतीत होती हैं उनके घरों के भीति चित्रों में पेड-पौधे पशु पक्षी के चित्र उकेरे हुए मिलते हैं।

भील लोग स्वच्छन्द और स्वाभाविक प्रवृत्ति का जीवन व्यतीत करते हैं। प्राचीन काल में इन्होंने भारतीय संस्कृति के संरक्षण का कार्य किया है। सामान्यतः भील

संस्कृति आज भी अपनी परम्परागत जीवन शैली में है। भीलों की सांस्कृतिक धरोहर प्रकृति के बिल्कुल निकट है। उनके नृत्य और गीतों में पेड़ पौधे पशु-पक्षी चांदतारे और सूरज का वर्णन भील संस्कृति को प्राकृतिक रूप प्रदान करते हैं। काष्ठ कला और विभिन्न चटकीले रंगों द्वारा भीलों के घरों की दीवारों पर अकेरे गये नाचते हुए मोर पेड़ पौधे, भीलों की रंग बिरंगी संस्कृति का उत्कृष्ट नमूना है।

मीना शीतल प्रसाद (२०१६) "भारत में जनजाति समस्याएँ एवं संरक्षण"

प्रस्तुत पुस्तक भारत में जनजाति समस्याएँ एवं संरक्षण जनजातियों के मानवाधिकारों के विभिन्न पक्षों पर आधारित है। जिसमें बताया गया है कि भारतीय जनजातियों की क्या समस्याएँ हैं। जिनके कारण इनके मानवाधिकारों का हनन होता रहा है। राष्ट्रीय एवं अंतर्राष्ट्रीय प्रयासों का उल्लेख किया गया है।

अध्ययन के उद्देश्य: १) जनजातिय समुदाय में परिवार की प्रमुख बोली एवं प्रादेशिक भाषा के प्रभाव की जानकारी हेतु। २) जनजातिय समुदाय में परंपरागत पहनावा एवं संस्कृति की जानकारी हेतु। ३) जनजातिय समुदाय में धार्मिक संस्कारों एवं रीतिरिवाजों में परिवर्तनकी जानकारी हेतु। ४) जनजातीय समुदाय में विवाह के प्रचलित रीतिरिवाजों की जानकारी हेतु।

सामग्री एवं शोध विधि: प्रस्तावित शोधजनजातीय लोगों की जीवनशैली और संस्कृति की स्थिरता में परिवारों की भूमिका पर एक अध्ययन अपनी प्रकृति में अनुभवमूलक अध्ययन है जिसमें यह जानने का प्रयास किया गया कि वर्तमान में जनजाति समुदाय के वैवाहिक संस्कारों तथा पारिवारिक संगठनों की शैली में किस रूप में परिवर्तन हो रहा है। प्रस्तावित अध्ययन को सम्पादित करने की दृष्टि से प्राथमिक तथा द्वितीयक दोनों प्रकार के तथ्यों का संकलन कर विश्लेषण करना निहित है। यहां प्राथमिक आंकों के संकलन के लिए प्रश्नावली तथा साक्षात्कार अनुसूची का निर्माण कर प्रस्तावित अध्ययन कार्य सम्पादित किया गया तथा द्वितीयक आकड़ों के संकलन के लिए पत्र-पत्रिकाओं समाचार पत्रों, प्रकाशित तथा अप्रकाशित शोध ग्रंथों, सरकारी दस्तावेजों, लेखों तथा उपलब्ध साहित्य का सहारा लिया गया।

निदर्शन: प्रस्तुत अध्ययन अरवल्ली जिले के बाहुल्य जनजातीय क्षेत्र के दो तहसील भीलोंडा एवं मेघरज तहसील के ६ गवों को चुना गया है भीलोंडा में भूतावाड, झाबुडी, भेटाली एवं मेघरज तहसील में भाटकोटा, नारणपुर, एवं भुवाल कुल ६ गवों में से ६० उत्तरदाताओं का निदर्शन देव प्रतिचयन एवं उद्देश्यपूर्ण (सविचार) निदर्शन विधि से किया गया माहिती एकत्र

करने शोध उपकरण हेतु प्रश्नावली प्रविधि का उपयोग किया गया है,।

माहिती का विश्लेषण: विश्लेषण की मुख्य प्रक्रिया सभी डाटा एकत्र करने के पश्चात की जाती है, हालांकि, समको का एकत्रीकरण शुरू होते ही विश्लेषण की प्रक्रिया शुरू हो जाती है, हालांकि जिसे हम विश्लेषण का व्यवस्थित रूप कहते हैं यह एक विशेष प्रक्रिया है और इसका उपयोग समग्र माहिती एकत्रीकरण के पश्चात किया जाता है। एकत्र किए गए तथ्यों की विशेषताओं की समानता के आधार पर भिन्न-भिन्न श्रेणियों में विभाजित करने और विभिन्न संस्थाओं के बीच एकता को प्रकट करने की प्रक्रिया को वर्गीकरण के रूप में जाना जाता है।

१) **जनजातीय समुदाय में परंपरागत बोली:** उत्तर गुजरात में जनजातीय समुदाय में बोली भीली बोली से मिलती-जुलती है। वास्तव में ये बोलियां गुजराती भाषा से जुड़ी हुई हैं। इन बोलियों में गुजराती के शब्द अधिक होते हैं। इसके अतिरिक्त जिस संभाग में अमुक आदिवासी रहते हैं, उस संभाग की बोली या भाषा के शब्द भी शामिल होते हैं।

सारणी संख्या. १
परिवार में बोली जाने वाली भाषा के आधार पर वर्गीकरण

क्रम. सं	स्वरूप	संख्या	प्रतिशत
१	वागड़ी	४२	७०.००%
२	गुजराती	१२	२०.००%
३	वागड़ी गुजराती	०६	१०.००%
	कुल	६०	१००.००%

सारणी संख्या ०.१ में परिवार में बोली जाने वाली भाषा के आधार से सम्बन्धित प्राप्त विचारों का वर्गीकरण दर्शाया गया है। सारणी का अवलोकन करने से ज्ञात होता है कि ७० प्रतिशत जनजातीय परिवारों द्वारा वागड़ी बोलीबोली जाती है, १२ प्रतिशत परिवारों में गुजराती एवं १० प्रतिशत परिवारों में दोनों (वागड़ी/गुजराती) भाषाएँ बोली जाती है।

२) **जनजातीय समुदाय में परंपरागत पहनावा एवं आधुनिक पहनावे की माहिती:** जनजातीय समुदाय में गरासिया स्त्रियों की पोशाक तड़क-भड़क वाली होती है। उनमें प्रचलित रंग गहरे लाल, हरे, काले और पीले होते हैं। शरीर के ऊपरी भाग में वे झुलकी पहनती हैं। यह झुलकी बनावट में पुरुषों की झुलकी से भिन्न होती है। झुलकी के अन्दर पोलका पहना जाता है। शरीर के निचले भाग में स्त्रियां घाघरा पहनती हैं। यह घाघरा कमर के नीचे कसा हुआ होता है और टखने तक पहुंचते पहुंचते फैल जाता है। घाघरे का घेर सामान्यतया अधिक होता है। गरीब स्त्रियां छोटे घेरे के घाघरे पहनती हैं। शरीर के ऊपरी भाग में हाडला या ओढनी पहनी जाती है।

सारणी संख्या . २
जनजातीय समुदाय में प्रचलित पहनावे के आधार पर वर्गीकरण

क्रम. सं	स्वरूप	संख्या	प्रतिशत
१.	परंपरागत पहनावा	३६	६०.००%
२.	आधुनिक पहनावा	२४	४०.००%
	कुल	६०	१००.००%

सारणी संख्या ०.२ में जनजातीय समुदाय में प्रचलित पहनावे के आधार से सम्बन्धित प्राप्त विचारों का वर्गीकरण दर्शाया गया है। सारणी का अवलोकन करने से ज्ञात होता है कि ६० प्रतिशत जनजातीय समुदाय परिवारों में परम्परागत पहनावा है तथा ४० प्रतिशत परिवारों में आधुनिक पहनावा है।

३) धार्मिक संस्कारों एवं रीति रिवाज :

सारणी संख्या . ३
धार्मिक संस्कारों एवं रीतिरिवाजों में परिवर्तन के आधार पर वर्गीकरण

क्रम. सं	स्वरूप	संख्या	प्रतिशत
१.	हाँ	२४	४०.००%
२.	नहीं	३६	६०.००%
	कुल	६०	१००.००%

सारणी संख्या ०.३ में धार्मिक संस्कारों व रीति रिवाजों में परिवर्तन के आधार से सम्बन्धित प्राप्त विचारों का वर्गीकरण दर्शाया गया है। सारणी का अवलोकन करने से ज्ञात होता है कि ४० प्रतिशत उत्तरदाता वर्तमान में पारम्परिक धार्मिक संस्कारों व रीति-रिवाजों परिवर्तन को स्वीकार करते हैं वहीं ६० प्रतिशत उत्तरदाता धार्मिक संस्कारों व रीति-रिवाजों में परिवर्तन को स्वीकार नहीं करते हैं।

४) विवाह में समाज में प्रचलित सभी पारंपरिक रिवाजों को अपनाया गया के आधार पर वर्गीकरण

सारणी संख्या ०.४

क्रम. सं	स्वरूप	संख्या	प्रतिशत
१.	हाँ	४२	७०.००%
२.	नहीं	१८	३०.००%
	कुल	६०	१००.००%

सारणी संख्या ०.४ उपरोक्त सारणी में विवाह में समाज के प्रचलित सभी पारम्परिक रीति रिवाजों को अपनाया गया के आधार से सम्बन्धित प्राप्त विचारों का वर्गीकरण दर्शाया गया है। सारणी का अवलोकन करने से ज्ञात होता है कि ७० प्रतिशत उत्तरदाता यह स्वीकार करते हैं कि उनके विवाह में समाज में प्रचलित सभी पारम्परिक रीति-रिवाजों को अपनाया गया है वहीं १८ प्रतिशत उत्तरदाता यह स्वीकार करते हैं कि उनके विवाह में सभी पारम्परिक रीति रिवाज नहीं अपनाये गये।

निष्कर्ष: १) सारणी संख्या ०.१ से ज्ञात होता है कि ७० प्रतिशत जनजातीय परिवारों द्वारा वागडी बोली बोली जाती है, १२ प्रतिशत परिवारों में गुजराती एवं १० प्रतिशत परिवारों में दोनों (वागडी/गुजराती) भाषाएँ बोली जाती हैं। उपरोक्त संख्या के आकड़ों से यह ज्ञात होता है कि सबसे अधिक वागडी भाषा का उपयोग करने वाले उत्तरदाताओं की संख्या सबसे अधिक पाई गई थी। २) सारणी संख्या ०.२ का अवलोकन करने से ज्ञात होता है कि ६० प्रतिशत जनजातीय समुदाय परिवारों में परम्परागत पहनावा है तथा ४० प्रतिशत जनजातीय समुदाय के परिवारों में आधुनिक पहनावा है। उपरोक्त संख्या के आकड़ों से यह ज्ञात होता है कि परंपरागत पहनावे का उपयोग सबसे अधिक पाया गया था। ३) सारणी संख्या ०.३ का अवलोकन करने से ज्ञात होता है कि ४० प्रतिशत उत्तरदाता वर्तमान में पारम्परिक धार्मिक संस्कारों व रीति-रिवाजों परिवर्तन स्वीकार करते हैं वहीं ६० प्रतिशत उत्तरदाता धार्मिक संस्कारों व रीति-रिवाजों में परिवर्तन को स्वीकार नहीं करते हैं, उपरोक्त संख्या के आकड़ों से यह ज्ञात होता है कि पारंपरिक धार्मिक संस्कारों व रीतिरिवाजों को परिवर्तन स्वीकार करने वाले उत्तरदाताओं की संख्या सबसे अधिक पाई गई थी। ४) सारणी संख्या ०.४ से यह ज्ञात होता है कि ७० प्रतिशत उत्तरदाता यह स्वीकार करते हैं कि उनके विवाह में समाज में प्रचलित सभी पारम्परिक रीति-रिवाजों को अपनाया गया है वहीं १८ प्रतिशत उत्तरदाता यह स्वीकार करते हैं कि उनके विवाह में सभी पारम्परिक रीति रिवाज नहीं अपनाये गये। सबसे अधिक उत्तरदाता यह स्वीकार करते हैं कि उनके विवाह में समाज में प्रचलित सभी पारम्परिक रीति-रिवाजों को अपनाया गया है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- (१) आदिवासी, (१९५९), प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, दिल्ली।
- (२) चौधरी, एस. एन. एवं मिश्रा, मनीष: आदिवासी विकास, उपलब्धियों एवं चुनौतियों, २०१२, कॉन्सेप्ट पब्लिशर, नई दिल्ली।
- (३) डेलिंग राबर्ट: द भील्स ऑफ वेस्टर्न इण्डिया
- (४) कर्नल, जेम्स टॉड: एनाल्स एण्ड एन्टीक्विटीज ऑफ राजस्थान (१९१४), वॉल्यूम १-३।
- (५) कर्नल, जेम्स टॉड: ट्रेवल्स इन वेस्टर्न इण्डिया (पश्चिमी भारत की यात्रा, अनुवाद श्री गोपाल नारायण बहुरा, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर, (१९६५)।
- (६) गुमा, आशा: जनजातीय सांस्कृतिक अस्मिता, २००४, हिमांशु पब्लिकेशन, उदयपुर।
- (७) जैन, श्रीचन्द्र: वनवासी भील और उनकी संस्कृति, १९७३, रोशन लाल जैन ए सन्स, जयपुर।
- (८) जैन, सन्तोष कुमारी : आदिवासी भील, मीणा, १९८१, साधना बुक्स, जयपुर।
- (९) बेराठी, शशि: ट्राईबल कल्चर इकॉनामी एण्ड हेल्थ, १९९१, रावत पब्लिकेशन।

केलावा की कृषक संरचना

(पश्चिमी राजस्थान के ग्रामीण समुदाय का समाजशास्त्रीय अध्ययन)

डॉ. हरदयाल भाटी, सहायक प्राध्यापक, जी. डी. मेमोरियल कॉलेज जोधपुर.

रॉबर्ट रेडफिल्ड के अनुसार कृषक वे लोग हैं जो कम से कम इस बात में समान हैं कि कृषि उनकी आजीविका का साधन एवं जीवन विधि है, जो अर्जित पूंजी का पुनर्निवेश करते हुए किसी विशिष्ट प्रकार की सामुदायिक स्थिति में निवास करते हैं। अतः कृषक की तुलना ऐसे व्यक्ति से की जा सकती है जो भूमि के साथ जुड़ा हुआ है और जिसका उस भूमि के साथ परम्परा तथा भावना द्वारा गहरा सम्बन्ध होता है। रेमण्ड फर्थ ने कृषक समुदाय को एक अर्द्धस्वायत्त एवं विशिष्ट संस्कृति के रूप में स्थापित किया है तथा ऐसे समुदायों को सरल तकनीकी ज्ञान एवं सिमित उत्पादन से परिलक्षित किया है।

शानिन डेनियल थॉर्नर एफ. जी. बैली पी. सी. जोषी आन्द्रेबैते, मैकिम मैरियट एस.सी. दूबे इत्यादि समाजशास्त्रियों के कार्यों एवं अन्य समाजशास्त्रीय अध्ययनों से जो तथ्य उभरकर सामने आते हैं, उनसे यह ज्ञात होता है कि कृषक ऐसे लोग हैं जो छोटे समुदायों के निवासी काश्तकार हैं और अपनी कृषि भूमि पर फसलें उगाते हैं या पशुपालन करते हैं। ये अपने कार्य को परिवार से जुड़ा हुआ पाते हैं एवम् इसलिए इनका मुख्य कार्य कृषि को परिवार आधारित गतिविधि बनाना होता है। अनिवार्य रूप से कृषकोंका उन लोगोंसे सम्बन्ध होता है जो कृषि नहीं करते हैं एवम् इनके द्वारा उत्पादित वस्तुओंका ये आदान प्रदान करते हैं। इस प्रकार कृषक वह व्यक्ति है जो कृषि का संचालन अपनी जीविका के लिए करता है।

केलावा जैसलमेर जिले की पोकरण तहसील की सांकड़ा पंचायत समिति के १३३ गाँवों में से एक है।

केलावा पोकरण कस्बे से पूर्व दिशा की ओर १४ किलोमीटर की दूरीपर अवस्थित है, यह पक्की सड़कसे पोकरण कस्बेसे जुड़ा हुआ है। केलावा का कुल क्षेत्रफल २४८९१.२ बीघा है। केलावा के पूर्व में नानणियाँव गुड्डीग्राम, पश्चिम में पोकरण व रामदेवरा, दक्षिण में थाट व उजला ग्राम एवम् उत्तर में सैलवी व चांचा गाँव स्थित है। केलावा गाँव की स्थापना के बारे में यह मान्यता है कि आजसे सातसौ वर्ष पूर्व यहाँ केला ब्राह्मण रहते थे। इन ब्राह्मणोंने अपने गोत्र के नाम के अनुसार इस गाँव का नाम केलावा रखा। थोड़े समय पश्चात् १६३५ ई. में (४५० वर्ष पूर्व) जैसलमेर के सुरवपुर गाँव (अब पाकिस्तान में) से अजोजी भाटी केलावा में आए। इनके आनेसे केलागोत्र के ब्राह्मण केलावा छोड़कर पोकरण एवं गोठन जाकर बस गए। अजोजी के दो पुत्र हुए शिवदासजी एवं मगन राजजी। नगराजजी के कोई सन्तान नहीं थीए व शिवदासजी की सन्तान आज केलावा ग्राम में निवास कर रही है। सन् १९९१ की जनगणना के अनुसार केलावा की कृषि भूमि पूर्णतः असिंचित थी एवं सन २००० में भी यही स्थिति रही। जनगणना १९९१ के अनुसार केलावा की कुल जनसंख्या ११२७ थी, जिसमें से २५५ व्यक्ति कार्यशील जनसंख्या के अन्तर्गत आते थे एवं शेष जनसंख्या इन पर निर्भर थी। इस कार्यशील जनसंख्या का ८४.३१ प्रतिशत भाग कृषि व्यवसाय में संलग्न था एवं शेष १५.६९ प्रतिशत भाग अन्य विभिन्न व्यवसायों में संलग्न था।

केलावा की कुल भूमि 24891 बीघा 2 बिस्वा है, यह भूमि चार भागों में विभाजित है, यथा:

तालिकासंख्या 1 : 1

केलावामें भूमिविभाजन, खसरे, खाते एवम् लगान दर सन् 1997

क्रम	भूमि विभाजन	क्षेत्रफल		खसरे	खाते	लगान दर (रु.)
		(बीघा में)	प्रतिशत			
1	कृषि भूमि	20597.4	82.75	388	209	741.77
2	सरकारी भूमि	3423.15	13.75	25	01	लगान मुक्त
3	शमलात भूमि	838.001	3.37	16	01	लगान मुक्त
4	सा.नि.वि. भूमि	326.0	0.13	3	02	लगान मुक्त
	योग	24891.2	100	432	213	741.77

स्रोत: पटवार मण्डल (केलावा) से केलावा की जमाबन्दी पुष्ट संख्या -33.

उपर्युक्त तालिका दर्शाती है कि सर्वाधिक भूमि कृषि भूमि 82.75 प्रतिशत है और अन्य तीन प्रकार की भूमि लवारन के कुल क्षेत्रफल की 17.25 प्रतिशत है इसमें से 13.75 प्रतिशत सरकारी भूमि और शेष 3.50 प्रतिशत शमलात एवम् सार्वजनिक निर्माण विभाग

भूमि है। केलावा की भूमि छोटे बड़े भूमि खण्डों के रूप में 432 खसरों में विभाजित है। इन 432 खसरों में से 89.81 प्रतिशत कृषि भूमि के एवम् शेष 10.19 प्रतिशत अन्य तीन प्रकार की भूमि के हैं, इसी प्रकार सर्वाधिक खाते 98.12 प्रतिशत कृषि भूमि से

सम्बन्धित हैं। इस कृषि भूमि से सरकार को 741.77 रूपए की वार्षिक आमदनी होती थी मगर सरकार ने यह वसूली पिछले 10 वर्ष से बन्द कर रखी है।

केलावा की उपर्युक्त कृषि भूमि फसल उत्पादन की दृष्टिसे निम्न भागों में विभाजित है:

तालिका संख्या 1 : 2

केलावा में कृषि भूमि के प्रकार, क्षेत्रफल एवम् लगान दर सन् 1997

क्रमांक	कृषि भूमि	क्षेत्रफल (च.मी.)		लगान दर
		बीघामें	प्रतिशत	
1	बरानीदोयमए	12369.	60.05	494.8
2	बरानीसोयम	8228.0	39.94	246.9
	योग	20597.	100%	741.7

स्रोत: पटवार मण्डल (केलावा) से केलावा की जमाबन्दी (1991) पृष्ठसंख्या 4-32 तक

उपर्युक्त तालिका से पता चलता है कि केलावा में फसल उत्पादन की दृष्टिसे द्वितीय स्तर की बरानीदोयम कृषि भूमि सर्वाधिक मात्रा में है एवम् इससे आय भी अधिक है। शेष कृषि भूमि तृतीयस्तर की बरानीसोयम है एवम् इसका क्षेत्रफल व इससे होनेवाली आय बरानीदोयम की अपेक्षा एक तिहाई कम है। आय जमाबन्दी में दर्ज तो की जाती है परन्तु इसकी वसूली बन्द है।

भूस्वामित्व: निवासी एवम् अनिवासी भूस्वामियों की दृष्टिसे कृषि भूमि को दो भागों में विभक्त किया जा सकता है, यथा:

तालिका संख्या 1 : 3

केलावा में निवास के आधार पर भूस्वामित्व का विभाजन सन् 1997

क्र.सं.	श्रेणियाँ	क्षेत्रफल	
		बीघामें	प्रतिशत
1	निवासीकृषिभूस्वामी	18219.30	88.45
2	अनिवासीकृषिभूस्वामी	2378.10	11.55
	योग	20597.40	100:

स्रोत: पटवार मण्डल (केलावा) से केलावा की जमाबन्दी (1997) पृष्ठसंख्या 4-32 तक

उपर्युक्त तालिका दर्शाती है कि केलावा की कृषि भूमि के भूस्वामी अधिकांश रूप में स्थानीय हैं एवम् अनिवासी भूस्वामी इनके समकक्ष अल्प मात्रा में हैं।

सिंचित एवम् असिंचित कृषि भूमि: केलावा की कृषि भूमि भूगर्भ जल के नमकयुक्त एवं खारा होने के कारण असिंचित है। यद्यपि कहीं कहीं भूगर्भ जल मीठा एवं पिणे योग्य भी हैं मगर यह पीने व सिंचाई योग्य भूजल की निश्चित स्थिति का उन्हें पता नहीं है। इस कारण वे ट्यूबवेल या कुआं नहीं बनवाते हैं एवं वर्षा ऋतु की खरीफ फसल पर निर्भर रहते हैं।

कृषकश्रेणियाँ: कृषि भूमि के क्षेत्रफल के आधार पर केलावा में कृषक परिवार निम्न पाँच कृषक श्रेणियों में विभक्त है:

तालिका संख्या 1 : 4

केलावा में कृषि भूमि के आकार पर आधारित कृषक श्रेणियाँ सन् 2000

क्र.सं.	कृषकश्रेणियाँ	कृषकपरिवार	
		संख्या	प्रतिशत
1	बड़ेकृषकपरिवार	151	56.77
2	मध्यमकृषकपरिवार	26	9.77
3	निम्नकृषकपरिवार	47	17.67
4	अत्यन्तनिम्नकृषकपरिवार	38	14.29
5	भूमिविहीनकृषकपरिवार	4	1.50
	योग	266	100:

स्रोत: अनुसंधानकर्ता द्वारा किया गया सर्वेक्षण।

उपर्युक्त तालिका दर्शाती है कि कृषि भूमि के क्षेत्रफल के आधार पर बनी पाँच कृषक श्रेणियों में से एक श्रेणी में कुल कृषक परिवारों का 56.77 प्रतिशत भाग सम्मिलित है एवम् शेष 43.23 प्रतिशत कृषक परिवार चार कृषक श्रेणियों में स्थित है। इनमें से 14.29 प्रतिशत कृषक परिवारों के पास कृषि भूमि पर्याप्त मात्रा में नहीं है, अतः ये लोग अन्य कृषकों से कृषि भूमि फसल के हिस्से पर लेते हैं अथवा दूसरे कृषकों के यहाँ श्रमिक के रूप में कार्य करते हैं। अन्तिम कृषक श्रेणी के 1.50 प्रतिशत कृषक परिवारों के पास कृषि भूमि का सर्वथा अभाव है, ये लोग कृषक श्रमिक के रूप में एवम् अन्य श्रम कार्य भी करते हैं। संलग्न आरेख कृषि भूमि पर आधारित कृषक परिवारों की श्रेणियों को दर्शाता है।

केलावा की कृषक जातियाँ एवं कृषि भूमि: केलावा में निवास करनेवाली कृषक भूस्वामी जातियों में राजपूत, चारण, सुथार, नाई, मेघवाल एवं मुसलमान व भील जनजाति है। इन मुसलमानों, एवं शेष हिन्दू जातियों व भील जनजाति में से एक भी परम्परागत रूपसे कृषि कार्य नहीं करते थे। मगर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपसे राजपूत, मुसलमान, मेघवाल एवं भील जनजाति भी कृषि कार्य करती आ रही है। चारण, सुथार एवं नाई जाति का गुजारा अधिकतर जजमानी व्यवस्था से चलता था एवं इससे होनेवाली आय से अपना जीविकोपार्जन करती थी। मगर वर्तमान समय में जजमानी व्यवस्था का ढांचा कमजोर होने के कारण इन तीनों जातियों का झुकाव कृषि की ओर हो गया है एवम् अब ये तीनों जातियाँ अधिकतर कृषि से होने वाले उपार्जन से अपना जीवन निर्वाह करती हैं। इन तीनों जातियों की जनसंख्या, कार्यपील जनसंख्या, कृषि में संलग्न कार्यपील जनसंख्या एवम् इनके पास उपलब्ध कृषि भूमिके विप्लेषण से उपर्युक्त कथन

की सार्थकता की जाँच हो सकती है जो कि निम्न तालिका में दृष्टिगत है, यथा:

तालिका संख्या 1:5

केलावा में सेवक जातियों की स्थिति सन् 2000

क्र.सं.	जाति	जनसंख्या		कार्यशील व्यक्ति		कृषिमेंसंलग्नव्यक्ति		कृषि भूमि	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	बीघामें	प्रतिशत
1	सुथार	104	56.22	51	55.44	29	55.77	798.26	68.18
2	चारण	51	27.57	28	30.43	15	28.85	210.51	17.98
3	नाई	30	16.21	13	14.13	8	15.38	162.08	13.84
	योग	185	100:	92	100:	52	100:	1170.85	100:

स्रोत: सर्वेक्षण एवं पटवार मण्डल (केलावा) से केलावा की जमाबन्दी (1997) पृ.सं. 4-32 तक।

उपर्युक्त तालिका दर्शाती है कि केलावा की तीनों सेवक जातियों में सर्वाधिक जनसंख्या सुथार जाति की है। फलस्वरूप इस जाति के कार्यशील व्यक्ति एवं कृषि में संलग्न व्यक्ति भी सर्वाधिक है और कृषि भूमि भी अन्य दोनों चारण एवं नाई सेवक जाति से अपेक्षाकृत सर्वाधिक है। इन तीनों सेवक जातियों की औसतन 49.73 प्रतिशत कार्यशील जनसंख्या विभिन्न व्यवसायों में संलग्न है। इस कार्यशील जनसंख्या का 56.52 प्रतिशत भाग कृषि व्यवसाय में संलग्न है। कृषि व्यवसाय में इस प्रतिनिधित्व को इन सेवक जातियों की कार्यशील जनसंख्या के सन्दर्भमें देखने पर ज्ञात होता है कि नाई जाति की 61.54 प्रतिशत सुथार जाति की 56.86 प्रतिशत एवं चारण जाति की 53.57 प्रतिशत कार्यशील जनसंख्या इस व्यवसाय में संलग्न है। इन जातियों की शेष कार्यशील जनसंख्या अन्य पाँच व्यवसायों में संलग्न है और साथ ही इन के पास कृषि भूमि भी पर्याप्त मात्रा में दृष्टिगत होती है। इस प्रकार इन तीनों सेवक जातियों की कार्यशील जनसंख्या का औसतन 55 प्रतिशत भाग कृषि व्यवसाय में संलग्न है एवम् इनके पास पर्याप्त मात्रा में कृषि भूमि भी है। अतः ये तीनों सेवक जातियाँ कृषक जातियों में सम्मिलित होकर मुसलमानों एवं भिल जनजातिसहित केलावा की कुल सात कृषक जातियों का निर्माण करती हैं। केलावा में निवास करनेवाली उपर्युक्त कृषक जातियों के कृषि भूस्वामित्व को उनके परिवारों के सन्दर्भ में देखने पर निम्न तथ्य प्राप्त होते हैं:

तालिकासंख्या1:6

केलावामेंपरिवारोंएवम्कृषिभूमिकातुलनात्मकप्रतिषत

क्र.सं.	जाति	परिवारंएवम्कृषिभूमिप्रतिषत	
		परिवार प्रतिशत	कृषि भूमि प्रतिशत
1	मुसलमान	49.25	28.50
2	राजपूत	30.45	56.62
3	मेघवाल	6.39	7.44
4	सुथार	5.26	4.38
5	भिल	4.14	1.0080
6	चारण	3.0075	1.16
7	नाई	1.50	0.89
	योग	100:	100:

स्रोत: अनुसंधानकर्ता द्वारा सन् 2000 में किया गया सर्वेक्षण एवं पटवार मण्डल (केलावा) से केलावा की जमाबन्दी (1997) पृ. सं. 4-32 तक।

उपर्युक्त तालिका से हमें संकेत मिलता है कि मुसलमानों के पास परिवारों के प्रतिषत से 20.75 प्रतिशत कृषि भूमि कम है, मगर वहीं राजपूत जाति के पास परिवारों के प्रतिषत से 26.17 प्रतिशत कृषि भूमि अधिक है। मेघवाल जाति का परिवार एवं कृषि भूस्वामित्व प्रतिषत औसतन समानही दृष्टिगत होता है जबकि अन्य चार जातियों का कृषि भूस्वामित्व प्रतिषत परिवार प्रतिषत के अनुपात में अपेक्षाकृत कम ही दृष्टिगत होता है।

कृषिव्यवसाय: कृषि व्यवसाय में केलावा के कार्यरत व्यक्तियों का 61.98 प्रतिशत भाग संलग्न है। तालिका संख्या 4:14 से पता चलता है कि कृषि कार्य में सभी जातियों के कार्यरत व्यक्तियों का औसतन 55 प्रतिशत प्रतिनिधित्व है। किन्हीं-किन्हीं जातियों का इस व्यवसाय में प्रतिनिधित्व 65 प्रतिशत या इसके समकक्ष है मगर किसी भी जाति के कार्यरत व्यक्तियों का इस व्यवसाय में 50 प्रतिशत से कम प्रतिनिधित्व नहीं है। दोनों प्रमुख

सामाजिक श्रेणियों का संयुक्त रूपसे इस व्यवसाय में प्रतिनिधित्व 79.93 प्रतिशत है एवं शेष पाँच जातियों का 20.07 प्रतिशत है। इन दोनों सामाजिक श्रेणियों का प्रतिनिधित्व अधिक होना भी स्वाभाविक है क्योंकि इन के कार्यरत व्यक्ति भी अधिक हैं। इस व्यवसाय की केलावा में कृषि व्यवस्था, उत्पादन एवम् इसके फसल चक्र को जानना भी आवश्यक है।

कृषिव्यवस्था: केलावा में 266 परिवार हैं, ये सभी परिवार केलावा में ही रहते हैं एवं कृषि व्यवसाय करते हैं। इन में से चार परिवार भूमिविहीन हैं, जो वर्षा ऋतु में कृषक श्रमिक के रूप में अन्य लोगों के यहाँ दैनिक दिहाड़ी के आधार पर कृषि कार्य करते हैं या फिर अधिक कृषि भूस्वामी से फसल के एक-तिहाई हिस्से के आधार पर कृषि भूमि लेकर फसल उत्पादन करते हैं। ये चारों परिवार मुसलमान धर्म के हैं। तीन परिवार सरकारी सेवा के कारण शहरों में निवास करते हैं। मगर वर्षा ऋतु में ये परिवार मुखिया को छोड़कर कृषि कार्य करने गाँव आ जाते हैं एव कृषि उत्पादन कार्य समाप्त करके समयानुसार शहर एवं गाव जाते आते रहते हैं। इस प्रकार केलावा की कृषि व्यवस्था में तीन प्रकार के कृषक परिवार दृष्टिगत होते हैं, यथा:

कृषक भूस्वामी परिवार: ये लोग प्रमुख रूप से इसी व्यवसाय पर आधारित हैं। इसके साथ सहयोगी व्यवसाय के रूप में ये लोग पशुपालन, श्रम, ठेकेदारी, व्यापार एवं सरकारी सेवा भी करते हैं। मगर कृषि के साथ इन सहयोगी व्यवसायों को सीमित मात्रा में ही कृषक परिवार करते हैं एवम् इन परिवारों का कोई एक सदस्य किसी एक सहयोगी व्यवसाय में संलग्न रहता है और शेष सभी सदस्य खरीफ फसल से ही सम्बन्धित कोई न कोई कार्य वर्ष भर करते रहते हैं। अतः इन कृषक कृषि भूस्वामियों का केन्द्रबिन्दू कृषि व्यवसाय ही है। ये केलावा में परिवारों की संख्या के 97.37 प्रतिशत हैं।

भूमिविहीन कृषक परिवार: इनके पास कृषि भूमिका सर्वथा अभाव है। ये कृषक वर्षा ऋतु में अन्य भूस्वामियों के यहाँ कृषि कार्य करते हैं। ये केलावा की कुल परिवार संख्या के 1.50 प्रतिशत है।

अस्थायी कृषक भूस्वामी परिवार: ये कृषक परिवार सरकारी एव निजी सेवाओं व अन्य व्यवसायों के कारण नगरीय क्षेत्रों में निवास करते हैं। बरसात के समय ये परिवार मुखिया सहित केलावा लौट आते हैं, मुखिया कृषि कार्य आरम्भ करवाकर वापस चला जाता है एवं शेष परिवार सदस्य भी कृषि कार्य समाप्त करके नगरों में लौट जाते हैं। ये केलावा की परिवार संख्या के 1.13 प्रतिशत है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. सुखवीर गहलोल, रूरुल लाइफ इन राजस्थान, राजस्थान ग्रन्थागार, जोधपुर, 1986
2. रॉबर्ट रेडफील्ड कृषक समाज तथा कृषक संस्कृति, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, अनुवादक: यशदेव शल्य, जयपुर, 1973
3. टियाँडॉर शानिन पिजेन्ट एण्ड पिजेन्ट सोसायटी, पैनगुईस बुक्स, मिडलसेक्स, 1973
4. डी. एन. मजूमदार कास्ट एण्ड कम्प्युनिकेशन इन एन इण्डियन विलेज, एशिया पब्लिशिंग हाउस, मुम्बई, 1958
5. डेनियल थॉर्नर एग्रेरियन प्रॉस्पेक्टस इन इण्डिया, अलाइड पब्लिशर्स, दिल्ली, 1976
6. पी. सी. जोशी एग्रेरियन सोशल स्ट्रक्चर, इंस्टीट्यूट ऑफ इकोनॉमिक ग्रोथ, दिल्ली, 1971
7. पुष्पेन्द्र सुराणा सोशल मूवमेंट एण्ड सोशल स्ट्रक्चर - ए स्टडी इन द प्रिन्सली स्टेट ऑफ मेवाड़, मनोहर पब्लिकेशन्स, दिल्ली, 1983
8. बी. आर. चौहान भारत में ग्रामीण समाज, ए. सी. ब्रदर्स, उदयपुर, 1988
9. मैकिम मैरियट विलेज इंडिया, युनिवर्सिटी प्रेस, शिकागो, 1967

सामाजिक विविधता बहुसंस्कृतीवाद आणि राष्ट्रवाद: विवध पैलू

डॉ. बालाजी केंद्रे, प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

गोषवारा: मानवी जीवनाचा व्यापक आणि सर्वांगीण दृष्ट्या अभ्यास करून व्यक्तीच्या व समुदायाच्या जीवनात अमुलाग्र आणि सकारात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी आजपर्यंत अनेक विद्वानांनी, विचारवंतांनी प्रयत्न केले आहेत. वेगवेगळ्या व्यक्ती व समुदाय यांचा त्या त्या प्रदेशाच्या समाज जीवनाच्या अनुषंगाने व मानवी जीवनाच्या इतर विविध पैलूंचा जसे, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक बाबींचा अभ्यास वेगवेगळ्या पद्धतीने करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. याच संदर्भात एक नवीन ज्ञानशाखा म्हणून युरोप मध्ये समाजशास्त्र विषय औपचारिकरित्या उदयास आला आहे. याच अनुषंगाने अलीकडेच उदयास आलेली आणि ज्ञानक्षेत्रात अल्पवाधीतच लोकप्रिय झालेली नवीन ज्ञानशाखा म्हणून समाजशास्त्र या विषयास मान्यता मिळाली आहे. या विषयाच्या माध्यमातून समाजातील वेगवेगळ्या व्यक्ती, संस्था, प्रक्रिया यांचा नवीन दृष्टीकोनातून अभ्यास केला जात आहे. याच अनुषंगाने सदर शोधप्रबंधात सामाजिक विविधता बहुसंस्कृतीवाद आणि राष्ट्रवाद या संकल्पनांचा सध्याच्या चर्चाविश्वात 'विविधता' आणि 'परिवर्तन' या दृष्टीकोनातून सामाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना म्हणून समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. विविधता आणि परिवर्तन या सामाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना सर्वव्यापी आणि सार्वत्रिक आहेत आणि वास्तविक रित्या त्या अभ्यासल्या जाऊ शकतात तशाच त्या सैद्धांतिक आहेत. सामाजिक विविधता, बहुसंस्कृतीवाद आणि राष्ट्रवाद या संकल्पनांचे स्वरूप हे आंतरविद्याशाखीय असल्याने सध्याच्या बदलत्या काळात त्यांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. विविधता ही संकल्पना नैसर्गिक आणि मानव निर्मित अश्या दोन्ही स्वरूपात दिसून येते. त्याचबरोबर परिवर्तन ही संकल्पना सुद्धा सर्व व्यापक असून निसर्गाच्या आणि मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत दिसून येते.

मुख्य संकल्पना: सामाजिक विविधता, बहुसंस्कृतीवाद, राष्ट्रवाद, परिवर्तन, जागतिकीकरण, उदारीकरण, साम्राज्यवाद.

प्रास्ताविक: वास्तविकता विविधता ही सामाजिक आणि नैसर्गिक अस्तित्वासाठी, संवर्धनासाठी आणि परिवर्तनासाठी अतिशय महत्वाची गरज असून नैसर्गिक आणि मानवी जीवन सातत्यासाठी ची आवश्यकता आहे. नैसर्गिक विविधता ही प्रामुख्याने परिस्थितीकीय, भौगोलिक, पर्यावरणीय, वातावरणीय स्वरूपाची असून त्या विविधतेचे संवर्धन, संगोपन आणि संरक्षण हे संतुलित पर्यावरण आणि निसर्गासाठी आवश्यक आहे. याच बरोबर मानवी समाजातील विविधतेत प्रामुख्याने लिंगभाव, धर्म, वंश, भाषा, वय, वर्ग, जात, आदिवासी, दाय्यास्पोरिक समुदाय, याचा समावेश आढळतो परंतु ही विविधता मानवनिर्मित असल्याने यामध्ये असमानता, श्रेणीरचना, भेदभाव, पिळवणूक, आभासी संबंध, अन्याय, संघर्ष, आढळून येतात आणि अल्पसंख्यांक, कमकुवत घटक यांचेवर अन्याय, अत्याचार, पिळवणूक, भेदभाव होतो, त्यामुळे या विविधतेचे संवर्धन, संगोपन आणि संरक्षण करते वेळी व्यक्ती स्वातंत्र्य, समता आणि सामाजिक नैसर्गिक न्याय या मानवी मुल्यांचा आधार घेऊन नियोजन करणे फार गरजेचे असते. यासाठी नैसर्गिक सेंद्रिय नेत्रत्वात सामाजिक चळवळीची उभारणी महत्वाची असते आणि त्यातून होणारे परिवर्तन समाज विकासाला पोषक असते.

मानव हा निसर्गाचा अविभाज्य भाग असून त्याचे जगणे निसर्गाच्या अस्तित्वावर अवलंबून असल्याने त्यांच्या विविधतेचे संवर्धन, संगोपन आणि संरक्षण करणे मानवाचे अस्तित्व टिकवणेसाठी ती त्यांची केवळ जबाबदारी नसून गरज आहे. त्याच बरोबर मानवास जीवन जगण्यासाठी निसर्गाशी जुळवून घेणे आणि बदलत्या विविधतेने सामावलेल्या सामाजिक जीवनात सतत कृतिशील राहून संघर्ष करणे अपरिहार्य ठरते. वास्तविक रित्या विश्व आणि निसर्ग हे

प्रामुख्याने सातत्याने बदलाच्या प्रक्रियेतून संक्रमण करत असलेने त्या मध्ये होणाऱ्या मानवी हस्तक्षेपास निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे वेगवेगळ्या पद्धतीने प्रतिसाद (काही वेळा सौम्य तर काही वेळा विध्वंसक) मिळतो जसे की झाडांची संख्या कमी झाल्यास पाऊस कमी पडतो, दुष्काळ वाढतात, पर्यावरणाचा ऱ्हास केल्याने वातावरणात बदल होऊन त्याचा परिणाम अन्नाचा तुटवडा निर्माण होतो, वाळवंटीकरण वाढते, ऋतु चक्र बदलते इत्यादी. स्वभाविकपणे याचा मानवी जीवनावर विपरीत परिणाम होतो आणि मानवासाठी जीवन जगणे अवघड बनते काही वेळा तर याचा परिणाम म्हणून मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर अपरिहार्य होते, तसेच मोठ्या प्रमाणात आरोग्याचे प्रश्न निर्माण होतात आणि जीवन संघर्षमय बनते, परिणामी जीवन जगण्यासाठी नवीन सामाजिक मुल्य तयार होतात आणि या नुसार व्यक्ती आपले जीवन जगतात.

प्रबोधन काळ आणि औद्योगिक क्रांती: आधुनिक कालखंडात विशेषतः प्रबोधन काळानंतर आणि औद्योगिक क्रांतीनंतर मोठ्या प्रमाणात वैज्ञानिक संशोधनामुळे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान याच्या क्षेत्रात व्यापक बदल झाले असून त्यांच्या तंत्रज्ञाना च्या वापरामुळे मानवाचा निसर्गातील हस्तक्षेप वाढला असून प्रत्येक समुदायात आणि समाजात यामुळे अमुलाग्र बदल झालेले दिसून येत आहेत, याचा परिणाम मानवी जीवनावरोबर निसर्गातील परिस्थितीकी व इतर सजीव आणि निर्जीव घटकावर होताना दिसून येत आहे परिणामी जर मानवी जीवनात सातत्य ठेवायचे असेल तर आणि शाश्वत विकास साधायचा असेल तर यामधील संतुलन सांभाळणे काळाची गरज आहे आणि त्यासाठी जागतिक , राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर प्रयत्न होणे गरजेचे असून ते

होत असून याबाबत जागरूकता आणि वेगवेगळ्या पातळीवर काळजी घेतली जात आहे आणि शाश्वत विकासाचे ध्येये साध्य करणे साठीची अंमलबजावणी कमी जास्त प्रमाणात वेगवेगळ्या पातळीवर होताना दिसत आहे. वास्तविकता निसर्गातील इतर सजीव घटक जगण्यासाठी निसर्गतः मिळालेले उपजत गुण वापरून पर्यावरणाशी जुळवून घेऊन आपले जीवन जगत असतात आणि अस्तित्व टिकवण्याचा प्रयत्न करताना अडळतात परंतु काही मर्यादेपलीकडील निसर्गत होणारा हस्तक्षेप कमी करणे काळाची गरज आहे कारण जैवविविधता धोक्यात येत असून बऱ्याच वनस्पती आणि जीव ज्हास / लुप्त आणि असुरक्षित होण्याच्या मार्गावर आहेत (युएनईपी २०२०). असे असले तरी निसर्गातील जिव, आणि मानव हे सर्व जगण्यासाठी निसर्गाशी जुळवून घेऊन आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत आणि परिणामी प्रतिकूल परिस्थितीत स्थलांतर करतात आणि जीवन जगतात. मानवाचे इतर प्राण्यापेक्षा वेगळेपण म्हणजे मानव आपल्या स्वतःच्या जीवन जगणेबरोबर समाजातील इतर व्यक्ती पण कशा पध्दतीने जीवन जगत आहेत याबद्दल सतत विचार आणि चिंतन करत (कृत्रिम बुद्धिमत्ता) असतात हि बाब इतर प्राणी आणि सजीवात जास्त आढळत नाही आणि यातून मानवी संस्कृती आणि सभ्यता याचा उदय आणि विकास झालेला दिसून येतो. याच जगण्याच्या गरजेतून सामाजिक संस्था उदयास येतात आणि सतत कार्यरत असतात. थोडक्यात, यालाच 'मानवी जीवन जगणे ही' सामुहिक कृती असते असे म्हणता येईल.

मानवी समाज जीवन टिकून राहणेसाठी माणसाने व्यक्तिगत जीवन जगत असताना सामुहिक कृतीस प्रोत्साहन देऊन त्यात सहभागी होणे आवश्यक असून एकटे राहणे म्हणजे जीवन जगणे नव्हे ही समज समाजाचे अस्तित्व टिकवणेसाठी अतिशय महत्वाची असते अशी शिकवण व्यक्तीस देणे गरजेचे असते. असे असले तरी समाजातील विशेष कृतीसाठी सतत एकत्रित असणे ही आवश्यकता नसते. मानवी जीवनाचे स्वरूप सातत्याने बदलणारे असलेने ते सामाजिक संस्था च्या स्वरूपाने सतत बदलत असते. यासाठी नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित कारणांचा अथवा बाबीचे योगदान महत्वाचे आहे असे इतिहासामध्ये डोकावलेवर लक्ष्यात येते. विविधता, बहुसांस्कृतिवाद आणि आधुनिककाळात विशेषतः प्रबोधन काळ, औद्योगिक क्रांती नंतर उदयास आलेली राष्ट्रवाद या संकल्पना आधुनिकतेच्या दृष्टीक्षेपातून पाहिल्यानंतर याचा योग्य आढावा घेणे उचित ठरेल तो थोडक्यात पुढील प्रमाणे-

आदिम काळापासून निसर्ग आणि मानवी समाज हे दोन्ही सातत्याने बदलत आहेत आणि बदलत राहतील ही वास्तविकता आहे. अनेक महत्वाच्या अभ्यासकांनी इतिहासकालीन समाजाचे वेगवेगळ्या टप्प्यामध्ये विभाजन केलेले आहे यामध्ये प्रामुख्याने जगाचा आणि भारताचा प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक इतिहास सामावून घेणे महत्वाचे आहे. काही निरक्षकांचं मत असे आहे की (हवश्रोन

१९७६, हुजेश, मार्टिन, अँडशर रॉक १९५५, निसवेट १९६७, झेईटलीन ९१, संदर्भ – जॉर्ज रिट्झर-१९८३) प्रबोधनकाळ हा बौद्धिक विकासाच्या प्रक्रियेतील अतिशय महत्वाचा टप्पा होता.

समाजशास्त्रीय दृष्टीकोण: या संदर्भात समाजशास्त्राचे जनक ऑगस्ट कॉम्ट यांनी नैसर्गिक शास्त्राबरोबर समाजशास्त्राची तुलना करून मांडलेल्या 'सोसिअल स्टॅटिक' आणि 'सोसिअल डायनॅमिक' या संकल्पना अतिशय महत्वाच्या आहेत. त्याचबरोबर त्यांनी 'विज्ञान समजून घ्यायचे असेल तर इतिहास समजून घेणे गरजेचे आहे असे प्रतिपादन केले' थोडक्यात समाजाच्या अभ्यासासाठी इतिहास महत्वाचा असतो अशी मांडणी करून समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा पाया रचला. यासाठी त्यांनी समाजाच्या विकासाचा उल्लासितावादी सिद्धांत ज्याला 'लॉ ऑफ थ्री स्टेजेस' म्हणून ओळखला जातो त्यामध्ये मानवाच्या बौद्धिक विकासाच्या अवस्था मांडल्या आहेत आणि त्यामध्ये त्यांनी तीन अवस्था सांगितल्या त्यामध्ये प्रामुख्याने पहिली धार्मिक अवस्था (ईश्वरी): (ई १३००पुर्वी) सदरची अवस्था हि आधी-नैसर्गिक शक्तीच्या आधारावर मानवी जीवन केंद्रस्थानी ठेऊन अस्तित्वात होती. दुसरी मेटॅफिजिकल यालाच अमूर्त अवस्था असे म्हणता येईल यामध्ये प्रामुख्याने (१३००-१८००) सदरच्या अवस्थेत व्यक्तिगत देवापेक्षा निसर्ग ही संकल्पना केंद्रस्थानी होती. शेवटी १८०० नंतर प्रत्येकवादी अवस्थेत पोहोचले यामध्ये विज्ञानावर श्रद्धा हा केंद्रबिंदू होता आणि यामध्ये प्रामुख्याने निरीक्षण, प्रयोग, पडताळणी आणि वस्तुनिष्ठता या बाबींचा समावेश होता (जॉर्जरिट्झर -१९८३ .पृष्ठ१५). या विचाराने ऑगस्ट कॉम्ट यांनी एका नवीन शास्त्राची पायाभरणी केली आणि आज जगामध्ये सर्वत्र समाजशात्र एक नवीन तरुण ज्ञानशाखा म्हणून विकसित होत आहे. आजच्या परिस्थितीत समाजशात्रामध्ये अभिजात, समकालीन आणि आधुनिक विचारवंतांचा अभ्यास केला जात आहे याचबरोबर उत्तरआधुनिक सिद्धांत ज्याचे स्वरूप हे आंतरविद्याशाखीय असून समाजशात्र विषयात याचा समावेश केला आहे.

विविध समाजात आणि देशामध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपाची भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, प्रादेशिक, आर्थिक विविधता आढळते असे असले तरी प्रत्येक विविधतेचे फायदे आणि तोटे आहेत आणि त्यांच्यातील परस्परसंबंध कधी-कधी सामंजस पणाचे आणि समाज उपयोगी असतात तर कधी उलट समाजास (खुप भिन्नता) हानी पोहोचणारे (जसे भारतातील जाती व्यवस्था) असतात म्हणून विविधतेचे स्वरूप आणि अंतरसंबंध समजावून घेणे गरजेचे आहे. भारताच्या संदर्भात आपली एक वेगळी ओळख, सौंदर्य म्हणून राजकारणी आणि संशोधक 'विविधतेत एकता' ही बाब सतत उल्लेखित करतात यामध्ये प्रामुख्याने 'एकरूपतेशिवाय एकता' आणि 'विभाजनाशिवाय विविधता' या बाबींचा समावेश होतो. याचा मुख्य अर्थ असा समजला

जातो की विविधता आणि थोडी भिन्नता मानवी आंतरक्रियांना समृद्ध करते आणि सामाजिक जीवन समृद्ध करते. भारतामध्ये जगातील सर्व धर्म/श्रद्धा आढळून येतात जसे की हिंदू / वैदिक धर्म, ईस्लाम, ख्रिश्चन, बौध्द, शीख, पारसी, आणि त्यातील इतर अनेक उप-संप्रदाय आढळतात. भारतीय राज्यघटने च्या कलम ३४३ (१) नुसार देवनागरीतील हिंदी ही भारताची राष्ट्र भाषा असून कलम ३४३ (२) नुसार इंग्रजी भाषा चा कार्यालयीन कामासाठी वापर चालू ठेवला आहे त्याच बरोबर भाषावार प्रांतरचनेने प्रादेशिक भाषा ही त्या राज्याची राजभाषा म्हणून महत्वाची मानली आहे. पिपल्स लिंगव्हीस्तिक सर्वे २०१०-१२ अहवालानुसार भारतात ७८० बोली भाषा आहेत. भारताच्या संदर्भात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे विचार महत्वाचे आहेत. या संदर्भात त्यांनी त्यांच्या 'द डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया' (१९४६) या पुस्तकात भारताच्या गौरवशाली इतिहासाविषयी लिहिले आहे की भारताची संस्कृती आणि सभ्यता परिवर्तनशील आणि समावेशक आहे.

बहुसंस्कृतीवाद आणि सांस्कृतिक विविधता: साधारणपणे बहुसंस्कृतीवाद असणाऱ्या समाजामध्ये मध्ये प्रभावी संस्कृती नसते तर तिथे विविध संस्कृती एकमेकांशी जुळवून घेऊन एकात्मिकपणे सातत्य ठेवतात. या बाबत भारत बहुसंस्कृतीवाद असणारा देश आहे का या बाबत एकमत आढळत नाही परन्तु भारतीय संविधान समानतेवर आधारित असून सर्वांना समान अधिकार देते आणि सांस्कृतिक विविधता जपते.

राष्ट्रवादा विषयी विविध मतप्रवाह (आढावा):

गेल्लनार इर्नेस्त (१९८३) हे जगविख्यात मानव शास्त्रज्ञ असून त्यांनी राष्ट्रवाद हा आधुनिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणाचा परिणाम असून ही अवस्था अपरिहार्य आहे असे मांडले आहे, त्यांच्या मते आजची राष्ट्र प्राचीन नसून एकमेकाशी अवलंबित असून ते अधुनिकीकरणाने निर्मित आहेत आणि राष्ट्रवाद हे स्वतः तयार करत आहेत. म्हणून प्रत्येक राष्ट्राचा राष्ट्रवाद सामाजिक पातळीवर वेगळा असला तरी पूर्णपणे स्वतंत्र नाही.

बेनेदिक्त अन्देरसन (२००३) यांनी राष्ट्राच्या निर्मिती संदर्भात नवीन मांडणी करणेचा प्रयत्न केला आहे या बाबत त्यांनी राष्ट्र म्हणजे 'इम्याजीनड कमुणीटी' आहे हे स्पष्ट केले असून इम्याजीनड कमुणीटी हे 'सामाजिक रचित / बांधणी केलेले आभासी समुदाय असतो या मध्ये सभासद एका आससमुहाचा एक घटक म्हणून एकमेकास जाणून घेतात परंतु प्रत्यक्षात कधी भेटत नसतात. राष्ट्रवाद हा एक कल्पित घटक आहे अशी मांडणी केली आहे. त्याच बरोबर या मध्ये कल्पकता, मर्यादितपणा, सार्वभौमत्व, समुदाय या संकल्पनांचा समावेश केला आहे.

भारतातील राष्ट्रवादाचा उदय आणि विकास हा प्रामुख्याने दोन कालखंडात विभागलेला दिसून येतो या मध्ये प्रामुख्याने स्वातंत्र्य पूर्व काळ यामध्ये आणि स्वातंत्र्योत्तर काळ

या मध्ये भारतीय राज्यघटने प्रणीत सध्या लोकशाहीवादी, समाजवादी आणि कल्याणकारी राष्ट्र ज्या मध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता जपणारा राष्ट्रवाद असून 'वसुधैव कुटुंबकम' विचार मानणारा आहे म्हणजेच थोडक्यात स्वतःची वेगळी ओळख जपून जागतिक विचार अंगीकृत करणे, इतर देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध विकसित करणे आणि विश्व बंधुभाव जोपासणे.

डूडलेय सिरस (१९८३) यांनी त्यांच्या अभ्यासात राष्ट्रवादाविषयी विचार मांडत असताना आर्थिक विचार विषयी टीकात्मक परंपरागत रूढीने विचार करणाऱ्यांना आव्हान देऊन 'विकासात्मक अर्थशास्त्र' आणि मदतीची धोरेण या बाबत भाष्य केले आहे. त्यांच्या मते मार्क्सवादी आणि परंपरागत पाश्चात्य अर्थशास्त्री हे समान असून ते राष्ट्रवादा विषयीच्या मजबुती आणि समर्थन यांना कमी लेखतात. यांच्या मते राष्ट्रवाद ही आर्थिक विकासासाठीची नवीन राजकीय संधी आहे.

राधका निउमनोवा (२००८) असे मांडतात की राजकीय उदारमतवादी व्यवस्थेमध्ये होणारे विरोधाभास आजच्या राष्ट्रवादी देशात दोन पद्धतीने दिसून येतात (एक) आपण आणि इतर हे वाद प्रामुख्याने अशावेळी उत्पन्न होतात की एका बाजूला आपण उदारमतवादी आहेत असे दाखवतो आणि विरोधाभास असा की आमची स्वतःची संस्कृती जपायची भाष्य करतो. (दोन) सांस्कृतिक सापेक्षतावाद सतत प्रदर्शित करतो कि संस्कृती ही बहुसंबंध आणि बहुअर्थ असणारी व्यवस्था असून मतभेद आणि भिन्नता सोबत सोबत असतात.

जी. अलोयसीस १९९८ यांनी भारतीय राष्ट्रवादाच्या चळवळीबाबत समीक्षात्मक अध्ययन केले असून त्यांनी भारतातील राष्ट्रवाद ही चळवळ उच्चजातीच्या नेत्रत्वात नवीन राज्य बनवण्यात यशस्वी झाले, परंतु ते समतामुलक राष्ट्र निर्माण करू शकले नाही आणि या बाबत त्यांनी असे प्रतिपादन केले आहे की जातीमुळे निर्माण झालेली अंतर्गत दुफळी ही महत्वाची मानल्याने बहिर्गत ब्रिटीश शक्तीला ते योग्यरित्या शमवू शकले नाहीत आणि पारंपारिक श्रेणी रचना ही त्यांच्या फायद्याची आहे म्हणून ते मोडू शकले नाहीत. सदरचे अध्ययन भारतीय राष्ट्रवादाची दुसरी बाजू समजण्यासाठी महत्वाचे आहे. या बाबत सविस्तर अध्ययन होणे गरजेचे आहे.

सारांश आणि निष्कर्ष: थोडक्यात शेवटी असा निष्कर्ष काढता येईल की, आजच्या बदलत्या काळात जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि अमेरिकन साम्राज्यवादी धोरणामुळे होणारे आर्थिक धुवीकरण यामुळे जगात अमुलाय बदल होतांना दिसत आहेत याचबरोबर आंतर राष्ट्रीय स्थलांतर आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या नवीन संस्कृती याचाही मानवी जिवनावर आणि लोकशाही राष्ट्रवादावर व्यापक प्रभाव पडत आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. पंडित नेहरू १९४६, डिस्कवरी ऑफ इंडिया, मेरिडीयन बुक्स, युके.

२. जॉर्ज रिट्झर १९८३, मॉडर्न सोसिओलॉजिकल थेअरी, फिफ्त एडिशन, मॅकग्रहिल, पब्लिकेशन.
३. डूडलेय सिरस, १९८३, द पोलिटिकल इकॉनामी ऑफ नेशनलीसम, ऑक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस.
४. गेल्लनार इर्नेस्त, १९८३, नेशन्स अंड नेशनलीसम, ऑक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस.
५. जी. अल्लोयसीस १९९८, नेशनलीसम विदाऊट अ नेशन इन इंडिया, ऑक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस.
६. रेमंड आरा (अनुवादक, २००१) श्री. हेमाकांत बलकुंडी, समाजशास्त्रीय विचारातील प्रमुख प्रवाह, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
७. बेनेदिक्त अन्देरसन, २००३, इम्याजीनड कम्युनिटी, रिफ्लेक्शन ओन द ओरिजिन एण्ड स्प्रेड ऑफ न्यासन्वालीसम व्ही. ई. आर. एस. ओ., लंडन.
८. राधका निउमनोवा, २००८, मल्टीकल्चरिसम अँड कल्चुरल डायव्हर्सिटी इन मॉडर्न नॅशनस्टेट, इन निर्मला राव सं. अंडरस्टॅण्डिंग मल्टीकल्चरिसम, आय. सी. एफ. ए. आय. युनिव्हर्सिटी प्रेस.
९. **अहवाल/ इतर**
 १०. पिपल्स लिंगव्हीस्तिक सर्वे २०१०-१२
 ११. युएनईपी अंड बायोडाव्हरसिटी नोट पब्लिशड इन सप्टेम्बर २०२०. (युएनईपी.ओआरजी)
 १२. इंडिया २०१८ रेफेरन्से म्यनुएल: मिनिस्ट्री ऑफ इन्फोर्मेशन एंड ब्रोडकास्टिंग, गवोर्मेण्ट ऑफ इंडिया

भारतीय अर्थव्यवस्था : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मुलगामी विचार

डॉ. सुनील व्यंकटेश सामग, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, संत रामदास महाविद्यालय घनसावंगी जि.जालना

सारांश: भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आधुनिक घडणीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अत्यंत दूरगामी, अभ्यासपूर्ण आणि मुलगामीस्वरूपाचे मानले जाते. अर्थशास्त्रातील त्यांचे संशोधन, वित्तीय धोरणांचे विश्लेषण, कृषी व औद्योगिक विकासाबाबतची त्यांची दृष्टी, तसेच रिजर्व बँकेसाठी (RBI) केलेल्या शिफारसींनी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया भक्कम केला. या लेखात डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास, त्यांचे मूलतत्त्ववादी स्वरूप आणि भारतीय आर्थिक धोरणांवरील त्यांचा प्रभाव या मुद्द्यांचा सखोल अभ्यास केला आहे. सामाजिक न्याय, आर्थिक समानता, राज्याचा विकासातील सक्रिय हस्तक्षेप आणि वंचित समाजांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचा त्यांचा आग्रह या सर्वांचा आजच्या अर्थव्यवस्थेवर खोलवर परिणाम झाला आहे. हा लेख भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेत आंबेडकरी विचारांचे महत्त्व अधोरेखित करण्याच्या उद्देशाने लिहिला आहे.

कुट शब्द: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भारतीय अर्थव्यवस्था, आर्थिक विचार, सामाजिक न्याय, रिजर्व बँक, चलनविषयक धोरण, औद्योगिक विकास, भूमिसुधारणा.

प्रस्तावना: भारताच्या आर्थिक विकासाची पायाभरणी करणाऱ्याव्यक्तिमत्त्वांची यादी लांब असली तरी त्यातील सर्वात प्रभावशाली आणि दूरदृष्टी असलेले नाव म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. केवळ सामाजिक क्रांतिकारक म्हणून नव्हे, तर एक प्रख्यात अर्थतज्ज्ञ, धोरणकर्ते आणि वित्ततज्ज्ञ म्हणून त्यांचे योगदान भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या इतिहासात मोलाचे आहे.

अर्थशास्त्रातील कोलंबिया विद्यापीठातील डॉक्टरेट व लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये (LSE) केलेले उच्च शिक्षण हे त्यांच्या आर्थिक विचारांची शास्त्रीय पायाभरणी ठरले. "The Problem of the Rupee – Its Origin and Its Solution" या त्यांच्या डॉक्टरेटप्रबंधाने भारतीय चलन व्यवस्थेतील त्रुटी उघडकीस आणल्या आणि नंतर RBI स्थापन धोरणाचे मार्गदर्शक तत्व तयार करण्यात महत्त्वाची भूमिका निभावली. डॉ. आंबेडकरांनी अर्थव्यवस्थेकडे सामाजिक समता, आर्थिक मुक्ती, राज्याचे सक्रिय नियोजन, कृषी क्षेत्राचे पुनर्गठन, औद्योगिक वाढ, शिक्षणाचा विकास व कामगार अधिकार या बहुआयामी दृष्टीकोनातून पाहिले. त्यामुळे त्यांचे आर्थिक विचार 'मुलगामी' किंवा

Radical स्वरूपाचे होते. हा लेख त्यांच्या त्या मुलगामी विचारांचा सखोल अभ्यास करतो.

संशोधन पद्धत: या लेखात पुढील संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे: १) ग्रंथाधारित अभ्यास – डॉ. आंबेडकरांच्या मूळ ग्रंथांचे, लेखनाचे व भाषणांचे विश्लेषण. २) द्वितीयक स्रोतांचे विश्लेषण – विविध संशोधन निबंध, शोधनिबंध, पुस्तके, अहवाल इत्यादींचा अभ्यास. ३) इतिहासपर पद्धत – स्वतंत्रतापूर्व आणि पश्चात आर्थिक परिस्थितीच्या संदर्भात आंबेडकरी विचारांचे मूल्यमापन. ४) विश्लेषणात्मक पद्धत – आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा आधुनिक आर्थिक धोरणांशी तुलनात्मक अभ्यास. ५) तर्काधारित दृष्टिकोन – त्यांच्या विचारातील मुलगामी, क्रांतिकारक आणि प्रगत घटकांचा अभ्यास.

डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय शिक्षण आणि बौद्धिक पाया: डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रातील शिक्षण अत्यंत उच्च दर्जाचे होते. कोलंबिया विद्यापीठात त्यांनी समाजशास्त्र, राजकीय अर्थशास्त्र आणि आर्थिक इतिहासाचा अभ्यास केला. प्रो. जॉन डेवी यांच्या प्रभावामुळे सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीबद्दलची त्यांची दृष्टी अधिक प्रगल्भ झाली. त्यांचे पुढील प्रबंध

भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी मार्गदर्शक ठरले: १) The Evolution of Provincial Finance in British India २) The Problem of the Rupee—Its Origin and Its Solution ३) Administration and Finance of the East India Company या अभ्यासांमध्ये त्यांनी चलनवाढ, किंमत स्थिरता, सोन्याचे प्रामाणिक मूल्य, वित्तीय शिस्त, कर रचना, आणि राज्याची आर्थिक भूमिका यांचा ऊहापोह केला.

भारतीय आर्थिक धोरणांवरील डॉ. आंबेडकरांचे मुलगामी विचार:

१) **चलनविषयक धोरण (Monetary Policy)** आणि "रुपया समस्येचे समाधान": त्यांच्या "Rupee Problem" विषयक संशोधनानुसार भारतातील रुपया ही चलनविषयक अस्थिरतेची मुख्य कारणे: १) चांदीवर आधारित चलन व्यवस्था. २) अति अवमूल्यन ३) वित्तीय अव्यवस्था ४) ब्रिटिश सरकारचे वित्तीय शोषण होती. यासाठी त्यांनी रुपये सोन्यावर आधारित (Gold Standard) व्यवस्था लागू करण्याचा व चलन स्थिरतेचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांच्या शिफारसींवरूनच नंतर Reserve Bank of India (RBI) चे चलन धोरण आकारास आले.

२) **अर्थव्यवस्थेत राज्याची सक्रिय भूमिका:** आंबेडकरांनी असा युक्तिवाद केला की बाजार व्यवस्था केवळ श्रीमंत वर्गाच्या हितासाठी काम करते. त्यामुळे वंचित समाजाच्या आर्थिक विकासासाठी राज्याचा हस्तक्षेप अपरिहार्य आहे. १) सार्वजनिक उद्योगांचे संरक्षण २) राज्य-नियोजित औद्योगिक विकास ३) रोजगार निर्मितीचे नियंत्रण ४) किंमतीचे नियमन ही तत्त्वे ते मांडतात.

३) **कृषी सुधारणा – भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया:** भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी हा कणा असून आंबेडकरांनी कृषी क्षेत्रातील असमानतेवर मोठा प्रभाव टाकणारे विचार मांडले. ते म्हणतात: "भूदान नाही तर भूमिसुधारणा हाच खरा उपाय." त्यांचे प्रमुख मुद्दे: १) शेतजमिनीचे राष्ट्रीयीकरण २) सहकारी शेतीची अंमलबजावणी ३) सिंचनाची वैज्ञानिक सोय ४) कर्ज व्यवस्थेचे पुनर्गठन ५) व्याजदराबाबत कठोर धोरण. त्यांच्या मते कृषी क्षेत्राची पुनर्रचना न करता भारत आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होऊ शकत नाही.

४) **औद्योगिकरण आणि कामगार अधिकार:** आंबेडकर भारताच्या औद्योगिक भविष्याचा विचार करणारे पहिले अर्थतज्ज्ञ होते. त्यांच्या मते: १) उद्योगीकरणांमुळे बेरोजगारी कमी होते २) ग्रामीण लोकसंख्या शहरी क्षेत्रात आकर्षित होते ३) उत्पादनक्षमता वाढते ४) राष्ट्राची स्पर्धात्मकता मजबूत होते ५) कामगारांच्या हितासाठी त्यांनी: ८ तास कामाचा दिवस, किमान वेतन, कामगार विमा योजना,

सामाजिक सुरक्षा, महिलांच्या कामाच्या अटींचे नियमन, यांसारख्या प्रगत तरतुदी केल्या.

५) **कर प्रणालीबद्दलची त्यांची दृष्टी:** त्यांच्या मते कर रचना प्रगतीशील (Progressive Taxation) असावी. उच्च उत्पन्नावर अधिक कर ही संकल्पना त्यांनी समर्थित केली. कर प्रणालीने सामाजिक समता राखली पाहिजे, असे ते म्हणतात.

६) **आर्थिक लोकशाही आणि समाजकल्याण:** डॉ. आंबेडकरांचा आग्रह होता की राजकीय लोकशाही टिकण्यासाठी आर्थिक लोकशाही आवश्यक आहे. आर्थिक समानता नसल्यास लोकशाही टिकू शकत नाही. त्यांनी सामाजिक व आर्थिक न्यायाच्या तत्वांवर आधारित राज्यरचनेला प्राधान्य दिले. त्यांच्या विचारांचे आजच्या समावेशक विकासाच्या (Inclusive Growth) संकल्पनेशी अचूक साधर्म्य आहे.

आधुनिक भारतातील आंबेडकरी आर्थिक विचारांचे महत्त्व: १) आर्थिक आरक्षण व सामाजिक न्याय २) आर्थिक धोरणांमध्ये समता ३) वित्तीय नियमनात काटेकोरपणा ४) बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा ५) ग्रामीण विकास व कृषी सुधारणा ६) सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा विस्तार ७) कामगार कायदे व सामाजिक सुरक्षा. या सर्व क्षेत्रांत आंबेडकरांचे विचार आजही अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

निष्कर्ष: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी मुलगामी, क्रांतिकारक आणि सामाजिक समानतेकडे निर्देश करणारे होते. त्यांनी अर्थशास्त्राचे सामाजिक न्यायाशी एकत्रीकरण करून एक अनोखी विकासदृष्टी मांडली. भारतीय चलन स्थिरता, RBI स्थापना, औद्योगिकरण, कामगार अधिकार, कररचना, भूमिसुधारणा, राज्याचा सक्रिय हस्तक्षेप, समताधिष्ठित विकास यांसारख्या क्षेत्रांत त्यांच्या विचारांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला भक्कम पाया दिला.

आज 'समानता', 'समावेश', 'शाश्वत विकास' यांसारख्या संकल्पनांचा आधार आंबेडकरी विचारांमध्येच आहे. म्हणूनच आधुनिक भारताच्या आर्थिक धोरणांना दिशा देताना डॉ. आंबेडकरांच्या मुलगामी विचारांचा अभ्यास अत्यंत आवश्यक ठरतो.

संदर्भ (References)

1. Ambedkar, B. R. (1947). *The problem of the rupee: Its origin and its solution.* Thacker & Co.
2. Ambedkar, B. R. (1917). *The evolution of provincial finance in British India.* Columbia University Press.
3. Bellwinkel-Schempp, M. (2009). *B. R. Ambedkar: Economic thoughts and philosophy.* Economic & Political Weekly.
4. Jaffrelot, C. (2005). *Ambedkar and the struggle against caste.* Permanent Black.
5. Rodrik, D., & Subramanian, A. (2004). *Economic reforms and development in India.* Oxford University Press.
6. Zelliott, E. (1992). *From untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar movement.* Manohar Publishers.

भारतीय ज्ञान प्रणाली विषयाची प्रासंगिकता

डॉ. नलिनी बोरकर, समाजशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर जि. भंडारा

भारतीय ज्ञान प्रणाली म्हणजे प्राचीन भारतातील सर्व पारंपारिक ज्ञान, कला, कौशल्ये, गीत, संगीत, नाट्य इत्यादींचा समावेश भारतीय ज्ञान प्रणाली मध्ये होतो. भारत हा अत्यंत विविधतेने नटलेला देश असल्याने अत्यंत समृद्ध अशी सांस्कृतिक परंपरा आपल्याला लाभलेली आहे. भारताच्या प्राचीन दर्शनशास्त्रांमध्ये वेद, उपनिषद, ऋचा तसेच महाकाव्यांमध्ये भारतीय ज्ञान प्रणालींचे दर्शन घडून येते. आज भारतीय समाजात विविध समस्या दिसून येतात. शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांच्या गळतीची समस्या, आरोग्याच्या समस्या, वाढतेमानसिक आजार, दारिद्र्य, मादक पदार्थांचे सेवन, स्त्रियांवरील वाढते लैंगिक अत्याचार या सर्व समस्यांचे मुल भारतीय समाजात आहे. भारतीय समाजाचे अध्ययन करतांना भारतीय समाजाला तिथे राहणाऱ्या लोकांच्या जीवन जगण्याच्या पद्धतीला समजून न घेता जी शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यात आली आहे. त्यामुळे अनेक समस्या अधिकच विक्राल रूप धारण करतांना दिसतात. असे का झाले हा अत्यंत महत्वाचा प्रश्न आहे. प्राचीन भारतीय समाज ज्ञानाने, संस्कृतीने, कलेने समृद्ध होता. स्त्री, शुद्रांपासून सर्वांना शिक्षणाचा अधिकार होता. मैत्रेयी, गार्गी, विशाखा या बौद्धकालीन विद्वान स्त्रिया याची साक्ष देतात. थेरीगाथा सारखा महान ग्रंथ याच काळात लिहिला गेला होता. हा भारतीय स्थापत्यकलेच्या उत्कर्षाचा काळ होता, नृत्यकला, गायनकला यामध्ये नवनवीन प्रयोग होत होते. खजुराहो मंदिर, अजिंठा वेरुळचे लेणे, कैलासमंदिर हे याच काळातील उदाहरणे आहेत. अशा समृद्ध भारताच्या स्थापत्य कला आहेत. भारतातील गायन कलांचा इतिहास तर अधिकच समृद्ध आहे. विविध प्रकारचे राग भारतात निर्माण झाले आहेत. याशिवाय विविध वादक व वाद्ये प्रकार भारतात उगम पावलेला आहे. विविध संगीत घराणे भारतात उदयास आलेले आहेत. नृत्यकलेचे विविध प्रकार भरतनाट्यम, कुचीपुडी, कथकली, ओडिसी, बिहू इत्यादी नृत्यप्रकार भारतात उदयास आले आणि विकसित पावले आहेत.

भारतातील प्राचीन लोकांनी जे ज्ञान प्राप्त केले, संपादित केले. ते भारतीय समाजाला हितायू, सुखायू बनविण्यासाठी तयार केले होते. हे सर्व ज्ञान भारतीय ज्ञान प्रणाली म्हणून गणले जाते. संगीत असो कि आयुर्वेदाचे ज्ञान असो ते पिढी दर पिढी हस्तांतरित होत आलेले आहे. विविध ग्रंथांमध्ये शिलालेखांमध्ये हे ज्ञान

आपल्याला वाचायला मिळते. मोडी लीपिमधील अनेक शिलालेख आजही अस्तित्वात आहेत. भारतातील आयुर्वेदाचे महत्वपूर्ण ज्ञान तर आज संपूर्ण जगात वापरले जात आहे. किंबहुना असेही म्हणता येईल कि आमचे आयुर्वेदातील ज्ञान आज जगातील इतर लोक वापरत आहेत. लाखो वर्षांपासून मानव पृथ्वीवर अस्तित्वात आहे. मानवाचे शरीर पंचतत्वांनी बनलेले आहे. आकाश, पृथ्वी, जल, वायू, अग्नी इत्यादी पासून शरीर बनलेले आहे. वात, पित्त, कफ या तिन्ही प्रवृत्तींनी शरीर बनलेले आहे. आयुर्वेद आपल्या भारतीय जीवन प्रणालीचा एक महत्वाचा भाग आहे. आयुर्वेदाने आपल्या संस्कृतीला समृद्ध केले आहे. सर्व प्रकारचे वेद, चरक ऋषींची चरक संहिता, च्यवन ऋषींची च्यवनप्राश बुटी हे सर्व ज्ञान भारतीय आहे. पतंजली ऋषींचे योगशास्त्र हे सुद्धा अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. भारतीय लोकांचे शरीर ज्या पद्धतीचे आहे त्यानुसार, ऋतुमानानुसार खानपान व वस्त्रे, प्रावरणे. रीतीरिवाज तयार केले आहेत. त्या पद्धतीने जीवन असेल तर आयुष्यमान जीवन प्राप्त होते. परंतु भारतीय समाजात पाश्चिमात्य पद्धतीने जीवन जगण्यास सुरुवात झाल्यामुळे स्वास्थ्यासंबंधित विविध समस्या निर्माण होत आहेत. भारतीय प्राचीन ज्ञान अत्यंत महत्वपूर्ण असूनही त्याचे महत्व भारतीय समाजात विसरत चालला आहे. पाश्चिमात्य ज्ञानाच्या आहारी जाऊन भारतीय ज्ञानाला बुरसटलेले आणि प्राचीन ठरवून टाकले आहे. भारतीय ज्ञान प्रणाली मध्ये आयुर्वेद, योगशास्त्रा सोबत आध्यात्मिक ज्ञानाचाही समावेश आहे. प्राचीन भारतीय माणसाला कधी मानसिक आजारपणाचा सामना करावा लागला नाही कारण त्याच्याकडे आध्यात्माची शक्ती होती. भक्तीचळवळ, वारकरी संप्रदाय, शीख संप्रदाय ज्यामध्ये ग्रंथ प्रमाण्याला अधिकच महत्व आहे. यांचा समावेश भारतीय जीवनात होतो. भारतीय समाजाला नियम आणि नियमन यांचे महत्व माहित होते. जसजसा भारतीय समाज पश्चिमात्यीकरणाकडे वळू लागला, भारतीय समाजात आजारपणाचे प्रमाण वाढू लागले. आज भारत हा मानसिक आजारांचे माहेरघर बनलेला आहे.

भारतीयज्ञान प्रणाली चे मुख्य स्रोत: वैदिक व उपनिषदीय साहित्य, बौद्ध साहित्य, थेरीगाथा, जैन दर्शन, या मध्ये केवळ आध्यात्मिक ज्ञान नसून गणित,

विज्ञान, खगोलशास्त्र आणि उपचार पद्धतींचा समावेश आहे.

भारतीयज्ञान प्रणाली चे मुख्य चारघटक:

१) व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास उदा. बौद्धिक, नैतिक, शारीरिक, अध्यात्मिक इत्यादी. IKS तर्कशास्त्र, धर्म, विज्ञान आणि प्रत्याक्षिक कलांची सांगड घालते.

२) जीवन दर्शन: भारतीय व्यक्तीचा समाज आणि जीवन पद्धती तसेच प्रशासनिक प्रभावामुळे झालेला बदल.

३) आयुर्वेद, ज्योतिषशास्त्र, आणि गणित या वीषयांच्याज्ञानाची सांगड घालणे.

४) दर्शनशास्त्र आणि धार्मिक पुस्तकांमध्ये असणारे अध्यात्मिक ज्ञान आणि आधिभौतिक संज्ञा.

भारतीयज्ञान प्रणाली ची आवश्यकता: भारतातील शिक्षण कसे असावे याबद्दल ब्रिटीश संसदेने इ. स. १८१३ मध्ये एक कायदा केला. त्या कायद्याप्रमाणे मिशनरी लोकांना भारतात स्थायिक होऊन तेथील रहिवाशांना धार्मिक शिक्षणासह पाश्चात्य शिक्षण देण्याची परवानगी दिली होती. मात्र त्याच बरोबर ब्रिटिशांनी आपल्या ताब्यातील भारतातील लोकांमध्ये वांडःमयाचा आणि शास्त्रांचा प्रसार होण्यासाठी दरवर्षी एक लाख रुपये अनुदान करावेत अशी तरतुदकेली होती. या तरतुदींचा अर्थ लावण्याबाबत हिंदुस्थानचा तत्कालीन गवर्नर जनरल यांच्या शिक्षण विषयक समिती मध्ये मतभेद झाले. त्यातील एका गटाचे मत असे होते कि वांडःमयाचा प्रसार म्हणजे हिंदुस्थानातील दोन प्रमुख धर्मियांच्या म्हणजे हिंदू आणि मुसलमान यांच्या संस्कृत आणि अरबी भाषातील वांडःमयाचा प्रसार होय. शास्त्राच्या प्रसाराबाबत त्यांचे म्हणणे असे कि, भारतीयांमध्ये युरोपियन ज्ञानाबद्दल पूर्वाग्रह आहे आणि हे ज्ञान त्यांच्या ज्ञान भाषेतून दिल्याखेरीज ते घेण्यास तयार होणार नाहीत, त्या मतामुळे या गटाने चांगल्या इंग्रजीपुस्तकांचे संस्कृत आणि अरबी शिकविणाऱ्या जुन्या संस्था जतन करण्याचा आग्रह धरला. दुस-या गटाचे म्हणणे असे आहे कि, वांडःमयाचा प्रसार म्हणजे इंग्रजी वांडःमयाचा प्रसार होय. गवर्नर जनरलच्या शिक्षण विषयक समितीत याबाबत पराकोटीचे मतभेद होते आणि दोन्ही बाजू अगदी तुल्यबळ होत्या. या बाबीचा निकाल लावण्यासाठी गवर्नर जनरलच्या कार्यकारी मंडळाचा एक सदस्य लॉर्ड मेकॉले यांनी २ फेब्रुवारी १८३५ रोजी गवर्नर जनरल लॉर्ड विलियम बेन्टींग यास एक अहवाल सदर केला. यामध्ये त्यांनी भारतीयांना पाश्चात्य वांडःमय आणि शास्त्रीय ज्ञान शिकवावे, शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी असावे, तसेच संस्कृत आणि अरबी या भाषा शिकविणा-या संस्था हळूहळू बंद

कराव्यात असे सुचविले. लॉर्ड विलियम बेन्टींग यांनी मेकॉले यांचे हे मत आपणास मान्य असल्याचे सुचविले. अर्थातच विरोधी मताच्या मंडळींनी याबाबत जोरदार तक्रार केली. ७ मार्च १८३५ रोजी याबाबत सरकारचा जो ठराव प्रसिद्ध झाला, त्यामध्ये (१) भारतीयांना पाश्चात्य वांडःमय आणि शास्त्र हे विषय इंग्रजी माध्यमातून शिकवावेत. (२) संस्कृत आणि अरबी शिकविणारी विद्यालये बंद करू नयेत, मात्र या विद्यालयांना नवे अनुदान आणि तेथील अभ्यासकांना शिष्यवृत्त्या देऊ नयेत. (३) पारंपारिक ग्रंथ छपाईसाठी अधिक पैसे खर्च करू नयेत, यापुढे उपलब्ध असलेला निधी पाश्चात्य वांडःमय आणि शास्त्रे शिकविण्यासाठी खर्च करावा.

मेकॉले यांच्या खलीत्याबद्दल अभ्यासकांनी उलटसुलट मते आहेत. भारतीय भाषा, धर्म आणि संस्कृती यांना तुच्छ लेखल्याबद्दल काहींना त्यांचा संताप येतो. भारतीय भाषां एवजी इंग्रजी भाषेचा मध्यम म्हणून त्यांनी पुरस्कार केल्यामुळे अनेकजण त्यांना दूषण देतात. हि सर्वच मते अतिशयोक्ती आहेत. मेकॉले यांनी त्यांचा खलिता लिहिण्यापूर्वीच अनेक भारतीयांनी इंग्रजी भाषा आणि पाश्चात्य शास्त्रे शिकविण्यास सुरुवात केली होती. मात्र भारतीय भाषा आणि संस्कृती या बद्दल माहिती करून न घेता त्यांनी जे अनुद्धार काढले ते मात्र बरोबर नव्हते. त्याच बरोबर मातृभाषे एवजी इंग्रजी भाषेचा माध्यम म्हणून त्यांनी केलेला पुरस्कार हि योग्य नव्हता. काहींनी या खलित्यास विकासाच्या मार्गावरील दीपस्तंभ मानले तर काहींनी नव्या युगाचा मनु. काहींच्या मते भारतीय समाजातील सांस्कृतिक परिवर्तनाला हा खलिता जबाबदार आहे. मेकॉले यांनी भारतीय भाषांना गौण मानून इंग्रजी भाषेला अवास्तव महत्व दिले. संस्कृत भाषेला हीन मानले. भारतात ब्रिटिशांचे राज्य बळकट करण्यासाठी, राज्य चालविण्यासाठी इंग्रजीचे ज्ञान असलेले मनुष्यबळ आवश्यक आहे. असे त्यांनी स्पष्ट केले. त्याच बरोबर भारतातील लोकांना शरीराने भारतीय व विचाराने इंग्रज बनवायचे होते. त्यासाठी त्यांनी टोकाच्या भूमिकेतून इंग्रजीची प्रशंशा केली.

पाझर सिद्धांत: शिक्षणतळागाळातील सामान्य माणसाला प्रत्यक्ष देण्यापेक्षा ते समाजातील उच्च वर्गाला दिले तर झिरपत झिरपत ते सामान्य वर्गापर्यंत पोहोचेल असा युक्तिवाद मेकॉले यांनी मांडला. या सिद्धांताला पाझर सिद्धांत म्हणतात. २४ नोव्हेंबर १८३९ च्या विवरणपत्राद्वारे लॉर्ड फॉर प्लांट्यांनी हा सिद्धांत सरकारचे शिक्षणविषयक धोरण म्हणून स्वीकारला, सरकारचा उद्देश समाजातील उच्च वर्गामध्ये उच्च

शिक्षणाचा प्रसार करणे हा असेल. यासिद्धांतामुळे इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार झाला व इस्टइंडिया कंपनीचे कर्मचारीसुद्धा अत्यंत आनंदी झालेत, त्यांनी या सिद्धांताचे स्वागत केले. (marathivishwakosh.org)

भारतातील पारंपारिक ज्ञान आणि आधुनिक शिक्षणाचा संगम म्हणजे IKS: प्राचीन भारतीय ज्ञानाचा वापर अनेक वर्षांपासून केला जात आहे. परंतु श्रेय मात्र इंग्रजी शिक्षणाला दिले जात होते. भारतातील गृहव्यवसायाचे शिक्षण कुंभार काम, लोहार काम, पारंपारिक शेती, बुरड काम, हातमाग विणकाम इत्यादींचे ज्ञान अनेक वर्षांपासून वापरले जात आहे. अलीकडे 'प्रादा' या नामांकित फ्याशन ब्रांड ने आपली महाराष्ट्रीयन 'कोल्हापुरीचप्पल घालून' -याम्पवाल्क करून घेतली. परंतु श्रेय मात्र भारतातील कोल्हापुरी चप्पल असे दिले नाही आणि त्यावरून फ्याशनजगतामध्ये प्रादा कंपनीवर खूप टीका करण्यात आली होती. परंतु त्याचा या कंपनीला कोणताही पश्चाताप झालेला दिसून आला नाही. अशाच प्रकारे भारतातील वस्त्रांचे डिझाईन, आयुर्वेदिक औषधे यांचा वापर जगभर केला जात आहे. परंतु नेहमीसारखे भारतीय ज्ञान मागासलेले, पुरातन, प्राचीन, बुरसटलेले अशी विशेषणे लाऊन त्याला अन्वेषणे सुरु होते. त्याला काही अंशी आपली शिक्षणपद्धती सुद्धा कारणीभूत होती, त्यामुळे नवीन शैक्षणिक धोरण तयार करतांना हा Drawback भरून काढण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आणि भारतीय भाषा, भारतीय पारंपारिक ज्ञान, कला कौशल्ये याचा औपचारिक शिक्षणात वापर करणे, त्यांना अभ्यासक्रमात समाविष्ट करणे हि प्रक्रिया सुरु झाली. या प्रक्रियेमध्ये मोठ्या अडथळ्यां म्हणजे भाषा, प्राचीन ज्ञान हे मुख्यतः संस्कृत व इतर प्राकृत तसेच स्थानिक भाषांमध्ये उपलब्ध आहे. हे ज्ञान सर्वांना वाचता यावे, समजावे त्यासाठी ते इंग्रजी व स्थानिक अभ्यासक्रमांच्या भाषांमध्ये रूपांतरित करणे आवश्यक होते. हे कार्य सुद्धा सुरु झालेले आहे. आज वर्ग ५ ते १२ व पुढील महाविद्यालयीन शिक्षणामध्ये सर्वत्र विषयामध्ये IKS चा समावेश करण्यात आलेला आहे.

IKS चा अभ्यासक्रम ठरविताना प्रत्येक विषयाच्या बोर्डांने आपापल्या विषयाला अनुसरून अभ्यासक्रम ठरविला आहे. विविध लेणी व मंदिरे इत्यादींचे ज्ञान इतिहासात, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, ललित कलांमध्ये विविध नाट्यव नृत्य, गायन प्रकार, वाणिज्य विषयात इंडिअन एकाॅनॉमिक्स आणि बिझनेस मॉडेल तर भूगोलाच्या विकासात भारतीयोंचे योगदान इत्यादी विषय अभ्यासले जात आहेत. तसेच समाजशास्त्राच्या

अभ्यासक्रमात बी. ए. प्रथम वर्षाला IKS चापन्नस मार्कांचा पेपर देण्यात आलेला आहे. क्रेडिट च्या भाषेत बोलायचे तर हा विषय दोन क्रेडिटचा आहे. समाजशास्त्रामध्ये 'भारतीयसमाजसुधारक: समस्या आणि चळवळी' हा विषय अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात आलेला आहे. या विषयाच्या अनुषंगाने इ. स. १२०० ते १९०० या कालखंडातील समाजसुधारक, त्यांचे कार्य, त्यांनी केलेली क्रांती आणि सामाजिक सुधारणेसाठी समाजव्यवस्थे बरोबर दिलेला लढा यांचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे. महात्मा बसवेश्वर, नारायण गुरु, राजा राममोहन रॉय, महात्मा गांधी, बिरसा मुंडा, विठ्ठल रामजी शिंदे, रघुनाथ धोंडो कर्वे आणि डॉ. रघुमाबाईराऊत या समाजसुधारकांचे अध्ययन यात समाविष्ट आहे.

इ.स. ११०५ ते ११६५ ह्या शतकात महात्मा बसवेश्वरांचा जन्म झाला. त्यांनी ११ व्या शतकात भारतात जातीप्रथा नष्ट करण्यासाठी कार्य केले. एकेश्वर वादाचा पुरस्कार करून लिंगायत समाजाची स्थापना केली. भारतीय लोकशाही संसदेची स्थापना १२ व्या शतकात 'अनुभव मंडपम'च्या माध्यमातून होते हि अत्यंत क्रांतिकारी घटना होती. त्यांच्या वाचन साहित्यात त्यांनी समता, मुल्य, न्याय, बंधुता, एकात्मता, स्वातंत्र्य, अधिकार, नियंत्रण व शिस्त, सुशासन व प्रशासन यांचे सखोल विवेचन आढळते. सद्यकालातील परिस्थितीत शासन व प्रशासन यांनी बसवेश्वरांच्या या विचारांचा अवलंब केल्यास निश्चितच देशात निर्माण होणारी विषमता, हिंसा, भेदभाव, जातीय राजकारण इत्यादी समस्यांवर आळा घालता येतो. समाजाला एकजूट ठेवण्यासाठी आध्यत्मिक शक्तींनी एकत्र येवून ऐक्य निर्माण करणे आवश्यक आहे, हे ओळखून त्यांनी अनुभवमंडपमची स्थापना केली होती. येथे जात, धर्म, व्यवसाय, जन्म, लिंग असा कोणताही भेदभाव केला जात नव्हता. भारतीय समाजातील अंधश्रद्धा, परंपरा, अस्पृश्यता अशा वाईट परंपरांनी समाज पोखरून निघाला होता तेव्हा समाजाची व धार्मिक विचारांची पुनर्बांधणी करण्याचे कार्य महात्मा बसवेश्वरांनी केले.

बसवेश्वरांनी १२ व्या शतकात तत्कालीन समाजव्यवस्था हादरून टाकणारा आंतरजातीय विवाह घडवून आणला. जात आणि त्याच्याशी संबंधित कर्मकांडाला त्यांनी मूठमाती दिली. भारत हा हिंदू राष्ट्र व्हायला पाहिजे हे आजघडीला सर्वांनाच वाटते परंतु त्यासाठी हिंदू परंपरेतील पोथी-पुराणातील ज्ञान बोली भाषेत, सोप्या भाषेत जे सर्वांना समजेल, रुचेल आणि पचेल अशा भाषेत भाषांतरित करून नव्या स्वरूपात लोकांसमोर सदर करण्याचे कार्य बसवेश्वरांनी केले. इष्ट

लिंगाची साधना करा, जातीभेद पळू नका, स्त्रियांना बरोबरीचा अधिकार द्या, दलितांना समान संधी द्या, कोंबडे - बकरे कापू नका, स्वकष्टावर जगा, भिक्षा मागू नका, दासोह समाजसेवा आहे, पंचांग पाहून पुरोहिताच्या हाताने देवपूजा, ज्योतिष पाहू नका, होम-हवन करू नका, अनुभव मंडपात बसा इत्यादी तत्वज्ञान बसवेश्वर लोकांना सांगत असत. त्यांनी समाजाला अंधश्रद्धेतून - विवेकवादाकडे नेले त्यामुळे त्यांना सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत म्हटले जाते.

नारायण गुरु भारतातील तत्वज्ञ, अध्यात्मिक गुरु व समाजसुधारक होते. त्यांचा कार्यकाल १८५६ ते १९२८ आहे. त्यांच्या चळवळीची व्याख्या 'एक जात, एक धर्म आणि सर्व मानवांसाठी एकच देव' अशी आहे. त्यांनी अवैत्काव्या, दैव दास्कामचे लेखन केले. एझवाया आदिवासी जातीत जन्माला आल्याने त्यांचे आयुर्वेदाचे ज्ञान संपन्न करण्यासाठी संस्कृतशिकतात परंतु त्यांनी संस्कृतचा वापर वेद, उपनिषदे यांचे अध्ययन करण्यासाठी केला. त्यांनी अविपुराम शिवमंदिर स्थापन केले तेंव्हा ब्राम्हणांनी त्यांना खूप विरोध केला, नारायण गुरु मूर्तीला अभिषेक करू शकत नाही कारण ते ब्राम्हण नाहीत अशी तक्रार ब्राह्मणांनी केली. तेंव्हा त्यांना निखून सांगत नारायण गुरु म्हणाले, 'हा ब्राम्हण शिव नसून एझवा शिव आहे.' पुढे हे वाक्य एक सुप्रसिद्ध कोट बनले.

नारायण गुरुंनी खालच्या स्तरातील मुलांसाठी शाळा उघडल्या, मंदिरे बांधली, देशविदेशात भेटी दिल्या, तत्कालीन आदिवासी जाती पेरियार, एझवा, पलीयान, पुलीयार यांना उच्च जातीकडून छळ सहन करावा लागत होता, अस्पृश्यता खूप होती. नारायण गुरुंनी सत्य, नैतिकता, करुणा, प्रेम, आहू शिवाची स्थापना, धार्मिक सहिष्णुता यांचा आदर्श घालून दिला. अनुकंपदासकम, कृष्ण, बुद्ध, आणि शंकर, येशूख्रिस्त इत्यादी प्रेषितांचे पूजन करून समभावनिर्माण केला. १९२३ मध्ये त्यांनी सर्व धर्मपरिषद आयोजित केली. सर्व धर्मांच्या लोकांसाठी अध्यात्मिक दीक्षा दिली. सनातनी नायर, अब्दुल खादर इत्यादींनी दीक्षा घेतल्यानंतर आपला पारंपारिक पोशाख बदलण्याची गरज नाही असे त्यांना निखून सांगितले. आधुनिक शिक्षण आणि इंग्रजी यावर त्यांनी भर दिला. नारायण गुरुंची समता आणि सामाजिक न्यायाची चळवळ हि एक मूक रक्तहीन क्रांती होती. आंतरजातीय विवाह, अंतर भोजनाचे समर्थन त्यांनी केले. एक प्रकारचा, एक श्रद्धेचा देवात एक माणूस आहे अशी घोषणा त्यांनी केली.

१७७२ ते १८३३ हा राजा राममोहन रॉय यांचा कालखंड होय. १८२२ मध्ये त्यांनी ब्राम्हो समाजाची स्थापना केली. त्यांना भारतातील नवविचारांचे जनक म्हटले जाते. 'ब्राम्होपात्रिका' नावाचे वृत्तपत्र सुरु केले. संवाद कौमुदी, मीरत उल अखबार हे पर्शियन वृत्तपत्र सुरु केले. १८२९ मध्ये सतीची प्रथा कायद्याने बंद करून घेतली. लॉर्ड विलियम बेन्टिक यांच्या मदतीने त्यांनी हे कार्य केले. राजा राममोहन रॉय हे सुधारणावादी विचारांचे होते, त्यांनी एकेश्वर वादाला महत्व दिले, धार्मिक सुधारणा, सामाजिक सुधारणा घडून आणल्या, जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, मादक पदार्थांच्या वापर विरोधातील मोहीम, बालविवाह, स्त्रियांची निखार्ता, विधवा सतीप्रथा या विरोधात कार्य केले. हिंदू महाविद्यालयाची स्थापना, वेदांत कॉलेजची स्थापना, नागरी स्वातंत्र्य संकल्पनेचा पुरस्कार केला. पत्रकारितेचे स्वातंत्र्य, करप्रणाली मध्ये सुधारणा, प्रशासकीय सुधारणा, सतीबंदीचा कायदा लागू करण्याचे श्रेय सर्वांथाने राजा राममोहन रॉय यांना आहे.

महात्मा गांधी यांची सर्वोदय चळवळ आणि बुनियादी शिक्षा हे दोन सिद्धांत अतिशय महत्वाचे आहेत. त्यांचा कार्यकाल १८६९ ते १९४८ हा आहे. सर्वोदय म्हणजे आत्मनियंत्रण, शोषण मुक्त समाज, सर्वांगीण विकास, सार्वजनिक धोरणावर आधारित शासन, वर्गविहीन, जातीविहीन, आणि शोषणमुक्त समाज. रस्किन च्या 'अन टू दि लास्ट' चा गुजराती अनुवाद म्हणजे 'सर्वोदय' होय. मुलभूत शिक्षण किंवा बुनियादी शिक्षा म्हणजेच 'नईतालीम' होय. विद्यार्थ्यांनी स्वावलंबी वनावे, प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतून मिळावे हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी हि संकल्पना तयार केली. वर्षा येथे २२-२३ ऑक्टो. १९३७ रोजी झालेल्या अखिल भारतीय शैक्षणिक परिषदेचे अध्यक्ष महात्मा गांधी होते. त्यांनी विनोबाभावे, काका कालेलकर, झाकीर हुसेन यांच्यासारख्या शिक्षण तज्ञाबरोबर नई तालीमची चर्चा घडवून आणली. पुढे हि योजना बुनियादी शिक्षा किंवा वर्षा योजना नावाने जगभर प्रसिद्ध झाली. यामध्ये व्यावहारिक अभ्यासावर भर देण्यात आला होता. बुनियादी शिक्षण प्रणाली चे सूत्र 'शिक्षण घेतांना उद्योगाचे शिक्षण व उद्योग करतांना घ्यावयाचे शिक्षण' हे आहे.

बिरसा मुंडा १५ नोव्हें. १८७५ ते १९००. उण्यापुऱ्या २५ वर्षांच्या आयुष्यात क्रांतिवीर बिरसा मुंडा यांनी ब्रिटिशाविरुद्ध 'उलगुलान' म्हणजे बंद पुकारले. आपली संस्कृती व धर्म जोपासण्यासाठी जीवाचे बलिदान केले. १८९५ मध्ये त्यांनी लढा उभारला. काही आदिवासी स्व इच्छेने तर काही

इंग्रजांच्या प्रभावामुळे ख्रिश्चन होत होते. त्यामुळे आदिवासी धर्म व आदिवासी संस्कृती धोक्यात आली होती. मुंडा हे जमिनीचे खरे मालक असून ब्रिटिशांनी त्यांना निर्वासित केले होते. इंग्रजांनी छोटा नागपूर भागात 'खुटपुटी' हि नवीन जमीन सेटलमेंट प्रणाली आणली त्यामुळे आदिवासींना बन्धुआ मजूर बनावे लागले. या विरोधात मुंडा विद्रोह म्हणजेच उलगुलान करण्यात आले. याशिवाय १९०८ मधील टेनंसी कायदा, भाडेवाढ कायद हे ही आदिवासींवर अन्यायकारक होते. ब्रिटीश राजवट लागू झाल्यापासून झारखंड मधील आदिवासी लोकांचे राज्य नष्ट होऊन त्यांना गुलाम बनविण्यात आले होते त्यामुळे इंग्रजी सैन्याशी सतत संघर्ष करून इंग्रजांनी बिरसा ला धोक्याने पकडले आणि जेल मध्ये विष देऊन मारून टाकले. विष सुद्धा रोज थोडे थोडे देण्यात येत होते कारण अचानक जेल मध्ये बिरसा मेला तर आदिवासींचा मोठा उठाव होईल असे इंग्रजांना वाटत होते म्हणून हा कट रचण्यात आला आणि क्रांतिवीर बिरसा मुंडा संपविण्यात आला.

विठ्ठल रामजी शिंदे १८७३-१९४४ हे मराठी समाजसुधारक होते, अस्पृश्यता निवारणाचे खंदे पुरस्कर्ते होते, निरनिराळ्या धर्मातील तत्वांचे संशोधक आणि ध्येयवादी विद्वान होते. मुंबई मध्ये ब्राम्हो समाज, प्रार्थना समाज यांच्या प्रबोधनासाठी त्यांनी शेकडो भाषणे दिली. १९२३ मध्ये मंगळूरू येथे ब्राम्हो समाजाचे आचार्य म्हणून कार्य केले. डीप्रेसिड क्लास मिशन ऑन सोसायटी ऑफ इंडिया ची स्थापना केली. त्यामार्फत अनाथाश्रम, वसतिगृह, शाळा चालविल्या. १९१० मध्ये पुण्यात बौद्ध धर्माचा जीर्णोद्धार या विषयावर त्यांनी व्याख्यान दिले. उदासीन वर्गाच्या हक्कासाठी त्यांनी आयुष्यभर कार्य केले.

रघुनाथ धोंडो कर्वे १८८२ ते १९५३ हे कुटुंब नियोजन आणि लैंगिक शिक्षण विशेषतः संतती नियमन यासाठी आयुष्यभर झटत राहिले. पेशाने प्राध्यापक असलेल्या र. धो. ना मुंबईच्या विल्सन महाविद्यालयातील नोकरी केवळ यासाठी गमवावी लागली कि ते सार्वजनिकरित्या कुटुंब नियोजन या विषयावर तसेच स्त्रियांचे लैंगिक अधिकार यावर लोकांना जागृत करित असत. त्यांचे हे कार्य रूढीवादी प्राचार्यांना आवडले नाही आणि त्यांना राजीनामा मागितला. तोही स्वखुशीने र. धो. ने दिला. संतती नियमन, स्त्री मुक्ती, स्त्री शिक्षण, स्त्री पुरुष संबंध यावर त्यांनी पुस्तके लिहिली. समाजस्वास्थ्य हे मासिक निग्रहाने २६ वर्षे ४ महिने चालविले. या मासिकात लैंगिक शिक्षण यावर सतत लेखन केले. त्यांच्यावर अनेक खटले भरले गेले. त्यांची केस घेण्यासाठी कोणी वकील

तयार नसायचे कारण त्या काळी त्यांचे कार्य हे लोकांना समाजद्रोही वाटत होते. त्यांची केस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी लढली होती. १९५१ ते १९७९ या काळात कुटुंब नियोजन हा पंचवार्षिक योजनेचा भाग बनला होता. निरोध, तांबी, कॉपर टी, लूप इत्यादी साधनांचा त्यांनी पत्नी ला सोबत घेऊन पुरस्कार केला. र. धो. नी अत्यंत परखड आणि क्रांतिकारी भाषेत संतती नियमन संकल्पना मांडली.

डॉ. रखमाबाई राऊत १८६४ ते १९५५ बाल वधू म्हणून खटला लढून तो जिंकणाऱ्या पहिल्या महिला म्हणून त्या प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या घटस्फोटाच्या प्रकरणाने कायदा विरुद्ध परंपरा, सामाजिक सुधारणा विरुद्ध पुराणमतवाद आणि स्त्रीवाद यावर चर्चा घडवून आणली. त्यांच्या खटल्यामुळे विवाह संमती कायदा लागू करण्यात आला. वयाच्या ९ व्या वर्षी दादजी भिकाजी यांच्यासोबत त्यांचा विवाह झाला पण तो 'मला मान्य नाही कारण मी लहान असल्यामुळे माझी संमती या विवाहाला नव्हती म्हणून मी नांदायला जाणार नाही', असे त्यांनी निश्चून सांगितले आणि त्यांच्यावर पतीने खटला भरला. यात त्यांना सहा महिन्यांची शिक्षा किंवा नांदायला जाणे या दोन पर्यायांपैकी एक निवडणे होते. त्यांनी शिक्षा पसंत केली पण बालविवाह मान्य केला नाही. पुढे Times of India मध्ये 'अ हिंदू लेडी' नावाने लेखन केले. त्या भारतातील पहिल्या महिला प्रकटीशतर डॉक्टर होत्या. या खटल्यानंतरच बहुचर्चित 'एज ऑफ कॅसेट कायदा १८९१ पास झाला. ज्यामध्ये मुलीचे विवाहाचे वय १० वरून १२ करण्यात आले आणि या कायद्याचे उल्लंघन झाल्यास बलात्काराच्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची प्रासंगिकता :

१. सामाजिक समस्यांचे समाधान: जलवायू परिवर्तन, आतंकवाद, मानसिक आजार यासारख्या जागतिक आव्हानांचे समाधान भारतीय ज्ञान परंपरे मध्ये आहे.

२. शिक्षणाचा आधार: भारतीय ज्ञान प्रणालीला राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये एक मार्गदर्शक सिद्धांताच्या स्वरूपात स्वीकारले गेले आहे. जेणेकरून प्राचीन परंपरांचा, कला, साहित्य यांचे संरक्षण व पुनुरुज्जीवन करता येईल.

३. सहिष्णुता आणि सामाजिक समरसता: भारतीय ज्ञान प्रणाली सहिष्णुता, सामाजिक समरसता आणि नैतिक मूल्यांना पुनःप्रस्थापित करण्यास सहाय्यक ठरते.

थोडक्यात, भारतीय ज्ञान प्रणालीचा अर्थ केवळ संस्कृत किंवा हिंदू धर्माशी संबंधित ज्ञान नसून भारतीय

समाजातील इतर सर्व धार्मिक दर्शने, पारंपारिक ज्ञान असा आहे. शिक्षणाचा अर्थ विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञानवादि दृष्टीकोन विकसित करणे असा आसतो त्याला भारतीय ज्ञान प्रणाली सुद्धा अपवाद नाही. अलीकडेच अनेक विद्यापीठांमध्ये भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या नावाखाली अंधश्रद्धा पसरविणारे ज्ञान माथी मारले जात आहे. कुठे मनुस्मृती तर कुठे ज्योतिषशास्त्र शिकविले जात आहे. परंतु समाजशास्त्र विषयात मात्र अतिशय प्रतिकूल परीस्थितीत सुद्धा सामाजिक सुधारणा घडवून आणणाऱ्या, समाजाला नव्या परिवर्तनाची दिशा देणाऱ्या या आठ समाजसुधारकांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. हि अत्यंत आनंदाची व अभिमानाची बाब आहे.

संदर्भ:

१. दोडमनी, शालिनी, महामानव बस्वन्नाची समग्र वचने, उगारखुर्द, वेळगाव, २००७.
२. घुगरे सुर्यकांत, समग्र क्रांतिकारी बसवेश्वर, कन्नड अध्ययनपीठ, कर्नाटक विश्वविद्यालय, धारवाड, २०००.
३. मुर्कॉट कुन्नहप्पा, अनुवादक डॉ० धर्मपाल गाँधी, श्री नारायण गुरु, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, १९८५.

४. वंशीधर श्रीवास्तव, नई तालीम, अखिल भारत नई तालीम समिती, सेवाग्राम, १९७६.
५. तिवारी सोमप्रभा, सर्वोदय (साझा संकलन), शब्द साहित्य प्रकाशन, २०२४.
६. महाश्वेता देवी (भाषांतर: सुमती जोशी), बिरसा मुंडा-अरण्याचा अधिकार, (चरित्रपरकादंबरी), मधुश्री प्रकाशन, पुणे, २०१३.
७. तुमराम विनायक, बिरसामुंडा: धरतीआवा: जनचेतनेचे विद्रोही रूप, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१८.
८. पवार गो. मा., महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे : जीवन व कार्य, लोकवांगमयगृह, २०१०.
९. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे: समग्र वांगमय, खंड २ रा : आत्मपर लेखन, रोजनिशी, माझ्या आठवणी व अनुभव, प्रवासवर्णन, गो. मा. पवार, रणधीर शिंदे (संपा.), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २०१६.
१०. 'Samajswastya'kar"- a biography of R.D.Karve by Dr. Anant Deshmukh, Padmagandha Prakashan, 2010
११. Maharashtra Shilpakaar – Ra Dho Karve" -a biography by Dr Anant Deshmukh, (2013)
१२. Chandra, Sudhir, 'Rukhmabai and Her Case', In Chandra, Sudhir (ed.). Enslaved Daughters. Oxford University Press, 2008.

जागतिकीकरण आणि पर्यावरण: समाजशास्त्रीय विश्लेषण

डॉ. विनोद बी. खेडकर, सहाय्यक प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर

सारांश: जागतिकीकरण ही केवळ आर्थिक किंवा तांत्रिक प्रक्रिया नसून एक सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. आधुनिक जगात उत्पादन, उपभोग, संसाधनांचा वापर हे सर्व जागतिक स्तरावर जोडले गेले आहेत. परिणामी पर्यावरणीय प्रश्नही स्थानिक न राहता जागतिक स्वरूपाचे झाले आहेत. अँथनी गिडन्स, मॅन्युएल कास्टेलस आदी समाजशास्त्रज्ञांनी जागतिकीकरणाला time-space compression व network society म्हणून स्पष्ट केले आहे. जागतिकीकरणामुळे समाज, अर्थव्यवस्था, संस्कृती आणि पर्यावरणावर व्यापक परिणाम झाले आहेत. एका बाजूला तंत्रज्ञानाची देवाणघेवाण, जागतिक बाजारपेठ, औद्योगिकीकरण आणि उपभोगतावाद वाढला, तर दुसऱ्या बाजूला प्रदूषण, नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर, जैवविविधतेचा ऱ्हास आणि पर्यावरणीय असमानता यांसारख्या गंभीर समस्या निर्माण झाल्या. जागतिकीकरण म्हणजे जगातील विविध समाज, अर्थव्यवस्था व संस्कृती यांचे परस्परावलंबित्व आणि एकात्मता वाढण्याची प्रक्रिया. तंत्रज्ञान, माहिती व व्यापार यामुळे ही प्रक्रिया अधिक वेगाने वाढली. तथापि, जागतिकीकरणाची किंमत पर्यावरणाला मोजावी लागत आहे. पर्यावरणीय संकटे आता केवळ स्थानिक नसून जागतिक स्वरूप धारण करत आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरणाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करताना पर्यावरणीय घटक अत्यावश्यक मानले जातात.

या संशोधन पेपरमध्ये जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आहे. जलद औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, उपभोक्तावाद, बाजारपेठेचा विस्तार आणि भांडवली धोरणे यामुळे पर्यावरणीय संसाधनांचे शोषण वाढले. दुसरीकडे, जागतिक स्तरावर पर्यावरण संरक्षणासाठी धोरणे, नियम आणि सामाजिक चळवळी उदयास आल्या. हा अभ्यास जागतिकीकरण व पर्यावरण यांतील परस्परसंबंध, सामाजिक परिणाम आणि भविष्यातील पर्यावरणीय शाश्वततेचे मार्गदर्शन यांचा वेध घेतो.

कि-वर्ड्स: जागतिकीकरण, पर्यावरण प्रदूषण, हवामान बदल.

प्रस्तावना: जागतिकीकरणात जगातील व समाजातील सर्वच दऱ्या पूर्वीपेक्षा वृंदावत चालल्या आहेत. मुठभर धनिकांसाठी जागतिकीकरणाचे पर्व वैश्विक सुवर्णयोग असले तरी बहुसंख्य सामान्य माणसांसाठी मात्र त्यातून सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरण विषयक अशा गंभीर स्वरूपाच्या समस्या निर्माण होत आहेत. जागतिकीकरण म्हणजे अमेरिकी आर्थिक साम्राज्यशाहीची व वर्चस्वाचीच पर्यायवाची संज्ञा आहे.¹

जागतिकीकरणाचा अर्थ म्हणजे संपूर्ण जगाची एका मोठ्या बाजारपेठेत रूपांतरित होण्याची प्रक्रिया होय. वस्तू आणि सेवा तसेच भांडवल आणि श्रम यांच्या व्यापारावरील निर्बंध उठवून जागतिक पातळीवर व्यापार मुक्तपणे घडवून येण्याची प्रक्रिया यात सामावलेली आहे. ही संज्ञा अलीकडे लोकप्रिय झाली असली तरी ही प्रक्रिया १९ व्या शतकापासून सुरू झाली भांडवलशाहीची वाढ, उपलब्ध सागरी दळणवळण, टेलिग्राम पासून ते विसाव्या शतकातील उपलब्ध हवाई मार्ग, दूरध्वनी, संगणक, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार आणि गुंतवणुकीवरील निर्बंध यामधील लवचिकतेतून जागतिकीकरण सुरू झाले. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि एकविसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात माहिती तंत्रज्ञान, इंटरनेट आणि सेवांचा व्यापार, जागतिक पातळीवर खुला झाल्याने जागतिकीकरणाच्या

प्रक्रियेने वेग घेतला. जागतिकीकरण ही आधुनिक जगातील सर्वात प्रभावी आणि परिवर्तनकारी प्रक्रिया मानली जाते. अर्थव्यवस्था, तंत्रज्ञान, संस्कृती, राजकीय व्यवस्था आणि मानवी जीवनशैली यांना एक नवीन जागतिक चौकटीत जोडणारी ही बहुआयामी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमुळे राष्ट्रांमधील परस्परावलंबित्व वाढले, बाजारपेठांचे विस्तार झाले आणि संसाधनांच्या उत्पादन-उपभोगामध्ये अभूतपूर्व बदल घडले. पर्यावरण ही नैसर्गिक आणि सामाजिक घटकांची एक समतोल प्रणाली आहे. मात्र जागतिकीकरणामुळे वाढलेले औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, उपभोगवाद आणि तांत्रिक प्रगती यामुळे पर्यावरणावर अभूतपूर्व ताण निर्माण झाला आहे. हवामानबदल, जैवविविधतेचा ऱ्हास, प्रदूषण, नैसर्गिक संसाधनांचे अयोग्य व्यवस्थापन यांसारखी पर्यावरणीय संकटे आज जागतिक पातळीवर उभी ठाकली आहेत.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार केला असता पर्यावरण हा फक्त नैसर्गिक घटक नसून मानवी सामाजिक संरचना, मूल्ये, आर्थिक धोरणे आणि जीवनशैली यांशी अतिशय घट्टपणे जोडलेला आहे. म्हणूनच जागतिकीकरण आणि पर्यावरण यांच्यातील नातेसंबंध समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रीय विश्लेषण अत्यंत महत्वाचे ठरते. या अभ्यासात जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या पर्यावरणीय

बदलांचे, त्यांचे सामाजिक परिणामांचे तसेच शाश्वत विकासाच्या दिशेने उपलब्ध असलेल्या पर्यायांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. जागतिकीकरणाच्या धोरणातून दक्षिण पूर्व आशियाई देश आणि ब्राझील यांनी विकास संपादन केल्याचे दिसून येते आहे. जागतिकीकरणांतर्गत उदारीकरण, खाजगीकरण, तंत्रज्ञानात्मक क्रांती, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्र, राज्याचा ऱ्हास, कल्याणकारी राज्याचा ऱ्हास, बाजारपेठांचे सार्वभौमत्व, बहुसंस्कृतिकवाद असेही प्रवाह सुरू झाले. परंतु जागतिकीकरणामुळे समाज व्यवस्थेवर दुर्गामी परिणाम झालेला दिसून येतो. एकीकडे जागतिकीकरणाने अर्थव्यवस्था बळकट केली. परंतु त्यासोबतच वाईट परिणाम देखील निर्माण केले. त्याचा परिणाम म्हणून कारखानदारी, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये वाढ व शहरीकरणांमध्ये वाढ होऊन त्याचा पर्यावरणावर दुर्गामी परिणाम झाला. बदलत्या पर्यावरणाचे परिणाम हे शेवटी श्रीमंता पेक्षा गरिबांना आणि प्रगत राष्ट्रांपेक्षा विकसनशील आणि अविकसित राष्ट्रांना भोगावे लागणार आहेत.

१८-१९ व्या शतकातील औद्योगिक क्रांती आणि नंतरचा भरमसाठ विकास यामुळे जगातील विशेषतः सुरुवातीस विकसित जगातील ऊर्जेचा वापर, गाड्या आणि पर्यायाने इंधन, कच्च्याचे प्रमाण, जमिनीचा भरमसाठ वापर वाढत गेला. यामुळे मुख्यतः कार्बन डायऑक्साईड आणि मिथेन हे वायू वातावरणात वाहू लागले. त्याचा परिणाम पर्यावरणावर होऊन प्रदूषणात वाढ झाली. क्षणोक्षणी वाढत जाणारी लोकसंख्या, औद्योगिकक्रांतीमुळे शहरी लोकसंख्येत सतत पडत जाणारी भर आणि माणसाची हाव, तसेच जागतिकीकरण यामुळे प्रदूषण वाढतच गेले. यामुळे निर्माण होणाऱ्या अनेक प्रकारच्या समस्या दुष्परिणाम याचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिला आहे.

पध्दतीशास्त्र : कोणत्याही विषयाच्या संशोधनासाठी निश्चित कार्य योजना तयार करावी लागते. तसेच ज्या विषयाचे अध्ययन करावयाचे आहे. त्या विषयाची मांडणी ही उद्दिष्ट पूर्ण असावी लागते.

संशोधनाचे उद्दिष्ट : १) जागतिकीकरण आणि पर्यावरण प्रदूषण संकल्पना समजून घेणे. २) जागतिकीकरणामुळे पर्यावरणावरील प्रभावाचा अभ्यास करणे. ३) पर्यावरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन: प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने दुय्यम अशा स्रोतांचा उपयोग केला आहे. संशोधकाने संशोधन निबंध पूर्ण करण्यासाठी दुय्यम पद्धतीतील प्रकाशित साहित्य, लेख, मासिके, वर्तमानपत्रे, आणि

विविध रिपोर्ट्स व वेबसाईट इत्यादींचा उपयोग केला आहे.

जागतिकीकरण आणि पर्यावरण प्रदूषण संकल्पना: जागतिकीकरण म्हणजे देश-देशांमधील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तंत्रज्ञान व विचारांच्या आदान-प्रदानामुळे जगातील लोक, बाजारपेठा, देश यांचे परस्पर जाळे (interconnectedness) वाढणे. या प्रक्रियेत: वस्तू, सेवा, भांडवल, तंत्रज्ञान, माहिती, संस्कृती यांचा मुक्त प्रवाह होतो; अनेक देश परस्पर Economic, social, cultural दृष्ट्या अधिक जवळ येतात. जागतिकीकरण म्हणजे "दुहेरीसंपर्क" (स्थानिक, जागतिक), जे आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, तांत्रिक स्तरावर देश-भेद मिटवते, पण त्याचा निसर्गावर व पर्यावरणावर प्रभावही होतो. जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया. ह्या संज्ञेचा उपयोग बहुधा आर्थिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात केला जातो. जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकीकरण करणे, २०व्या शतकाच्या शब्दकोशानुसार जागतिकीकरण म्हणजे जगभर पसरणे, एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे, त्यात व्यापार, विदेशी थेट गुंतवणूक, भांडवल प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांसाठी खुले केले जाते. विश्व बँकेच्या अहवालानुसार जागतिकीकरण म्हणजे - १) उपभोग्य वस्तुसह सर्व वस्तुंच्या आयातीवरील नियंत्रण हळूहळू समाप्त होणे. २) आयात शुल्काचा दर कमी करणे. ३) सार्वजनिक क्षेत्रांचे खाजगीकरण करणे होय. दिपक नायर यांच्या मते, देशांच्या राजकीय सीमांमध्ये आर्थिक क्रियांचा विस्तार करणे म्हणजेच जागतिकीकरण होय. भारतात १९९० च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. ह्या काळात देशावरचे विदेशी कर्ज एवढे वाढले होते की जागतिक बँक (World Bank), आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी (International Monetary Fund) ह्या खाजगी जागतिक संघटनांनी भारताला आणखी कर्ज देणे नाकारले व कर्ज मिळवण्यासाठी भारतावर काही अटी लादल्या. ह्या अटींमध्ये भारताने आपल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये काही धोरणात्मक बदल करून तिला विदेशी कंपन्यांसाठी खुले करणे समाविष्ट होते. अर्थव्यवस्थेमधील ह्या बदलांना "आर्थिक सुधारणा" असे म्हणले गेले. त्यात जागतिकीकरणासोबतच उदारीकरण व खाजगीकरण ह्यांचा पण समावेश होतो. ह्यांनाच एकत्रितपणे खा.ऊ.जा. धोरण असे संबोधले जाते. संजय भास्कर जोशी यांच्या मते, मुख्यतः व्यापारासाठी विविध देशांनी एकमेकांना जोडून घेत एकमेकांच्या

भूमीत खुलेपणाने व्यापार करण्यासाठीची व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. मो. वि. भाटवडेकर यांनी नोंदविल्याप्रमाणे, देशात खुला व्यापार, गुंतवणुकीसाठी मोकळी बाजारपेठ आणि तंत्रज्ञान व कुशल व्यावसायिकांना देशांतर करण्यास सुलभ कायदे कानून अशी जागतिक व्यवस्था म्हणजे जागतिकीकरण होय.³

सजीवांना अपायकारक किंवा विषारी असे पदार्थ पर्यावरणात मिसळण्याची प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरणीय प्रदूषण. पर्यावरणातील हवा, जल व मृदा अशा घटकांमध्ये अपायकारक पदार्थ मिसळल्याने पर्यावरण दूषित बनते. प्रदूषणाची तीव्रता वाढल्यास अशी पर्यावरण स्थिती सजीवांना अपायकारक बनते. प्रदूषण बहुतकरून मानवी कृतीमुळे घडून येते. प्रदूषण हे मुख्यतः रासायनिक पदार्थांच्या रूपात असते. वातावरणात रसायने आणि धूलिकण मिसळल्यामुळे हवा प्रदूषित होते. या रसायनांमध्ये उद्योग आणि मोटारी यांद्वारे निर्माण झालेले कार्बन डायऑक्साइड, सल्फर डायऑक्साइड, क्लोरोफ्ल्युओरोकार्बन संयुगे, नायट्रोजनाची ऑक्साइडे इ. वायूंचा समावेश होतो. मृदेमध्ये सोडलेली रसायने किंवा सांडपाणी वाहून नेणाऱ्या वाहिन्यांतून झालेली गळती यांमुळे मृदा प्रदूषित होते. तसेच हायड्रोकार्बने, जड धातू, कीडनाशके, तणनाशके, क्लोरीनयुक्त हायड्रोकार्बने इत्यादींमुळे मृदा प्रदूषित होते. औद्योगिक क्षेत्रातून सोडलेले सांडपाणी, कोणतीही प्रक्रिया न करता मोकळ्यावर सोडलेले सांडपाणी, प्रक्रिया केल्यानंतर सोडलेले क्लोरीनयुक्त पाणी इ. जलस्रोतात मिसळल्याने जल प्रदूषण होते. तसेच पर्यावरणात प्लॅस्टिक साचून राहिल्यास त्याचा वाईट परिणाम तेथील सजीव, त्यांचा अधिवास आणि मानवी जीवन यांवर होत असतो. मोकळ्या जागेवर फेकलेले अन्न, मलमूत्र, रसायने, तुटलेल्या वस्तूंचे ढिगारे, इलेक्ट्रॉनिक कचरा इ. जैविक आणि अजैविक अपशिष्टांमुळे प्रदूषणाच्या जागतिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. अणुऊर्जा निर्मिती व अण्वस्त्रनिर्मिती यांकरिता केले जाणारे संशोधन यांमुळे पर्यावरणात किरणोत्साराचे प्रमाण वाढले आहे.

जागतिकीकरणामुळे पर्यावरणावरील प्रभाव: जागतिकीकरणामुळे पर्यावरणावर अनेक सकारात्मक तसेच नकारात्मक परिणाम झाले आहेत. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून हे परिणाम आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक घटकांशी जोडलेले दिसतात. जागतिकीकरणाने वस्तू आणि सेवांच्या सीमा ओलांडून वाहतूक सुलभ केली आहे, परिणामी वापर वाढला आहे. या वाढत्या मागणीमुळे नैसर्गिक संसाधनांवर दबाव निर्माण झाला आहे, ज्यामुळे जंगले, पाणी, खनिजे आणि इतर मौल्यवान संसाधनांचे

अतिशोषण आणि ऱ्हास होत आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारच्या विस्तारामुळे वाहतूक करण्याचा वेग वाढला आहे, ज्यामुळे हरितगृह वायू उत्सर्जनात वाढ झाली आहे. लांब पल्ल्याच्या मालवाहतूक आणि हवाई वाहतूक करण्यामध्ये लक्षणीय कार्बन फुटप्रिंट आहे, ज्यामुळे हवामान बदल वाढतो. जागतिकीकरणाने नवीन बाजारपेठा उघडल्या. याचा अर्थ कच्चा माल आणि उत्पादनांना पूर्वीपेक्षा जास्त प्रवास करावा लागतो जेव्हा वस्तूंचे उत्पादन आणि वापर स्थानिक पातळीवर केला जात असे. यात जहाजे, मालवाहू विमाने, रेल्वे आणि रस्त्याने वाहतूक समाविष्ट आहे. या वाढत्या वाहतुकीचा पर्यावरणावर परिणाम होतो अधिक हरितगृह वायू उत्सर्जित करून. हे कार्बन वायू प्रदूषणात लक्षणीय वाढ करतात, कारण हवामान बदल, महासागराचे आम्लीकरण, आणि ऍसिड पाऊस कारणीभूत आहे जे धोकादायक प्रभाव. इंटरनॅशनल मूव्ह फोरमने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार, जहाजे जवळपास ७०% मालवाहतूक करतात. जागतिकीकरणाच्या मागणीची पूर्तता करण्यासाठी या वाहतुकीच्या साधनांची वारंवारिता म्हणजे तेल गळती किंवा गळतीमुळे मोठ्या प्रमाणात दूषित होणे. सागरी परिसंस्थेचे नुकसान. या उपक्रमांमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होतो. जैवविविधता, ग्लोबल वार्मिंग, महासागरांचे आम्लीकरण आणि जागतिक स्तरावर आम्लवृष्टीवर याचा परिणाम होतो. जागतिकीकरणाने काही सरकारांना त्यांच्याकडे उपलब्ध असलेल्या विविध ऊर्जा उत्पादनांकडे लक्ष देण्यास सक्षम केले आहे, जसे की कोळसा, लिथियम, तेल, नैसर्गिक वायू, लाकूड आणि बरेच काही. हे ऊर्जास्रोत पर्यावरणावर जागतिकीकरणच्या प्रभावांना हातभार लावतात. ते वातावरणात हरितगृह वायू सोडतात, हवामान बदल आणि ग्लोबल वार्मिंगवर परिणाम करतात.

जागतिकीकरणाने वृक्षतोड आणि शेती यासारख्या औद्योगिक क्रियाकलापांना चालना दिली आहे, ज्यामुळे जंगलतोड आणि अधिवास नष्ट होण्यास हातभार लागला आहे. नैसर्गिक अधिवासाच्या या नुकसानीमुळे जैवविविधतेत घट झाली आहे आणि अनेक वनस्पती आणि प्राण्यांच्या प्रजाती धोक्यात आल्या आहेत. जागतिक स्तरावर वस्तूंचे उत्पादन आणि वाहतूक यामुळे कचरा निर्मिती आणि प्रदूषणात वाढ झाली आहे. कचऱ्याची अयोग्य विल्हेवाट, विशेषतः प्लास्टिक कचऱ्यामुळे जमीन, नद्या आणि महासागर प्रदूषित होतात, ज्यामुळे पर्यावरणाची हानी होते. जागतिकीकरणाने जगभरातील अन्नाची मागणी पूर्ण करण्यासाठी कृषी पद्धती तीव्र केल्या आहेत. तथापि, एकपात्री शेती आणि रासायनिक निविष्टांचा अत्याधिक वापर यांसारख्या टिकाऊ कृषी पद्धतींनी परिसंस्था,

मातीचे आरोग्य आणि पाण्याच्या गुणवत्तेला हानी पोहोचवली आहे. जागतिकीकरणामुळे प्रबळ सांस्कृतिक पद्धतींचा प्रसार झाला आहे, काहीवेळा स्थानिक परंपरा आणि स्वदेशी ज्ञानाच्या खर्चावर. सांस्कृतिक वारशाची ही हानी स्थानिक समुदायांच्या पर्यावरणाशी असलेल्या शाश्वत नातेसंबंधावर परिणाम करू शकते. जागतिकीकरणामुळे इलेक्ट्रॉनिक उत्पादनांच्या झपाट्याने होणाऱ्या उलाढालीमुळे इलेक्ट्रॉनिक कचरा (ई-कचरा) वाढला आहे. ई-कचऱ्याची अयोग्य हाताळणी आणि विल्हेवाट लावल्याने पर्यावरण आणि आरोग्यासाठी महत्त्वपूर्ण धोके निर्माण होतात. जागतिक व्यापार आणि आर्थिक क्रियाकलापांच्या विस्तारामुळे शहरीकरण आणि जमिनीचा वापर बदलला आहे, परिणामी नैसर्गिक अधिवासांचे शहरी भागात, शेतजमिनी आणि औद्योगिक झोनमध्ये रूपांतर झाले आहे. २०२०-२१ मधील कोरोनाव्हायरस हा इतिहासातील सर्वात वेगाने पसरणारा रोग होता. जागतिकीकरणाचा एक परिणाम म्हणजे साथीच्या रोगांची शक्यता वाढणे. १ चाH1N2009 (स्वाइन फ्लू) उद्रेक, २०१४ चा इबोला फ्लू आणि २०२०-२१ मधील कोरोनाव्हायरस ही रोगांची काही उदाहरणे आहेत जी अनेक राष्ट्रांमध्ये वेगाने पसरतात.

जागतिकीकरणाचा सर्वात मोठा परिणाम म्हणजे वातावरण बदल होय. पृथ्वीच्या सभोवताली वातावरणाचे जे वेगवेगळे थर असतात त्यामुळे पृथ्वीवर जीवसृष्टीसाठी अनुकूल असे तापमान तयार झाले. सूर्याची किरणे जमिनीवर येतात आणि काही अंशी परावर्तित होऊन परत अवकाशात जातात. पण १८-१९व्या शतकातील औद्योगिक क्रांती आणि नंतरचा भरमसाट विकासाचा वेग, यामुळे जगातील विशेषतः सुरवातीस विकसित जगातील उर्जेचा वापर, गाड्या आणि पर्यायाने इंधन, कचऱ्याचे प्रमाण, जमिनीचा भरमसाट वापर वाढत गेला. त्यामुळे मुख्यतः कार्बन डायऑक्साईड आणि मिथेन हे वायू वातावरणात वाढू लागले. कार्बन डाय ऑक्साईड हा आपल्या उच्छ्वःस्वासातीलच असल्यामुळे थेट प्रदूषण म्हणून धरला गेला नाही. पण तो वातावरणात झपाट्याने वाढायला लागल्यामुळे त्याचे आवरण ज्याला "ग्रीन हाऊस इफेक्ट" असे संबोधतात ते तयार झाले. त्या आवरणाचा परिणाम म्हणून जी सूर्यकिरणे सहज परावर्तित होऊन अंतराळात जाऊ शकत होती ती या आवरणांना छेदता येऊ न शकल्यामुळे वातावरणात राहू लागली. त्याचा परिणाम म्हणून तापमान वृद्धी होऊ लागली. उष्ण प्रदेश अधिक उष्ण होण्यात, समशीतोष्ण प्रदेश उष्ण होण्यात तर शीत प्रदेश हे समशीतोष्ण होण्याकडे कल होऊ लागला. गेल्या दशकात वातावरणातील तापमान सरासरीपेक्षा सातत्याने अधिक

होऊ लागले. त्याच बरोबर असेही लक्षात येऊ लागले की हा बदल सरळसोट म्हणजे "तापमान वृद्धी" या एकाच पद्धतीत मोडणारा नाही आहे. कारण टोकाचे वातावरणीय बदल कधी कधी एकाच ठिकाणी जाणवू लागले.

भारतात जागतिकीकरणानंतर औद्योगिक उत्पादन, वाहतूक, वाहनांची संख्या, रासायनिक उद्योग वाढल्याने भारतातील वायू गुणवत्ता अत्यंत खालावली असून दिल्ली, मुंबई, चेन्नई, कोलकत्ता यांसारख्या महानगरांत PM2.5 व PM10 प्रचंड वाढ झाली. डिझेल वाहन, औद्योगिक धूर आणि थर्मल पॉवर प्लांटमुळे कार्बन उत्सर्जन वाढले. शहरी लोकसंख्येमध्ये दम्याचे, ब्रॉन्कायटिसचे आजारात वाढ झाली. जागतिकीकरणामुळे उद्योग, ई-कॉमर्स, अन्नप्रक्रिया, औषधनिर्मिती क्षेत्र झपाट्याने वाढले आणि त्यासोबत जलप्रदूषणामध्ये वाढ झाली. गंगा, यमुना, गोदावरी, नर्मदा, साबरमती यांसारख्या नद्यांत औद्योगिक सांडपाणी मिसळते. पाण्याचा अनियंत्रित औद्योगिक वापरामुळे भूगर्भजलाचा तुटवडा जाणवत आहे. किनारी प्रदेशात मीठाचे पाणी जमिनीत शिरणे यामुळे अनेक साथीचे रोग होत आहेत. जागतिकीकरणामुळे पायाभूत सुविधा, खाणकाम, औद्योगिक कॉरिडॉर, विदेशी प्रकल्प वाढले. यामुळे जंगलतोड होऊन प्राण्यांचे अधिवास नष्ट झाले आहेत. मध्य भारत, ईशान्य भारत, पश्चिम घाट या भागांत खाणकामामुळे आदिवासी समाज विस्थापित झाला. तंत्रज्ञान, मोबाइल, संगणक, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांचा स्फोटक वाढ हे जागतिकीकरणाचे थेट परिणाम भारतीय समाजास भोगावे लागत आहेत. भारत जगातील सर्वात मोठ्या ई-वेस्ट उत्पादकांमध्ये गणला जातो. या कचऱ्यातील शिसे, पारा, कॅडमियम मुळे मनुष्य आरोग्य आणि माती/पाणी दोन्हीला नुकसान पोहोचवितात. जागतिक बाजारपेठेतील स्पर्धेमुळे रासायनिक खत, कीटकनाशके यांचा अतिवापर वाढला असून मातीची सुपीकता कमी झाली. जलप्रदूषणात (नायट्रेट, फॉस्फेट) वाढ झाली आहे. पंजाब, हरियाणा, महाराष्ट्रात कीटकनाशकांशी संबंधित आरोग्य समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

समारोप: जागतिकीकरणाने आर्थिक, तांत्रिक आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढवून जगाला परस्परावलंबी केले असले तरी त्याचे पर्यावरणावर बहुआयामी परिणाम जाणवू लागले आहेत. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहिले असता, जागतिकीकरण हे केवळ आर्थिक प्रक्रियांचे उदारीकरण नसून सामाजिक रचना, मानवी वर्तन, उपभोग पद्धती आणि राज्य-बाजार संबंध यांवर परिणाम करणारी व्यापक परिवर्तन प्रक्रिया आहे. या परिवर्तनाचे पर्यावरणीय परिणाम भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये दूरगामी आहेत. भारतात

औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, मोठ्या प्रमाणातील पायाभूत प्रकल्प, जागतिक बाजारपेठेच्या मागणीनुसार संसाधनांचे अतिउत्पादन, तसेच उपभोगवादाचा प्रसार या सर्व घटकांनी पर्यावरणीय संकटे अधिक तीव्र केली. हवा-पाणी प्रदूषण, शेतीयोग्य जमिनीचे न्हास, जंगलतोड, जैवविविधतेचा नाश, सांडपाणी व प्लास्टिक कचऱ्याचे प्रमाण वाढणे, ग्लोबल वॉर्मिंग आणि हवामान बदलाच्या आपत्ती—हे सर्व जागतिकीकरणाच्या गतीने अधिक तीक्ष्ण झालेले प्रश्न आहेत. विकासाची बाजारकेंद्रित संकल्पनेमुळे शाश्वततेपेक्षा जलद आर्थिक वाढ महत्त्वाची मानली गेल्याने पर्यावरण संरक्षणाला दुय्यम स्थान मिळाले. सामाजिक असमानतेची वाढ होऊन पर्यावरणीय हानीचा भार कमकुवत गटांवर अधिक पडला, ट्रायबल, ग्रामीण व दलित समुदाय सर्वाधिक प्रभावित झाले. राज्य आणि भांडवल यांची नवी नाती निर्माण झाली. उदारीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना अधिक वाव मिळाला, पर्यावरणीय नियम शिथिल करण्यात आले किंवा दुर्लक्षित राहिले. उपभोगवादी संस्कृतीचा प्रसार वाढून जागतिक माध्यमांनी जीवनशैली बदलली, ज्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांवर ताण वाढला. जागतिकीकरण हा पूर्णपणे नकारात्मक अथवा सकारात्मक असा एकरेषीय अनुभव नसला तरी त्याने निर्माण केलेल्या पर्यावरणीय आव्हानांना वैज्ञानिक, सामाजिक आणि धोरणात्मक पातळीवरील एकात्मिक प्रतिसादाची आवश्यकता आहे. शाश्वत विकास, हरित तंत्रज्ञान, स्थानिक समुदायांचा सहभाग, पर्यावरणीय न्याय, आणि कठोर धोरणात्मक नियंत्रण या मार्गांनीच भारतासह जगाला जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या पर्यावरणीय संकटांवर उपाय शोधता येतील.

एकंदरीत, जागतिकीकरणाने विकासाच्या नव्या शक्यता निर्माण केल्या, परंतु पर्यावरणीय तोल ढासळण्याची गतीही वाढवली. हरित भविष्यासाठी जागतिकीकरणाची दिशा बदलणे, उपभोग मूल्यांचे

पुनर्मूल्यांकन करणे आणि पर्यावरणाला केंद्रस्थानी ठेवणारी विकासदृष्टी अंगिकारणे अत्यावश्यक आहे. जागतिकीकरणामुळे पर्यावरणावरील प्रभाव जटिल आणि बहुविधीय आहेत — आर्थिक फायदे, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि जागतिक सहकार्य या सकारात्मक बाजू आहेत. परंतु संसाधनविनाश, प्रदूषण, जैवविविधतेचा नुकसान आणि सामाजिक-आर्थिक असमानता हे मोठे आव्हान आहेत. या समस्यांसाठी तंत्रज्ञानासोबतच न्याय्य आणि सहभागी धोरणे गरजेची आहेत.

संदर्भ ग्रंथ:

1. कांबळे, उत्तम (संपा). (डु. आ. २०१०). जागतिकीकरणाची अरिष्टे, डॉ. भोळे, भास्कर लक्ष्मण, जागतिकीकरण अर्थ व अनर्थ, कोल्हापूर: कॉॅम्प्रेड गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती पृ. क्र. ०१
2. (संपादकीय लेख) बोद्देवार, चंपत, लोकसत्ता दि. २५ जानेवारी, २०१६.
3. <https://mr.wikipedia.org/wik>
4. <https://marathivishwakosh.org/2431>
5. Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage Publications.
6. Giddens, A. (2009). *The Politics of Climate Change*. Polity Press.
7. Shiva, V. (2005). *Earth Democracy: Justice, Sustainability, and Peace*. South End Press.
8. Guha, R. (2006). *How Much Should a Person Consume? Environmentalism in India and the United States*. University of California Press.
9. United Nations. (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*.
10. World Bank. (2020). *Global Environmental Outlook*.
11. Martinez-Alier, J. (2002). *The Environmentalism of the Poor*. Edward Elgar Publishing.

संत तुकारामांच्या अभंगातील व्यवहारिक ज्ञान

डॉ. राजेश दिपटे, मराठी विभाग, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा

सारांश: तुकारामांच्या काळातील समावेशक परिस्थितीचा अभ्यास केला असता वारकरी संप्रदायाची पताका पुढे नेण्याचे मौल्यवान कार्य त्यांनी केले आहे. त्यांच्या अभंगातून जीवनाच्या सर्व व्यवहाराला स्पर्श करणारे ज्ञान दिसून येते. या अभंगामागे एक सखोल चिंतन व समाजाविषयीचा कळवळा दिसून येतो. त्यात त्यांना आलेल्या स्वानुभावातून त्यांची चिंतनदृष्टी अधिक बळकट झाल्याचे दिसते. एवढ्या वर्षांनंतरही ज्यांची अभंगे सर्वसामान्य लोकांच्या प्रेरणेचा विषय ठरू लागतात. महाराष्ट्राच्या संत परंपरेत तुकाराम महाराजांचे कार्य अजरामर ठरते यात शंका नाही. अंधश्रद्धा, ढोंगीपणा, अनिष्ट रूढी, परंपरा हा त्यांचा अभंगाचा कायमच विषय राहिलेला आहे.

बीजशब्द: वारकरी संप्रदाय, व्यवहारिक ज्ञान, अभंग व दयाधर्म.

प्रस्तावना: मराठी भक्ती साहित्यातील महत्त्वाच्या भक्ती संप्रदायामध्ये वारकरी पंथ व महानुभाव पंथ महत्त्वाचे भक्ती संप्रदाय आहेत. कठोर आचारधर्म व कठोर तत्वामुळे महानुभाव संप्रदायाचा फारसा प्रसार व विस्तार होऊ शकला नाही. परंतु अद्वैती तत्त्वज्ञान, मानवी व्यवहाराशी समरस असल्याने व सहज आचारधर्म, यामुळे वारकरी पंथाचा प्रसार व विस्तार सहजपणे जनमाणसामध्ये होऊ शकला. वारकरी संप्रदायाच्या वाढ व विस्तारामध्ये अनेक संतांचे मोलाचे योगदान आहे. परंतु वारकरी संप्रदायाची शिकवण व विचार अधिक स्पष्ट करण्यामध्ये संत तुकारामांचा सिंहाचा वाटा आहे. म्हणूनच संत बहिणाबाई यांनी संत तुकारामांना वारकरी संप्रदायाचे कळस असे संबोधले आहे. संत तुकारामांनी आपल्या जीवनात दुष्काळ, परकीयांचे आक्रमण, नैसर्गिक आपत्ती व स्वकीयांचे मृत्यू अनुभवल्यामुळे त्यांची दृष्टी अधिक व्यापक होत गेली. आपल्या अभंगामधून त्यांनी धर्मचिकित्सा, पाखंडभेद व तत्त्वज्ञानाची चिकित्सा केल्यामुळे त्यांना स्वधर्मातील पुरोहितशाहीचा विरोध सुद्धा सहन करावा लागला. यातूनच त्यांच्या साहित्य विषयक व तत्त्वज्ञानविषयक मर्मदृष्टीचा विकास होत गेला आणि दुसरीकडे व्यवहार ज्ञानाविषयी सुद्धा एक प्रगतिशील दृष्टीचा विकास होत गेला व्यवहार म्हणजे केवळ मानवी देवाण-घेवाण किंवा वस्तुविनिमय या अर्थाने नव्हे तर वर्तन व्यवहार आणि जीवन व्यवहार या कामात सुद्धा त्याची दृष्टी अधिक प्रगल्भ होत गेली. दृष्टिकोनातील या विकासामागे समतेच्या मूल्यांची जाणीव कारणीभूत होती म्हणूनच सांस्कृतिक, सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रातील नैतिक भूमिका म्हणून तुकारामांच्या अभंगातील व्यवहार ज्ञान महत्त्वाचे ठरते.

आदर्श व्यवहार ज्ञानानुसारच जो वर्तन व्यवहार इतरांकडून आपल्याला अपेक्षित आहे. तोच व्यवहार आपण इतरांसोबत करावा ही महत्त्वाची धारणा त्यांच्या अभंगातून व्यक्त होते. स्त्री-पुरुष, विविध जाती, विविध धर्म व अनेक सामाजिक स्तर या सर्वांसाठी समान निकष

व मानवतेचा कळवळा त्यांच्या अभंगातून दिसून येतो. यामागे सुद्धा वारकरी संप्रदायातून विकसित होत आलेली समताधिष्ठित मूल्यांची विचारसरणी तुकारामांच्या अभंगात सातत्याने दिसून येते म्हणून त्यांच्या अभंगाला व्यवहारज्ञानाचा अनेकांगी वेध हा त्यांच्या अभंग अभ्यासासाठी महत्त्वाची दिशा ठरते.

तुकारामांच्या अभंगाची व्याप्ती समाजाभिमुख असून त्यात जीवनाच्या सर्व व्यवहाराला स्पर्श करणारी अभंगरचना त्यांनी केलेली आहे.

विश्वास तो देव। म्हणून धरियेला भाव।

माझी वदवितो वाणी। ज्याणे धरिली धरणी।

जोडिली अक्षरे। नव्हती बुद्धीची उत्तरे।

नाही केली आटी। काही मानदंभासाठी।

कोणी भाग्यवंत। त्या कळेल उचित।

तुका म्हणे झरा। आहे मुळीचा हा खरा।

आपल्या अभंग निर्मितीबद्दल तुकारामांनी अनेकदा आपले मनोगत व्यक्त केले आहे. अभंग ही त्यांची रत्ने आहेत. शस्त्रे आहेत. एवढे हे धन कसे निर्माण होत असेल याविषयी कुतूहल आहे. आपल्या अंतःकरणात परमेश्वराविषयी असणारा जिव्हाळा, प्रेम हा भाव त्यांच्यात ठायीपणे भरलेला आहे. ज्याने पृथ्वीची निर्मिती केली, तो माझ्याकडून मलाच बोलविता करतो. मी बुद्धीच्या कौशल्याने अक्षराची जोडतोड केलेला नाही. तुकाराम महाराज म्हणतात की, “माझ्या ठायी हा मुळचाच खरा प्रसादाचा झरा आहे.”¹ महाराजांच्या अभंग निर्मितीचे सार अभंगाच्या कडव्यात जे आलेले आहे तेच सांगण्याच्या साधारण प्रघात आहे. जशी हे कडवे नेमके सार व्यक्त करणारे आहे तसे काव्यदृष्ट्या सर्व संपन्न आहे. झरा-खरा यातील यमकान्वय लक्षवेधक आणि आशय अन्वित करणारा आहे. त्यांच्या झरा या प्रतिमानामुळे कितीही उपसले तरी चोहोबाजूंनी पाणी गोळा होऊन भरणारा, त्यांची नैसर्गिकता, स्वाभाविकता या दृश्यमान गोष्टी विलोभनीय आहेत. बुद्धीच्या कौशल्याने अक्षरांची जोडतोड करणे आणि मानदंभासाठी आटापिटा करणे हे खरे काव्य प्रयोजन

नव्हे. त्यांच्यातील भक्तीप्रेम हा मूळच्या झरा आहे. प्रसाद हा त्याचा स्थायी आहे. परमेश्वर हा अवलंबन भान आहे. समाजातील बदलते स्वरूप पाहून तुकारामांचे अंतःकरण हेलावून गेलेले होते.

“टिळा टोपी घालुनी माळा।

म्हणती आम्ही साधू।
दया धर्म चिची नाही।
ते जाणावे भोंदू।
कलियुगी घोरोघरी।
संत झाले फार।
वितीभरी पोटासाठी।
हिंडती दारोदारा।”

समाजातील ढोंगी साधू यांच्यावर ते सडकून टीका करतात. केवळ टिळा, टोपी घातल्याने कोणी साधू होत नाही. ज्यांच्या अंगी दया, धर्म, निती-अनिती विचारसरणी नाही हे साधू नव्हे तर लोकांना फसवणारे भोंदू आहेत, असे स्पष्ट परखड मत त्यांनी आपल्या अभंगातून मांडलेले आहेत. आजचे युग हे कलियुग असून ते भोंदूगिरी करून सर्वसामान्य, अज्ञानी, भोळ्या-भावड्यांना माणसांना फसवणा-या संतांची संख्या आज फार वाढलेली आहे. केवळ कोणताही कामधंदा न करणारे, लोकांना पोकळ शहाणपण सांगणारे हे साधुसंत नव्हेततर आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी केलेली ही केवळ फसवेगिरी आहे, असे ते सांगतात. “शरीर धर्मासाठी अन्नाची गरज असली तरी त्याहूनही अधिक मनाची गरज असते असे सर्वश्रेष्ठ, दुर्मिळ समाधान हे चिंतनाने मिळते.”² यावरून तुकारामांची अभंगामागील व्यवहारदृष्टीची आपणास प्रचिती येते.

ढाल तलवारे गुंतले हे कर
म्हणे तो झुंजार झुंजेकैसा
येणे बसविले मज अश्रावरी
धावू पळू तरी कैसा आता।

तुकाराम महाराज ढोंगीयोद्धा कसा असतो त्यांच्याकडे लढण्याची शूरता नसेल तर त्याला लढण्याचे साधन दिले तरी त्या साधनांना तो अडचण समजू लागतो. ढाल-तलवार यासारखे शस्त्र त्याला अवजड वाटू लागतात. प्रत्यक्षात वेगाने धावण्यासाठी घोडा उपयुक्त आहे. परंतु घोड्यामुळे त्याला पायी धावता येत नाही, असे त्याला वाटते. व्यवहारिक जीवनात तुकारामांना अनेकदा संकट, हालअपेष्टा, अपमान सहन करावा लागला. दुष्काळामुळे त्यांचा व्यापार बुडाला. संपत्ती ही किती अषाश्वत गोष्ट आहे याचा त्यांना अनुभव आला. सुखाची क्षणे ही कधीही चिरकाल टिकणारे नसतात. सुख-दुःख हा पाटपिवणीचा खेळ सतत सुरू असतो याचा दाहक अनुभव त्यांना आला. म्हणूनच ते म्हणतात,

सुख पाहता जवापडे

दुःख पर्वताएवढे

तुकारामांचे वडील देहू गावचे महाजन होते. त्यांचा व्यापार होता. घराण्यात विठ्ठलभक्ती चालत आलेली होती. लहानपण अतिशय सुख-समाधानाने गेले. मात्र महाराष्ट्रात आलेल्या दुष्काळाने त्यांचा व्यवसाय बुडाला. आजपर्यंत तुकारामांनी ज्यांना मदत केली ते माणसे कृतघ्न झाली. यांच्या लक्षात आले की,

“धनवंतालागी सर्व मान्यता आहे जगी

जव चाले मोठा धंदा, तव बहीण म्हणे दादा
सखे सोयरे आस सर्व मानिती वचन”

वयाच्या सतराव्या वर्षी यांच्या आई-वडिलांचे निधन झाले. मोठा भाऊ सावजी विरक्त होऊन तिर्थाटनाला निघून गेला. संसाराचा सर्व भार तुकारामांवर आला. व्यापारात तोटा होवू लागल्याने दुकानाचे दिवाळे निघाले. दुष्काळात शेती बुडाली. अशाप्रकारे संसारात त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. त्यांच्या लक्षात आले की, समाजात ज्यांच्याकडे धनदौलत असते त्यांना समाजात मोठा मान-सन्मान असतो. एवढेच नव्हे तर सर्व नातलग त्यांना मान देतात. माणसाच्या शब्दाला किंमत असते तुकारामांचे अभंग हे जीवनातल्या विविध अनुभवांचे सार होते. “तुकोबाचे अभंग म्हणजे मराठी काव्याचे शाश्वत भूषणच होय. यांचे अनुभवविश्व अतिशय मोठे होते आणि त्यांनी आणि त्यांना असामान्य प्रतिभेची देणगी लाभली होती.”³

समाजातील ढोंगी, भ्रष्ट माणसं जे आपले स्वार्थ साधण्यासाठी सर्वसामान्य भोळ्या-भावड्या लोकांना फसवितात. यावर सडकून टीका करतात. ते म्हणतात,
काय वा करिसी सोवळे ओवळे। मन नाही निर्मळ
वाउगे चि
काय वा करिसी पुस्तकाची मोटा। घोक्रिता
हृदयस्फोट हाता नये।

कायवा करिसी टाळ आणि मृदंगा। जेथ पांडुरंग
रंगला नाही।

काय वा करिसी ज्ञानाचिया गोष्टी। करणी नाही
पोटी बोलण्याची।।

कायवा करिसा दंभ लौकीकाने। हित नाही माते
तुका म्हणे।।

आपल्याकडच्या धार्मिक क्षेत्रात वेगवेगळ्या प्रकारच्या कर्मकांडाने थैमान घातले आहे. हे कर्मकांड गुंतागुंतीचे व किचकट होते. यात औपचारिकता व चाकोरीबद्धता महत्त्वाचे ठरते. धर्माचे सोंग पांघरून ढोंग करणा-या व स्वतःला साधू म्हणवणा-या माणसांवर ते सडकून टीका करतात. धर्मांध लोकांवर तुकाराम कठोर टीका करतात. मोठ-मोठे ग्रंथाचे पारायण करणारे पंडित, अभ्यासक यांच्यात बदल होत नाही. मंदिरामध्ये टाळव मृदंगाचा आवाज करणारे पण जिथे पांडुरंगाचे दर्शन होत नाही. ज्यांच्यासाठी बोलणे एक व कृती

वेगळी अशा सर्व लोकांपासून दूर राहण्याची गरज आहे. तुकाराम महाराज यांनी कर्मकांड अत्यंत किचकट, गुंतागुंतीचे आणि सामान्य माणसाचा आवाक्या पलीकडचे असते. यामुळेच तुकाराम महाराजांनी प्रत्यक्ष ईश्वरालाच जाव विचारला आहे. "तू जर यज्ञाचा भोक्ता आहेस, तरी यज्ञ सांग घडेल असे का पाहत नाहीस? यज्ञ हा मोक्षप्राप्तीचा योग्य मार्ग नव्हे." 4

जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारो. उदास विचारे वेचकरी।

उत्तम ची गती तो एक पावेल। उत्तम भोगील जीव खाणी।

परोपकारी नेणे परनिंदा। परस्त्रिया सदा बहिणी माया।

भूतदया, गाईपशूचेपालन। तान्हेलेल्या जीवन वनामाजी।

शांतीरुपे नव्हे कोणाचा वाईट। वाढवी महत्व वडिलांचे।

तुका म्हणे हेचि आश्रमाचे फळ। परमपदवळ वैराग्याचे।

समाजात जगत असताना पैसा कमावणे हे कुटुंब व्यवस्थेसाठी आवश्यक बाब आहे. पैसा कमावण्याचे अनेक साधने असतात. नैतिक व अनैतिक मार्ग हे पैसा कमावण्याचे साधन असले तरी तुकाराम महाराज धन हा उत्तम मार्गाने, कुणालाही न दुखविता, फसविता कमावला जावा. यामुळे त्यांच्यातील वाईट गोष्टींचा नाश होईल व तो पुढच्या जन्मात चांगल्या कुटुंबात जन्म घेईल असे सांगितले आहे. गाव व समाजव्यवस्थेत जगत असताना कुणाचीही निंदा करू नये. एवढेच नव्हे तर समाजातील सर्व प्रकारच्या स्त्रिया यांच्याविषयी आत्यंतिक आदराने वागण्याचा सल्ला ते देतात. आपल्या कृषीप्रधान देशात गाई-पशूंचे पालन, पूजन ही अतिशय महत्त्वाची गोष्ट समजली जाते. तहानलेल्या जीवांना पाणी पाजणे, असे नैतिक कार्य केल्याने समाजात आपल्या कुटुंबाविषयी, वडिलांविषयी समाजात आदरभाव तयार होतो, असे तुकाराम महाराज म्हणतात.

आंधळयापी जन अवघेची आंधळे। आपणासही डोळे दृष्टी नाही

रोग विषतुल्य लागे हे मिष्टान। तोंडासि कारण चवी नाही।

तुका म्हणे शुद्ध नाही जो आपण। तया त्रिभुवन अवघे खोटे।

तुकारामाने आंधळे असे कोणाच्याही व्यंगावर म्हटलेले नाही. संताचे विचार सर्वसामान्यांना दिशा दाखविण्यासाठी वापरलेले आहेत. समाजातील काही डोळसमाणस आंधळयासारखी वागतात व आंधळे देखील डोळस असल्यासारखे वागतात. जी माणसं अध्यात्मिक,

वैचारिक अर्थानी आंधळे असतात अशी माणसं ज्यांना सत्य दिसत नाही, वस्तु दिसत नाही, चांगले वाईट विचार कळत नाही, अश्या लोकांवर तुकारामांनी उपरोधिक टिका केलेली आहे. त्यांची अवस्था एखाद्या रोगी माणसासारखी झालेली असते ज्याला पंचपक्वान किंवा गोड वस्तूही मिठासारखी वाटते. कारण त्याने सत्व गमावलेले असते त्यांची विचारशक्ती, अस्तित्व, स्वाभिमान गमावलेले असते.

समारोप: तुकारामांच्या काळात वेद, पंडित, ब्राह्मण यांचा मोठा प्रभाव समाजावर होता. सर्वसामान्य माणसं रूढी, परंपरा, धर्मग्रंथ, कर्मकांड, नवस, कर्ज काढून तिर्थाटन यात अडकलेली होती. जातीय व्यवस्था लोकांना जीणे असह्य करून सोडत होती. अश्यावेळी सर्वसामान्य माणसांना सहज समजेल अशा साध्या सोप्या भाषेत त्यांनी अभंग रचना केली. जीवनाच्या सर्व व्यवहारांना स्पर्श करणारे हे त्यांचे अभंग होते. या अभंगामागे त्यांचे स्वानुभावदडलेले होते. समाजाचे बदलते स्वरूप, माणसांचे कृतघ्नपण, व्यवसाय बुडी, जातीयता, अंधश्रद्धा, कुटुंबाचे हाल, लोकांची उपासमार असे अनेक अनुभव त्यांना आलेले होते. ते स्वतः अश्या घटनांचे साक्षीदार व पिडीतही होते. त्यांचे अभंग अनुभवाच्या खाणी आहेत, असे दिसून येते. त्यांच्या अभंगातून त्यांनी अनुभवलेला समाज, परिस्थितीचे चित्रण दिसते. पुढील समाज सुधारावा, सतर्क असावा, माणसाची वृत्ती नेहमी डोळस असावी अशी भावना त्यामागे दडलेली होती.

निष्कर्ष: १) तुकाराम महाराजांनी वारकरी संप्रदायाची पताका पुढे नेण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. २) तुकारामांना आमच्या आयुष्यात अनेक संकटाचा सामना करावा लागला. नैसर्गिक आपत्ती, दुष्काळ, स्वकीयांचे मृत्यू यामुळे त्यांची जीवनाकडे पाहण्याची वृत्ती अधिक डोळस झाली. ३) समाजामागील जातीय व्यवस्थापुरोहितशाही, विरोधक, कृतघ्न झालेली माणसं, यामुळे त्यांच्या तत्त्वज्ञानविषयक मर्मदृष्टीचा विकास होत गेला. ४) त्यांच्या अभंगातून स्त्री-पुरुष, विविध जाती, धर्म अशा सर्व सामाजिक स्तरासाठी वागण्याचे, व्यवहाराचे समान निकष, समताधिष्ठित मूल्यांची विचारसरणी, विज्ञानवादी दृष्टिकोन दिसून येतो.

संदर्भ:

१. डॉ. दिलीप धोंडगे, "तुका म्हणे -भाग २ संत तुकारामांच्या निवडक अभंगाचे निरूपण", शब्दालय प्रकाशन, धीरामपूर, प्र. आ. डिसेंबर २०१२, पृ. ४६९.
२. के. सागर, "महाराष्ट्रातील समाजसुधारक", के. सागर पब्लिकेशन, पुणे, २००५, पृ. क्र. २४.
३. तत्रैव, पृ. १०८.
४. डॉ. दिलीप धोंडगे, "तुका म्हणे भाग २", शब्दालय प्रकाशन, धीरामपूर, प्र. आ. डिसेंबर २०१२, पृ. ४०७.

निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा व पारदर्शकता : एक राजकीय द्रष्टी

प्रा. डॉ. एन. डी. बालपांडे, राज्यशास्त्र विभाग, न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड, तह. नरखेड जि. नागपूर

सारांश: भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. लोकशाही व्यवस्थेत निवडणुका राजकारणाचा अविभाज्य आणि महत्त्वाचा भाग आहेत. सत्तेच्या पदांसाठीच्या निवडणुका मुक्त आणि निष्पक्ष पद्धतीने घेतल्या गेल्या तरच खरी लोकशाही फुलू शकते. पहिल्या तीन सार्वत्रिक निवडणुका मुक्त आणि निष्पक्ष पद्धतीने झाल्या, परंतु १९६७ मध्ये झालेल्या चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुकीदरम्यान दर्जा घसरू लागला हे सर्वमान्य आहे. अनेकांना देशातील निवडणूक प्रणाली राजकीय भ्रष्टाचाराचे प्रजनन केंद्र वाटते. निवडणूक सुधारणा म्हणजे निवडणूक धोरणातील बदल ज्यांचा उद्देश निवडणूक प्रक्रियेची निष्पक्षता, पारदर्शकता आणि परिणामकारकता वाढवणे आहे. या सुधारणांमध्ये मतदारांची संख्या आणि प्रवेश सुधारण्यासाठी तसेच पद्धतशीर समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सुधारित केलेले कायदेशीर, प्रशासकीय आणि राजकीय बदल समाविष्ट असू शकतात. भारतातील निवडणूक सुधारणांची आवश्यकता आहे कारण सध्याच्या निवडणूक व्यवस्थेत लोकशाही प्रक्रियेच्या निष्पक्षतेवर आणि पारदर्शकतेवर परिणाम करणाऱ्या असंख्य त्रुटी आणि आव्हानांचा सामना करावा लागतो. अपूर्ण मतदार याद्या, निवडणूक खर्चाच्या मर्यादेचे उल्लंघन, पैशाच्या ताकदीचा प्रभाव आणि निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकतेचा अभाव यासारख्या समस्या निवडणूक सुधारणांची आवश्यकता अधोरेखित करतात. निवडणूक सुधारणा या त्रुटी दूर करू शकतात आणि लोकशाही प्रक्रियेला बळकट आणि विश्वासासार्ह बनवू शकतात. निवडणूक आयोगाची स्थापना, मतदार याद्यांमध्ये सुधारणा, निवडणूक वित्तपुरवठ्यात पारदर्शकता आणि निवडणूक प्रक्रियेत तांत्रिक सुधारणा यासारख्या पावलांनी निवडणूक प्रक्रिया अधिक प्रभावी आणि पारदर्शक बनवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

बिजशब्द: सुधारणा, पारदर्शकता, मतदार याद्या, निवडणूक प्रक्रिया, इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे, निवडणूक सुधारणा समिती.

प्रस्तावना: भारत हा एक मोठा लोकशाही देश आहे, जिथे केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या निवडणुका दर पाच वर्षांनी होतात. निवडणूक प्रक्रिया ही कोणत्याही लोकशाहीचा मूलभूत भाग आहे आणि तिची पारदर्शकता आणि निष्पक्षता सुनिश्चित करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तथापि, निवडणूक प्रक्रियेतील त्रुटी वेळोवेळी उघड झाल्या आहेत, ज्यामुळे निवडणूक सुधारणांची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. सध्याच्या निवडणूक व्यवस्थेला अपूर्ण मतदार याद्या, निवडणूक खर्चाच्या मर्यादेचे उल्लंघन, पैशाच्या ताकदीचा प्रभाव आणि निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकतेचा अभाव यासारख्या असंख्य समस्यांना तोंड द्यावे लागत असल्याने निवडणूक सुधारणा आवश्यक आहेत. शिवाय, निवडणूक प्रक्रियेत पैसा आणि ताकदीचा प्रभाव देखील वाढत आहे, ज्यामुळे निवडणूकांच्या निष्पक्षतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होत आहे. या त्रुटी दूर करण्यासाठी आणि लोकशाही प्रक्रियेला बळकटी देण्यासाठी आणि विश्वासासार्हतेने बळकट करण्यासाठी निवडणूक सुधारणा आवश्यक आहेत. भारतात निवडणूक सुधारणांच्या दिशेने अनेक महत्त्वाची पावले उचलण्यात आली आहेत. १९५० मध्ये निवडणूक आयोगाची स्थापना ही एक महत्त्वाची पायरी होती, ज्याने निवडणूक प्रक्रियेचे स्वातंत्र्य आणि

निष्पक्षता सुनिश्चित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. निवडणूक आयोगाचे उद्दिष्ट मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका सुनिश्चित करणे आहे, ज्यामध्ये सर्व पात्र मतदारांची नोंदणी केली जाते आणि सर्व उमेदवारांना समान संधी असतात. मतदार यादीत सुधारणा करण्यासाठी, निवडणूक आयोगाने मतदार यादी अद्ययावत आणि दुरुस्त करण्यासाठी ई-मतदार सेवा, मोबाईल ॲप्स आणि ऑनलाइन नोंदणी यासारख्या सुविधा सुरू केल्या आहेत. भारताच्या स्वातंत्र्यापासून, निवडणूकांमध्ये लक्षणीय बदल झाले आहेत. ही प्रक्रिया भारतात निवडणूक सुधारणा म्हणून ओळखली जाऊ लागली आहे. निवडणूक सुधारणा म्हणजे देशाच्या निवडणूक व्यवस्थेत सुधारणा करणे जेणेकरून मुक्त, निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणुका होतील. लोकशाही देशात, निवडणुका हा प्रशासनाचा पाया असतो आणि लोकशाहीच्या यशासाठी त्यांची विश्वासासार्हता सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे. तथापि, निवडणूक प्रक्रियेतील विविध आव्हानांमुळे सतत सुधारणांची आवश्यकता असते. निवडणूक सुधारणांमध्ये निवडणूक धोरणातील कोणताही बदल समाविष्ट असतो ज्याचा उद्देश निवडणूक प्रक्रिया अधिक पारदर्शक, वस्तुनिष्ठ, निष्पक्ष किंवा अचूक बनवून सुधारणे आहे.

निवडणूक सुधारणा अनेक स्वरूपात असू शकतात, मतदारांची संख्या सुधारण्याच्या प्रयत्नांपासून ते निवडणुकीच्या मूलभूत रचनेत बदल घडवून आणणाऱ्या मोहिमांपर्यंत. कायदेशीर सुधारणा निवडणूक प्रक्रियेचे नियमन करणारे कायदे बदलण्याचा किंवा अद्ययावत करण्याचा प्रयत्न करतात. प्रशासकीय सुधारणा धोरणे, रणनीती आणि तांत्रिक नवकल्पना लागू करून बदल अंमलात आणतात ज्यामुळे मतदारांसाठी मतदान सोपे आणि अधिक सुलभ होते. राजकीय सुधारणा निवडणूक प्रक्रियेचे स्वरूप बदलणारी धोरणे अंमलात आणण्याचा प्रयत्न करतात. युनायटेड स्टेट्समध्ये निवडणूक सुधारणांचा मोठा इतिहास आहे. हा मुद्दा एकविसाव्या शतकातही प्रासंगिक आहे, कारण निवडणूक व्यवस्थेबद्दल अनेक चिंता व्यापक आणि कायम आहेत. उदाहरणार्थ, अनेक अमेरिकन लोकांचा असा विश्वास आहे की राष्ट्रपती निवडणुका ठरवणारे इलेक्टरल कॉलेज एकतर सुधारले पाहिजे किंवा रद्द केले पाहिजे, असा युक्तिवाद करून की ते आता राष्ट्राच्या हिताचे काम करत नाही किंवा मतदारांच्या इच्छेचे प्रतिनिधित्व करत नाही. २००० आणि २०१६ च्या राष्ट्रपती निवडणुकीनंतर ही भावना विशेषतः मजबूत होती, जिथे इलेक्टरल कॉलेज (आणि म्हणून अध्यक्षपद) जिंकलेल्या उमेदवाराने देखील लोकप्रिय मत गमावले. काहींचा असा विश्वास आहे की सध्याची व्यवस्था मतदारांच्या काही गटांविरुद्ध भेदभाव करते, मग ती काही राज्यांना विषमतेने मोठे प्रतिनिधित्व देऊन असो किंवा सक्रियपणे सहभाग दडपणाऱ्या शक्तीद्वारे असो. काहींचा असा विश्वास आहे की लोक मोठ्या संख्येने मतदान करण्यासाठी बाहेर पडत नाहीत. दरम्यान, निवडणूक प्रक्रियेचे अनेक टीकाकार असा विश्वास करतात की द्वि-पक्षीय प्रणाली कोणत्याही स्वतंत्र किंवा तृतीय-पक्ष उमेदवाराला अर्थपूर्ण स्पर्धा करणे अशक्य करते. सर्वेक्षणातून असे दिसून आले आहे की ७५ टक्के लोकांना सरकारमध्ये पुरेसे प्रतिनिधित्व वाटत नाही. काही निरीक्षकांनी निवडणुकांचे अधिक संघीय नियमन करण्याची मागणी केली आहे, तर काहींचा असा युक्तिवाद आहे की राज्य आणि स्थानिक सरकारे कोणत्याही आवश्यक सुधारणा अंमलात आणण्यासाठी सर्वात योग्य आहेत.

लोकांच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी निवडणूक सुधारणा आवश्यक: लोकसभेची पहिली निवडणूक 1952 मध्ये झाली. या साठ वर्षांत सातत्याने निवडणूक सुधारणांची चर्चा होत आली आहे. किरकोळ अपवाद सोडले तर फारशा सुधारणा झाल्या नाहीत. आपण

स्वीकारलेल्या पद्धतीतून 'खरे' लोकप्रतिनिधी निवडले जातात का, या प्रश्नाला मात्र सगळ्यांनी बगल दिली आहे. 1975 मध्ये जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखालील 'संपूर्ण क्रांती' आंदोलनातून 'राइट टू रिकॉल'ची मागणी पुढे आली. तिचा अण्णा हजारेंनी पुनरुच्चार केला व 'राइट टू रिजेक्ट'च्या मागणीवर भर दिला. मुख्य निवडणूक आयुक्त कुरेशी यांनी 'राइट टू रिकॉल'ची मागणी 'देशाच्या सुरक्षेला घातक असल्यामुळे स्वीकारता येणार नाही' असे म्हटले व ती फेटाळली होती. आमच्या देशातील निवडणूक पद्धतीतील कळीचा मुद्दा 'ख-या' लोकप्रतिनिधित्वाचा आहे. मतविभाजनामुळे अल्पमत घेणारा उमेदवार निवडला जातो, हा या पद्धतीतील मोठा दोष आहे. विद्यमान पद्धतीत जो सर्वात जास्त मते घेईल त्याला विजयी घोषित केले जाते. एका निवडणुकीत पाच उमेदवार उभे राहिले. चौघांनी 19-19 मते घेतली व एकाला 20 मते पडली. चार मते बाद झाली. अशा स्थितीत 74 टक्के लोकांनी ज्या उमेदवाराला मते दिली नाहीत व केवळ 20 टक्के मते घेऊन तो निवडून आला, अशी विचित्र स्थिती आज आहे. अल्पमतातील लोकांच्या हातात सत्ता देणे हे लोकशाहीला अपेक्षित नाही. गेल्या साठ वर्षांत सत्ताधारी पक्षाने 50 टक्क्यांपेक्षा जास्त मते घेतली, असे एकही उदाहरण आढळत नाही. याचा अर्थ असा की, आपल्या देशातील कारभार बहुमताने चालत नसून तो सर्वाधिक मताने चालतो. सर्वाधिक मतशाही म्हणजे लोकशाही नव्हे. लोकशाही म्हणजे बहुमतशाही. यावर उपाय नाही का? निश्चितच आहे. मतदानाची प्राधान्यक्रम (प्रेफरन्शियल) पद्धत तुलनेने चांगली आहे. त्यात उमेदवारांना प्राधान्यक्रम देता येतो. प्रचलित सदोष पद्धत आपल्या देशात स्वीकारली गेली तेव्हाही अनेक देशांत यावर उपाय काढलेला होता व प्राधान्यक्रम पद्धत वापरली जात होती. आपल्या देशात या पद्धतीकडे कानाडोळा केला गेला. देश मोठा आहे, निरक्षरांची संख्या जास्त आहे. ही ठरलेली कारणे सांगण्यात आली. कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेचे सार म्हणजे राजकीय पक्षांचे निरोगी कामकाज आणि परिणामी, मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका. सार्वजनिक जीवनात काही अनुकरणीय लोकांची उदाहरणे असली तरी, राजकीय वर्गातील अनेक लोकांच्या दर्जा आणि पद्धतींमध्ये सतत घसरण होत आहे. गेल्या काही वर्षांत, संसदेने निवडणुकांशी संबंधित कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या आहेत. तरीही, सुधारणा मर्यादित राहिली आहे. भारतातील लोकांना त्यांच्या कारभाराच्या पद्धतीत बदल हवा आहे. या

बदलाचा पहिला भाग म्हणजे त्यांच्या मतदानाच्या विद्यमान चौकटीत सुधारणा करणे. लोकांच्या आकांक्षांशी जुळवून घेण्यासाठी, सार्वजनिक जीवनात प्रामाणिकपणा आणि पारदर्शकतेची तत्त्वे राखण्यासाठी आणि निवडणूक प्रक्रियेत नागरिकांचा जास्तीत जास्त सहभाग वाढवण्यासाठी राजकीय आणि निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा आवश्यक आहेत.

२००० पूर्वीच्या निवडणूक सुधारणा:

❖ **मतदानाचे वय कमी करणे:** संविधानाच्या ६१ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याने मतदानासाठी किमान वय २१ वर्षांवरून १८ वर्षे केले.

❖ **निवडणूक आयोगाकडे प्रतिनियुक्ती:** निवडणुकीसाठी मतदार याद्या तयार करणे, त्यांची पुनरावृत्ती करणे आणि दुरुस्ती करणे यामध्ये गुंतलेले सर्व कर्मचारी अशा नोकरीच्या कालावधीसाठी निवडणूक आयोगाकडे प्रतिनियुक्तीवर असल्याचे मानले जाईल आणि निवडणूक आयोग त्यांचे पर्यवेक्षण करेल.

❖ **प्रस्तावकांच्या संख्येत आणि सुरक्षा ठेवीत वाढ:** राज्यसभा आणि राज्य विधानपरिषद निवडणुकीसाठी प्रस्तावक म्हणून नामांकन पत्रांवर स्वाक्षरी करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मतदारांची संख्या मतदारसंघातील मतदारांच्या १०% किंवा अशा दहा मतदारांपर्यंत (जे कमी असेल ते) वाढवण्यात आली आहे, प्रामुख्याने फालतू उमेदवारांना रोखण्यासाठी. गंभीर नसलेल्या उमेदवारांना रोखण्यासाठी सुरक्षा ठेवीतही वाढ करण्यात आली आहे.

❖ **इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे (ईव्हीएम):** १९९८ मध्ये दिल्ली, मध्य प्रदेश आणि राजस्थानमधील राज्य निवडणुकांदरम्यान प्रथम सादर करण्यात आली, ईव्हीएम आता मोठ्या प्रमाणात वापरल्या जातात कारण त्या निर्दोष, कार्यक्षम आणि पर्यावरणास अनुकूल आहेत.

❖ **राष्ट्रीय सन्मानाचा अपमान कायदा, १९७१ चे उल्लंघन केल्याबद्दल दोषी आढळल्यास अपात्रता:** यामुळे एखाद्या व्यक्तीला सहा वर्षांसाठी संसद आणि राज्य विधानमंडळांच्या निवडणुका लढवण्यास अपात्र ठरवले जाईल.

❖ **दोनपेक्षा जास्त मतदारसंघांमधून निवडणूक लढवण्यास मनाई:** उमेदवार दोनपेक्षा जास्त मतदारसंघांमधून निवडणूक लढवू शकत नाही.

❖ **निवडणूक लढवणाऱ्या उमेदवाराचा मृत्यू:** पूर्वी, निवडणूक लढवणाऱ्या उमेदवाराच्या मृत्यूमुळे निवडणूक अवैध ठरत असे. भविष्यात, निवडणूक लढवणाऱ्या उमेदवाराच्या मृत्यूमुळे कोणतीही निवडणूक रद्द केली

जाणार नाही. तथापि, जर मृत उमेदवार एखाद्या मान्यताप्राप्त राष्ट्रीय किंवा राज्य पक्षाने उभा केला असेल, तर संबंधित पक्षाला निवडणूक आयोगाने या संदर्भात नोटीस जारी केल्यापासून सात दिवसांच्या आत दुसऱ्या उमेदवाराला उमेदवारी देण्याचा पर्याय दिला जाईल. मतदान केंद्रावर किंवा त्याच्या जवळ शस्त्रे बाळगण्यास कायद्याने मनाई आहे. असे केल्याने दोन वर्षांपर्यंत तुरुंगवास होऊ शकतो. संघटनांच्या कर्मचाऱ्यांना मतदानाच्या दिवशी पगारी रजा मिळते आणि उल्लंघन केल्यास दंडाची शिक्षा होऊ शकते.

❖ **दारू विक्रीवर बंदी:** मतदानाच्या समाप्तीच्या वेळेपूर्वी ४८ तासांच्या कालावधीत मतदान क्षेत्रात कोणत्याही दुकानात, रेस्टॉरंटमध्ये किंवा इतर ठिकाणी, खाजगी असो वा सार्वजनिक, दारू किंवा इतर मादक पदार्थ विकले जाणार नाहीत, दिले जाणार नाहीत किंवा वितरित केले जाणार नाहीत.

❖ **पोटनिवडणुकांसाठी कालमर्यादा:** संसदेच्या सभागृहात किंवा राज्य विधिमंडळाच्या पोटनिवडणुका आता त्या सभागृहात जागा रिक्त झाल्यानंतर सहा महिन्यांच्या आत होतील.

सूचना:

➤ **मतदार यादी अद्ययावत करणे** - मतदार यादी अद्ययावत आणि अचूक आहे याची खात्री करण्यासाठी नियमित पडताळणी आणि नोंदणी मोहिमा राबवल्या पाहिजेत. ई-मतदार सेवा, मोबाईल ॲप्स आणि ऑनलाइन नोंदणी सुविधांचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला पाहिजे.

➤ **निवडणूक खर्चाचे निरीक्षण** - निवडणूक खर्चाच्या मर्यादेचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी कठोर देखरेख आणि नियंत्रण आवश्यक आहे. निवडणूक आयोगाने उमेदवार आणि राजकीय पक्षांच्या खर्चाचे नियमितपणे ऑडिट करावे आणि उल्लंघनांसाठी कठोर दंड आकारला पाहिजे.

➤ **पैसा आणि शक्तीचा प्रभाव कमी करणे** - निवडणुकीत पैसा आणि शक्तीचा प्रभाव कमी करण्यासाठी कठोर नियम आणि कायदे लागू केले पाहिजेत. यासाठी, निवडणूक आयोगाने स्वतंत्र आणि निष्पक्षपणे काम करावे आणि निवडणूक अनियमिततेविरुद्ध कठोर कारवाई करावी.

➤ **निवडणूक वित्तपुरवठ्यात पारदर्शकता** - निवडणूक निधीमध्ये पारदर्शकता आणण्यासाठी, राजकीय पक्षांना त्यांच्या निधीचे स्रोत उघड करणे

बंधनकारक असले पाहिजे. निवडणूक बाँड प्रक्रिया अधिक पारदर्शक आणि सुरक्षित केली पाहिजे.

► **तांत्रिक सुधारणा** - निवडणूक प्रक्रियेत तांत्रिक सुधारणांचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला पाहिजे. इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे आणि मतदार-पडताळणीयोग्य पेपर ऑडिट ट्रेल्ससारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवला पाहिजे. शिवाय, मतदान केंद्रांवर बायोमेट्रिक ओळख प्रणाली आणि डिजिटल मतदान केंद्र व्यवस्थापन यासारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर केला पाहिजे.

समारोप: भारतात मुक्त, निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणुका सुनिश्चित करण्यासाठी निवडणूक सुधारणा महत्त्वाच्या आहेत. लोकशाही तत्वांचे समर्थन करण्यासाठी पैसा आणि ताकद, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण आणि सरकारी संसाधनांचा गैरवापर यासारख्या आव्हानांना तोंड देणे आवश्यक आहे. या प्रस्तावित सुधारणांची अंमलबजावणी करून, भारत आपली निवडणूक प्रक्रिया मजबूत करू शकतो, मतदारांचा विश्वास वाढवू शकतो आणि लोकशाहीची अखंडता राखू शकतो. भारतातील निवडणूक सुधारणांची आवश्यकता आहे कारण सध्याच्या निवडणूक व्यवस्थेत लोकशाही प्रक्रियेच्या निष्पक्षतेवर आणि पारदर्शकतेवर परिणाम करणाऱ्या असंख्य त्रुटी आणि आव्हानांचा सामना करावा लागतो. अपूर्ण मतदार याद्या, निवडणूक खर्चाच्या मर्यादेचे उल्लंघन, सत्तेचा प्रभाव आणि निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकतेचा अभाव यासारख्या समस्या निवडणूक सुधारणांची आवश्यकता अधोरेखित करतात. निवडणूक सुधारणा या त्रुटी दूर करू शकतात आणि लोकशाही प्रक्रियेला बळकट आणि विश्वासासार्ह बनवू शकतात. निवडणूक आयोगाची स्थापना, मतदार याद्यांमध्ये सुधारणा, निवडणूक वित्तपुरवठ्यात पारदर्शकता आणि निवडणूक प्रक्रियेत

तांत्रिक सुधारणा यासारख्या पावलांनी निवडणूक प्रक्रिया अधिक प्रभावी आणि पारदर्शक बनवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. केवळ कायदेशीर तरतुदी आणि निवडणूक व्यवस्थेतील सुधारणांद्वारे मुक्त आणि खुल्या निवडणुका आणि निरोगी राजकीय वातावरणाची हमी देता येत नाही हे आपण समजून घेतले पाहिजे. लोकशाहीमध्ये, मतदानाचा अधिकार हा बदल घडवून आणण्यासाठी सर्वात शक्तिशाली साधन आहे. खरं तर, निवडणूक आयोग आणि सर्वोच्च न्यायालयाने निवडणुकांवर निर्बंध लादणे योग्य नाही. आता, आपण स्वतः मतदानाच्या अधिकाराद्वारे बदल घडवून आणू शकतो आणि सरकार आणि राजकीय पक्षांना धडा शिकवू शकतो. अशा सुशिक्षित व्यक्तींना निवडून द्यावे जे कायदेमंडळात जाऊन योग्य कायदे आणि सुधारणा करू शकतील, अशा प्रकारे एक मजबूत लोकशाही पुन्हा स्थापित करू शकतील. "इतरांवर अवलंबून राहण्यापेक्षा पुढाकार घेणे आणि इतरांच्या आशा जागृत करणे चांगले आहे आणि हे फक्त लोकशाहीमध्येच शक्य आहे."

संदर्भ-सूची:

1. भारतीय निर्वाचन आयोग.com
2. चुनाव सुधार (हिन्दी में) विकिपीडिया
3. समय साक्ष्य (22 मार्च 2016)
4. अपनी अपनी डगर (भारतीय चुनाव सुधार शोध 2009)
5. उमेश गुप्ता आलेख (भारत में चुनाव सुधार)
6. अब चुनाव सुधार की ओर मोदी सरकार (प्रदीप ठाकुर) मई 2014
7. प्रभात खबर.com
8. मनोज चन्द्रवाल (आर्टिकल 29 जुलाई 2016)

भारतीय संदर्भात कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी-एक आर्थिक सिंहावलोकन

प्रा. सतीश आर. जाधव, अर्थशास्त्र विभाग, न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड त. नरखेड जि. नागपूर.

सारांश: कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (Corporate Social Responsibility) म्हणजे कंपन्यांनी त्यांच्या कामकाजाचा समाजावर आणि पर्यावरणावर होणारा परिणाम ओळखून, नैतिक आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार मागिने व्यवसाय करणे. यामध्ये कंपन्या पर्यावरण संरक्षण, नैतिक व्यवसाय पद्धती, परोपकारी कार्ये आणि समुदायाचा विकास यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये योगदान देतात. भारतात अगोदर पासूनच परोपकाराची एक दीर्घ परंपरा प्राचीन काळापासून आहे. औद्योगिकपूर्व काळात, परोपकार हा धर्माने प्रेरित होता. व्यापाऱ्यांनी दुष्काळ आणि पूर यासारख्या विविध नैसर्गिक आपत्तींमधून समाजाला सावरण्यास मदत केली. वसाहतवादी राजवटीत, औद्योगिक कुटुंबांनी सामाजिक कार्यात योगदान दिले. स्वातंत्र्य चळवळीदरम्यान, महात्मा गांधींनी मांडलेल्या 'ट्रस्टीशिप' या संकल्पनेने उद्योगपतींना राष्ट्र उभारणी आणि सामाजिक विकासात योगदान देण्यासाठी दबाव आणला. तेव्हापासून, कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (Corporate Social Responsibility) ही भारतातील व्यवसाय पद्धतीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. १ एप्रिल २०१४ पासून, कंपनी कायदा, २०१३ च्या कलम १३५ अंतर्गत काही कंपन्यांसाठी CSR ही अनिवार्य आवश्यकता आहे, ज्यामुळे त्यांना देशाच्या सामाजिक, पर्यावरणीय आणि आर्थिक विकासात योगदान देणाऱ्या क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होण्यास भाग पाडले जाते.

बिजशब्द: कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी, आर्थिक आणि सामाजिक विकास, उद्योगपती, कंपनी कायदा २०१३

प्रस्तावना: भारतातील सीएसआरची संकल्पना वैदिक काळापासून आहे. ऋग्वेदात श्रीमंतांनी गरिबांना संपत्तीची वाटणी करण्याचा उल्लेख आहे. मनुस्मृतीसारखे प्राचीन ग्रंथ देखील व्यवसायाच्या स्वरूपावर भर देतात, जे समाजाच्या भल्यासाठी आणि व्यवसायाच्या दीर्घकालीन कल्याणासाठी असले पाहिजे. ते असेही सांगते की, संपत्ती मिळवण्याचे साधन धर्माच्या तत्वांनुसार असले पाहिजे. देणगीचा एक प्रकार म्हणजे धार्मिक संस्था. आधुनिक परोपकाराच्या विकासापूर्वी, धार्मिक संस्था देणगीचा सर्वात महत्त्वाचा स्रोत होत्या, मंदिर ट्रस्ट, वक्फ, गुरुद्वारा आणि चर्चद्वारे गरिबांची सेवा करत होत्या. १९९० च्या दशकात आर्थिक उदारीकरणामुळे भारतीय कंपन्यांना वेगाने वाढण्यास मदत झाली. यामुळे सामाजिक कार्यात योगदान देण्याची त्यांची तयारी वाढली. कंपन्या शाळा आणि रुग्णालये बांधणे, व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन ग्रामीण तरुणांना सक्षम करणे आणि आरोग्य शिबिरे आयोजित करणे यासारख्या विविध सीएसआर कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होऊ लागल्या. कॉर्पोरेटशन्सनी लोकांच्या जीवनात सकारात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी त्यांच्या कौशल्याचा वापर करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांसोबत भागीदारी करण्यास सुरुवात केली. कंपनी कायदा २०१३ आणि एप्रिल २०१४ पासून लागू झालेल्या नवीन सीएसआर नियम २०१४ च्या संमततेमुळे, सीएसआर कायद्यांतर्गत बंधनकारक झाले

आहे. भारतातील सीएसआरचा विकास चार टप्प्यात विभागला जाऊ शकतो ते खालीलप्रमाणे आहे.

➤ दान आणि परोपकाराने चालणारे सीएसआर:

हा टप्पा १८५० ते १९१४ पर्यंत चालला. सुरुवातीच्या टप्प्यात, सीएसआर संस्कृती, परंपरा, कौटुंबिक मूल्ये, औद्योगिकीकरण आणि धर्माने चालत असे. दान, सेवा आणि जकात यासारख्या दान आणि परोपकारावर आधारित धार्मिक कर्तव्ये आणि परंपरा भारतात प्राचीन काळापासून पाळल्या जात आहेत. १८५० च्या दशकात, धार्मिक हेतूसाठी समाजाला समर्पित होण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या व्यापाऱ्यांनी मंदिरांच्या बांधकामासाठी मोठ्या प्रमाणात देणगी दिली. दुष्काळ आणि साथीच्या काळात, व्यापाऱ्यांनी अन्न आणि पैसा दान करून समाजाला या आपत्तींवर मात करण्यास मदत केली. १९ व्या शतकात, भारतातील औद्योगिकीकरणाची सुरुवात टाटा, बिल्हा, गोदरेज, श्रीराम, सिंघानिया, लालभाई, साराभाई, महिंद्रा, मोदी, बजाज आणि अन्नामलाई यासारख्या काही कुटुंबांनी केली होती. हे व्यावसायिक घराणे सीएसआरसाठी वचनबद्ध होते, जरी त्यांच्याकडे व्यावसायिक विचार, विशिष्ट समुदायांना पाठिंबा आणि राजकीय उद्दिष्टे देखील होती. या टप्प्यात, दीर्घकालीन परिणामांचा विचार न करता, शाळा, रुग्णालये, मंदिरे इत्यादींच्या बांधकामासाठी सर्व देणग्या देण्यात आल्या.

➤ सामाजिक विकासावर आधारित सीएसआर:

भारतात सीएसआरचा दुसरा टप्पा १९१४ ते १९६० पर्यंत आहे. या काळात भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचे वर्चस्व होते. या काळात, सीएसआर गांधींच्या विश्वस्ततेच्या तत्वाने प्रभावित झाला होता. स्थापित कुटुंब व्यवसायांनी शाळा, महाविद्यालये, वैज्ञानिक आणि प्रशिक्षण संस्था इत्यादी बांधण्यासाठी ट्रस्ट स्थापन केले. या ट्रस्टने महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या विविध सामाजिक कार्यांमध्ये स्वतःला सहभागी करून घेतले, जसे की अस्पृश्यता निर्मूलन, महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण विकास. या टप्प्यात, व्यावसायिक घराण्यांना स्वातंत्र्याच्या राजकीय लढ्यात ओढले गेले. त्यांनी केवळ देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासात भाग घेतला नाही तर देशाच्या आर्थिक विकासाला ब्रिटिश राजवटीविरुद्धचा लढा म्हणून पाहिले. स्वतंत्र देशात राहण्याचे स्वप्न हे देशाच्या विकासात कॉर्पोरेट क्षेत्राच्या सहभागाचे प्रेरक शक्ती होते.

➤ **मिश्र अर्थव्यवस्थेत सीएसआर:** भारतात सीएसआरचा तिसरा टप्पा १९६० ते १९८० पर्यंत होता. स्वातंत्र्यानंतर, विकासात राज्याची भूमिका लक्षणीयरीत्या वाढली. या टप्प्याचे वैशिष्ट्य असंख्य सार्वजनिक उपक्रमांच्या उदयाने होते. या टप्प्यात कॉर्पोरेट प्रशासन, कामगार आणि पर्यावरणीय मानकांवरील अनेक कायदे देखील लागू झाले. कठोर नियम आणि परवाना राजने कॉर्पोरेट स्वयं-नियामक क्रियाकलापांची जागा घेतली. तथापि, राज्य दारिद्र्य निर्मूलन आणि आर्थिक वाढीला पाठिंबा देण्यात अयशस्वी ठरले. आशा पुन्हा खाजगी क्षेत्राकडे वळली आणि देशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात त्यांचा सहभाग महत्त्वाचा बनला. व्यवसायांना अधिक पारदर्शक, सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार आणि नियमित भागधारक संवादात सहभागी होण्याची अपेक्षा होती. या सर्व प्रयत्नांना न जुमानता, सीएसआर विकासातील योगदानाच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यात अयशस्वी ठरला.

➤ **परोपकारी आणि व्यावसायिक दृष्टिकोनांमधील समन्वय:** हा टप्पा १९८० पासून आजपर्यंतचा आहे. या टप्प्यात, कंपन्यांनी सीएसआरला एक शाश्वत व्यवसाय धोरण म्हणून पाहण्यास सुरुवात केली आणि बहु-भागधारक दृष्टिकोन स्वीकारण्यास सुरुवात केली. १९९० च्या दशकात अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणासह, भारत जागतिक बाजारपेठांशी एकरूप झाला. परवाना प्रणाली रद्द केल्याने, अर्थव्यवस्थेला भरभराट झाली. या आर्थिक वाढीमुळे भारतीय कंपन्यांना वेगाने वाढण्यास मदत झाली आहे, ज्यामुळे देशाच्या सामाजिक-आर्थिक

विकासात अधिक सक्रियपणे सहभागी होण्याची त्यांची इच्छा वाढली आहे. भारत आता अनेक आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी एक महत्त्वाचा उत्पादन आणि उत्पादन आधार बनला आहे. परिणामी, विकसित देशांमध्ये वस्तूंचे उत्पादन आणि निर्यात करण्यात गुंतलेल्या भारतीय कंपन्यांना कामगार, पर्यावरण इत्यादींबाबत विविध आंतरराष्ट्रीय मानकांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारीची उत्क्रांती व विकास : भारतातील कंपन्यांना परोपकार आणि सामाजिक उपक्रमांची दीर्घ परंपरा आहे. १९९० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात धोरणकर्ते आणि कंपन्यांमध्ये सीएसआरला लोकप्रियता मिळू लागली. धोरणात्मक पातळीवर, २००९ मध्ये कॉर्पोरेट व्यवहार मंत्रालयाने कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी स्वयंसेवा मार्गदर्शक तत्त्वे जारी केल्यानंतर भारतात सीएसआरला प्रथम औपचारिक स्वरूप देण्यात आले. या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये नैतिक पद्धती, मानवी हक्क, कामगार हक्क, पर्यावरणीय विचार आणि भागधारकांचे कल्याण यासारखे सीएसआरचे मूलभूत घटक समाविष्ट होते. त्यानंतर २०११ मध्ये कॉर्पोरेट व्यवहार मंत्रालयाच्या सामाजिक, पर्यावरणीय आणि व्यवसायाच्या आर्थिक जबाबदाऱ्यांवरील राष्ट्रीय स्वयंसेवा मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करण्यात आली. या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये कॉर्पोरेशनना सीएसआरच्या नऊ तत्त्वांचे पालन करण्याचे आवाहन करण्यात आले आणि ते "लागू करा किंवा स्पष्ट करा" या दृष्टिकोनावर आधारित होते. कंपनी कायदा २०१३ च्या कलम १३५ च्या अंमलबजावणीसह, विशिष्ट उलाढाल असलेल्या मोठ्या कंपन्यांसाठी सीएसआर खर्च आणि प्रकटीकरण अनिवार्य करणारा भारत पहिला देश बनला. सार्वजनिक उपक्रम विभाग (DPE) वेळोवेळी केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांसाठी (CPSEs) CSR मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करत आहे. CPSEs च्या कामकाजात अधिक पारदर्शकता आणि जबाबदारी आणण्यासाठी 2010 मध्ये कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सवरील मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करण्यात आली होती, ही मार्गदर्शक तत्त्वे सूचीबद्ध असलेल्या आणि सूचीबद्ध नसलेल्या CPSEs दोन्हीशी संबंधित आहेत आणि संचालक मंडळाची रचना, कार्यात्मक भूमिका, ऑडिट समिती, मोबदला समिती, उपकंपन्या, प्रकटीकरण, अहवाल देणे, अनुपालन आणि अंमलबजावणी वेळापत्रक याबद्दल स्पष्ट मार्गदर्शन प्रदान करतात. DPE ने CPSEs साठी कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी आणि शाश्वतता यावर मार्गदर्शक तत्त्वे

देखील जारी केली. ही मार्गदर्शक तत्त्वे CPSEs द्वारे हाती घ्यायच्या उपक्रमांचे वर्णन करतात. एप्रिल 2018 मध्ये झालेल्या CPSE परिषदेत त्या आधारित दृष्टिकोन स्वीकारून CSR निधीच्या वापरावर लक्ष केंद्रित करण्याची शिफारस करण्यात आली. CPSEs दरवर्षी CSR साठी एक सामान्य घटक ओळखतात असा प्रस्ताव होता आणि शालेय शिक्षण आणि आरोग्यसेवा केंद्रित हस्तक्षेपासाठी क्षेत्र म्हणून ओळखली गेली, CPSEs च्या वार्षिक CSR खर्चाच्या साठ टक्के खर्च अश्या कार्यक्रमांसाठी समर्पित करणे आवश्यक होते.

भारतातील सीएसआरमधील काही उदयोन्मुख घटक: कंपनी कायदा २०१३ पूर्वी, कंपन्यांसाठी सीएसआर ऐच्छिक होता, परंतु त्यांना त्यांच्या सीएसआर खर्चाचा अहवाल त्यांच्या भागधारकांना देणे आवश्यक होते. एप्रिल २०१४ मध्ये कंपनी कायदा २०१३ मध्ये केलेल्या दुरुस्तीनंतर, भारत सीएसआर अनिवार्य करणारा जगातील पहिला देश बनला.

❖ एनजीओ नवीन प्रकारच्या कॉर्पोरेशनसोबत काम करतील: पारंपारिकपणे, एनजीओ सरकारी संस्था आणि आंतरराष्ट्रीय मदत संस्थांसोबत सहयोग करत आहेत. तथापि, अलिकडच्या वर्षांत, एनजीओंना मोठ्या भारतीय कंपन्या आणि बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशनमध्ये नवीन सहयोगी सापडले आहेत. शिक्षण, स्वच्छता, शाश्वतता, आरोग्य, पाणी इत्यादी क्षेत्रात त्यांच्या सामाजिक जबाबदारीच्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी एनजीओसोबत भागीदारी करण्याचा चलन वाढत आहे. कॉर्पोरेशनसोबतच्या या भागीदारीमुळे एनजीओंना केवळ जास्त निधीच मिळाला नाही तर प्रकल्प राबविण्यासाठी अधिक सुसज्ज तांत्रिक आणि बौद्धिक संसाधने देखील मिळाली आहेत. एनजीओची भूमिका परिणाम, वितरण, मुदतीचे पालन, परिश्रमपूर्वक अहवाल देणे इत्यादी पैलूवर अधिक केंद्रित झाली आहे. आता मोजता येण्याजोग्या निकालांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले आहे.

❖ कॉर्पोरेट कंपन्या परोपकारापेक्षा त्यांच्या कॉर्पोरेट धोरणाचा आणखी एक आधारस्तंभ म्हणून सीएसआर मानू लागतील: गेल्या काही वर्षांत, कॉर्पोरेट क्षेत्रातील व्यावसायिक नेते आणि निर्णय घेणाऱ्यांसाठी शाश्वतता समस्या आणि सामाजिक जबाबदारी ही एक महत्त्वाची बाब बनली आहे. आज कंपन्या सीएसआरला त्यांच्या व्यवस्थापन प्रक्रियेचा, निर्णय घेण्याचा आणि एकूण धोरणाचा एक अविभाज्य भाग मानतात, ज्याचा उद्देश केवळ परोपकारी म्हणूनच नव्हे तर सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार संस्था म्हणून देखील

स्वतःला स्थापित करणे आहे. कंपन्या सीएसआरकडे शाश्वत समाज निर्माण करण्यासाठी गुंतवणूक म्हणून पाहतात ज्याचा समाजांवर महत्त्वपूर्ण सकारात्मक प्रभाव पडतो. कंपन्यांनी स्वतंत्र सीएसआर धोरण असण्याऐवजी सीएसआर समाविष्ट करणारी कॉर्पोरेट धोरण असण्याकडे बदल पाहिले आहे.

❖ कंपन्या एनजीओंचे पालन करतील आणि त्यांच्यासोबत दीर्घकालीन भागीदारी करतील: एनजीओकडे पर्यावरण, शिक्षण, शिक्षण, आरोग्य, लिंग समस्या इत्यादी विविध विकास क्षेत्रांमध्ये काम करण्याचा अनुभव आहे. यापैकी प्रत्येक क्षेत्र एकमेकांपेक्षा वेगळे आहे आणि आव्हाने आणि समस्यांना तोंड देण्यासाठी वेगळ्या दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे. शिवाय, मोजता येण्याजोगा परिणाम साध्य करण्यासाठी विविध हस्तक्षेपांना बराच वेळ लागतो. विकास क्षेत्रात काम करण्याचे कमी किंवा काहीच ज्ञान नसलेल्या कंपन्या अधिकाधिक तळागाळातील परिणाम साध्य करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांसोबत दीर्घकालीन सहकार्य करण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

❖ नफा मिळवणारे सामाजिक उपक्रम एक प्रमुख शक्ती म्हणून उदयास येतील: सामाजिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या ना-नफा संस्थांव्यतिरिक्त, गेल्या काही वर्षांत अनेक नफा मिळवणारे उपक्रम उदयास आले आहेत जे नाविन्यपूर्ण उत्पादने आणि सेवांद्वारे सामाजिक समस्यांना तोंड देत आहेत. असेच एक उदाहरण म्हणजे महिला उद्योजक ज्या कमी किमतीच्या वस्तू बनवतात ज्या अर्ध-ग्रामीण आणि शहरी भागात उपलब्ध आहेत. सामाजिक क्षेत्रातील काही प्रमुख समस्यांना तोंड देण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सुधारित व्यवस्थापकीय आणि तांत्रिक कौशल्यांचा फायदा घेण्यासाठी उपक्रम देखील सुसज्ज आहेत. ते कॉर्पोरेट क्षेत्राला प्रभावी संघटनात्मक आणि प्रशासन मांडेल तयार करण्यास देखील मदत करत आहेत.

❖ तंत्रज्ञान आणि नवोपक्रम महत्त्वाची भूमिका बजावतील: तंत्रज्ञान सामाजिक क्षेत्र आणि कॉर्पोरेट्स दोघांसाठी उपयुक्त ठरले आहे. सामाजिक क्षेत्रातील कार्यप्रवाह डिजिटायझेशन आणि स्वयंचलित करून आणि संघटना एकमेकांशी संवाद साधण्याच्या पद्धतीला सुव्यवस्थित करून, तंत्रज्ञानाने पारंपारिक ऑपरेशन पद्धतींपासून अधिक कार्यक्षम आणि पारदर्शक पद्धतींकडे जाण्यास मदत केली आहे. तंत्रज्ञान कॉर्पोरेट्सना कंपनी ज्या नैतिक मूल्यांचे समर्थन करते आणि संबंधित डेटा एकत्रित करून, एकत्रित करून आणि विश्लेषण करून ती

ज्या कृतींना समर्थन देते त्यामधील सुसंगततेचे मूल्यांकन करण्यास देखील मदत करू शकते.

समारोप: स्वातंत्र्यानंतर लगेचच, भारतीय राज्याची भूमिका लक्षणीयरीत्या वाढली आणि कॉर्पोरेट क्षेत्र विकासाच्या प्रयत्नांमध्ये मागे पडले. कालांतराने, गरिबी दूर करण्यात आणि आर्थिक विकासाला चालना देण्यात राज्याच्या अपयशामुळे असंतोष वाढत गेला. १९९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणामुळे एक नवीन, जागतिकीकृत आर्थिक वातावरण निर्माण झाले, ज्यामुळे एकूण संपत्ती आणि असमानता झपाट्याने वाढत गेली. सर्वात श्रीमंत भारतीय आणि तळागाळातील लोकांमधील वाढत्या अंतरामुळे सामाजिक समस्या सोडवण्यासाठी कॉर्पोरेट क्षेत्राच्या प्रयत्नांमध्ये नवोपक्रमांना चालना मिळाली आहे. यामुळे राज्याला भरभराटीच्या व्यवसाय जगाकडून अधिक पाठिंब्याकरीता मिळवायचा याचा विचार करण्यास भाग पाडले आहे. आकुंचन पावणारे राज्य, अधिक जागतिकीकृत अर्थव्यवस्था आणि आर्थिक आणि सामाजिक जगांमधील तीव्र दरीच्या संदर्भात, भारतीय कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (CSR) आकर्षक आहे. १९ व्या शतकात धर्मादाय आणि परोपकाराने प्रेरित होऊन सीएसआर हा एक शाश्वत कॉर्पोरेट धोरण म्हणून विकसित झाला. भारतात अस्तित्वात असलेल्या सीएसआरच्या चार मॉडेल्सबद्दल जसे, नैतिक मॉडेल, सांख्यिकी मॉडेल, उदारमतवादी मॉडेल आणि भागधारक मॉडेल. भारतीय सीएसआर कंपनी कायदा, २०१३ मध्ये सीएसआर आदेशाचा समावेश करून स्वयंसेवी पद्धतीपासून नियामक यंत्रणेकडे वळला. भारतातील सीएसआर परोपकाराच्या दीर्घ परंपरेपासून कंपनी कायदा, २०१३ अंतर्गत कायदेशीर बंधनात विकसित झाला आहे. पूर्वी, ते स्वयंसेवी देणग्या आणि

सामुदायिक कार्यापुरते मर्यादित होते, परंतु आता ते अनिवार्य झाले आहे, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि पर्यावरण संरक्षण यासारख्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करत आहे आणि कंपन्यांना त्यांच्या सरासरी नफ्याच्या २% सीएसआर क्रियाकलापांवर खर्च करणे बंधनकारक आहे.

संदर्भ-सूची:

1. Arora, B. & Puranik, R. (2004). *A Review of Corporate Social Responsibility in India. Development.* 47. 93-100. 10.1057/palgrave.development.1100057
2. Dadrawala, N. H. (2021, January 25). *Analysis of Companies (Corporate Social Responsibility Policy) amendment rules, 2021. Centre For Advancement of Philanthropy. Retrieved September 8, 2022, from <https://capindia.in/analysis-of-companies-corporate-social-responsibility-policy-amendment-rules-2021/>*
3. Fernandes, K. (2019). *Top 20 Indian Companies for CSR in 2019.* <https://theCSRjournal.in/top-indian-companies-for-csr-2019/>
4. Sood, A. and Arora, B. (2006). *The Political Economy of Corporate Responsibility in India. UNRISD*
5. Sundar, P. (2000). *Beyond Business: From Merchant Charity to Corporate Citizenship. Indian Business Philanthropy through the Ages. Tata McGrawHill Publishing Company, New Delhi.*
6. Sharma, J. and Gupta, S. (2019). *5 Trends that will Redefine CSR Sector in 2019.*

I S S N 2 2 7 8 - 3 1 9 9

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

***SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE***

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in Journal Website: www.journalsnmcsip.org.in

Phone No.- 07183-233300 / 07183-233301 Mobile- 09834988337, 09420359657